

Cornutus z polskimi glosami

PRACE INSTYTUTU JĘZYKA POLSKIEGO PAN

174

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Urszula Bijak, Maciej Eder, Michał Rzepiela,
Anna Tyrpa, Piotr Żmigrodzki

POLSKA AKADEMIA NAUK • INSTYTUT JĘZYKA POLSKIEGO

Cornutus z polskimi glosami

Katarzyna Jasińska-Różycka

KRAKÓW 2025

Recenzenci:
prof. dr hab. Aleksandra Janowska
dr hab. Krzysztof Pawłowski

Redakcja i korekta:
Kinga Dolczewska

Ilustracja na okładce:
Michał Różycki

Wydawca:
Instytut Języka Polskiego PAN
al. Mickiewicza 31
31-120 Kraków
www.ijppan.pl

© Copyright by Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2025

ISBN 978-83-68198-10-2

Projekt graficzny, skład, druk i oprawa:
Argrafpol sp. z o.o.
ul. Żmudzka 21, 51-354 Wrocław
www.argrafpol.pl

Spis treści

Wstęp	7
1. Przedmiot i cel pracy	7
2. Struktura monografii	9
3. Terminologia użyta w pracy i system odesłań do tekstu <i>Cornutusa</i>	10
4. Stan badań	11
4.1. <i>Cornutus pauliński</i> w literaturze przedmiotu	11
4.2. Wzmianki o <i>Cornutusie</i> w kontekście dzieł szkolnych średniowiecza oraz omówienia problemowe	12
4.3. Edycje <i>Cornutusa</i>	14
Część I	
<i>Cornutus</i> jako szkolne dzieło średniowiecza	19
1. Miejsce <i>Cornutusa</i> wśród średniowiecznych tekstów do nauki łaciny	19
2. Struktura tekstu i jego wielowarstwowość	20
2.1. Dystychy	21
2.2. <i>Ordo simplex</i>	23
2.3. Glosy łacińskie	23
2.4. Glosy i przekłady wernakularne	25
2.5. Komentarz leksykograficzny	27
2.6. Tytuł <i>Cornutus</i> i jego alternatywy	31
2.7. Sposoby wykorzystywania <i>Cornutusa</i> przez uczniów i nauczycieli	34
3. Graficzne układy tekstu	35
4. Transmisja tekstu	42
4.1. Geneza utworu	43
4.2. Etap 1: Francja	44
4.3. Etap 2: Anglia	45
4.4. Etap 3: Niemcy	46
4.5. Etap 4a: Czechy	47
4.6. Etap 4b: Polska	48
4.7. Etap 5: druk	49
Część II	
Przekazy <i>Cornutusa</i> w polskich bibliotekach	51
1. Przekazy <i>Cornutusa</i> z polskimi glosami	51
1.1. ArchJasn Ms II-25 (<i>Cornutus pauliński</i>)	51
1.2. BUWr IV Q 64	57
1.3. BUWr IV Q 126	58
2. Przekazy <i>Cornutusa</i> bez polskich glos	60
2.1. BJ 2035	60
2.2. BJ 1294	62
2.3. BRacz 1360/I	62

3. Porównanie przekazów <i>Cornutusa</i> w polskich bibliotekach	64
3.1. Konteksty kodykologiczne	64
3.2. Zawartość przekazów <i>Cornutusa</i>	65
3.3. Polskie słownictwo w przekazach <i>Cornutusa</i>	66
Część III	
Polskie glosy w <i>Cornutusie paulińskim</i>	69
1. Charakterystyka grafii polskich wyrazów	70
2. Rozłożenie glos w tekście	76
3. Polskie glosy a ich podstawy glosowania	78
4. Struktura gramatyczna glos	79
5. Struktura semantyczna glos	83
6. Struktura etymologiczna glos	85
7. Słownictwo z <i>Cornutusa paulińskiego</i> a <i>Słownik staropolski</i>	87
8. Możliwe źródła polskich glos	91
8.1. Czeskie przekazy <i>Cornutusa</i>	91
8.2. <i>Rozariusz pauliński</i>	93
Część IV	
Edycja polskich glos w <i>Cornutusie paulińskim</i>	97
1. Szczegółowe zasady edycji	98
2. Edycja	99
3. Indeks polskich glos w <i>Cornutusie paulińskim</i>	105
Zakończenie	107
Aneks	111
Tekst podstawowy <i>Cornutusa</i> z podziałem na dystychy	111
Zestawienie elementów <i>Cornutusa</i> na poszczególnych etapach transmisji tekstu	114
Zestawienie zawartości przekazów <i>Cornutusa</i> znajdujących się w polskich bibliotekach	115
Zestawienie zawartości <i>Cornutusa paulińskiego</i> w porównaniu z przekazami <i>Cornutusa</i> z czeskimi glosami	116
Polskie glosy <i>Cornutusa paulińskiego</i> w porównaniu z glosami z czeskich przekazów <i>Cornutusa</i> (wybór)	117
Polskie słownictwo <i>Cornutusa paulińskiego</i> w porównaniu ze słownictwem <i>Rozariusza paulińskiego</i>	119
Łacińskie podstawy tych samych wyrazów	119
Polskie odpowiedniki łacińskich podstaw	122
Spis fotografii	125
Bibliografia	126
Źródła rękopiśmienne i drukowane	126
Edycje	128
Słowniki, encyklopedie, leksykalne bazy danych	129
Katalogi i internetowe bazy rękopisów oraz inkunabułów	130
Literatura przedmiotu	130
Wykaz stosowanych skrótów i znaków	134
Wykaz polskich wyrazów omawianych w tekście	136
Summary	140

Wstęp

Niniejsza monografia jest rezultatem moich indywidualnych badań prowadzonych w Pracowni Języka Staropolskiego Instytutu Języka Polskiego PAN od roku 2019. Wówczas podczas przeglądania *Opisu źródeł Słownika staropolskiego*¹ natrafiłam na niecodzienny tytuł średniowiecznego tekstu – *Cornutus* (OżSstp: 43). Początkowa ciekawość przerodziła się w naukową fascynację tym nieoczywistym dziełem, będącym połączeniem wierszowanej czytanki ze słownikiem objaśniającym.

W ciągu pięciu lat podczas kwerend w bibliotekach polskich i zagranicznych miałam okazję przyjrzeć się licznym przekazom *Cornutusa*, zarówno tym łacińskim, jak i tym zawierającym glosy oraz przekłady w różnych językach wernakularnych, także polskim². W książce sumuję zgromadzone przez ten czas informacje na temat dzieła, a bardziej szczegółowej analizie poddaję jeden jego przekaz – *Cornutus pauliński*.

1. Przedmiot i cel pracy

Przedmiotem rozprawy jest rękopis Ms II-25 przechowywany w Archiwum Jasnogórskim w Częstochowie, a konkretnie tekst znajdujący się na k. 302r–323r tego kodeksu, tzw.

¹ Dalej skrót: OżSstp.

² Było to możliwe dzięki uzyskaniu finansowania na badania z różnych źródeł. W kolejności chronologicznej były to projekty: *Łaciński „Cornutus” czy czeski „Roháč”? – identyfikacja źródła glos polskich w słowniku CornPaul*, nr 2018/02/X/HS2/02754 (projekt realizowany w latach 2019–2020, finansowy przez Narodowe Centrum Nauki); *Medieval Lexicography in Poland in the European Context, with special reference to the MSS of John of Garland’s „Distigium, sive Cornutus” in the British Library* w ramach stypendium Roberta Andersona (projekt realizowany w 2020 r., finansowany przez Fundację Roberta Andersona; wyjazd do Biblioteki Brytyjskiej został odwołany ze względu na epidemię COVID-19. Fundacja obdarowała mnie wówczas pomocnymi przy pisaniu tej pracy książkami); *Średniowieczna leksykografia na ziemiach polskich – „Cornutus” Jana z Garlandii* w ramach stypendium dla młodych naukowców (projekt realizowany w 2021 r., finansowany przez Instytut Języka Polskiego PAN); *Překlad latinských textů ve středověku – „Cornutus” s českými glosami* w ramach stypendium Josefa Dobrovského (projekt realizowany w 2022 r., finansowany przez Czeską Akademię Nauk), a także działania w ramach prac statutowych Instytutu Języka Polskiego PAN.

*Cornutus pauliński*³. W pochodzącym z około 1440 r. manuskrypcie zapisanych zostało kilkadziesiąt polskich glos. Wśród nich znajdują się wyrazy, które nie zostały odnotowane w *Słowniku staropolskim*⁴, co czyni rękopis interesującym z punktu widzenia staropolskiej leksykologii.

Średniowieczna polska leksyka *Cornutusa paulińskiego* początkowo stanowiła główny zakres moich badań, gdyż ze względu na specyficzną tematykę łacińskiej podstawy tekstowej, do której się odnosi, dostarcza wyjątkowego, zróżnicowanego tematycznie materiału. Moim zamiarem było zatem przedstawienie wernakularnych glos z różnych perspektyw oraz wskazanie ich relacji do łacińskiego tekstu podstawowego. Poszukiwałam także odpowiedzi na pytanie o źródło, z którego glosator *Cornutusa paulińskiego* mógł zaczerpnąć polską leksykę.

Kolejnym celem, jaki sobie obrałam, było sporządzenie przynajmniej częściowej edycji zabytku. Ze względu na skomplikowaną strukturę tekstu łacińskiego uznałam, że wydanie całego tekstu jest dla mnie nieosiągalne, dlatego prymarnie skupiłam się na opracowaniu edycji polskich glos występujących w zabytku w ich kontekstach łacińskich. Dodatkowo przygotowałam także wykaz dystychów (tekstu głównego) *Cornutusa paulińskiego*.

Zamierzeniem niniejszej pracy było jednak nie tylko omówienie i wydanie rodzimych zapisów pojawiających się w tekście. Moim celem było także przedstawienie przekazu paulińskiego w szerszym kontekście kulturowym i edukacyjnym. *Cornutus* jest bowiem wyjątkowym przykładem tekstu, który był przeznaczony nie tylko do nauki łaciny, ale i do formacji intelektualnej uczniów. Z jednej strony jest to dzieło dydaktyczne, które miało służyć kształtowaniu postaw etycznych i przekazywaniu uniwersalnych wartości moralnych. Z drugiej zaś stanowi swoisty słownik, zbiór wyrazów rzadkich, zwłaszcza obcego pochodzenia, ułatwiający naukę i interpretację terminów łacińskich. Ze względu na swoją dwufunkcyjność *Cornutus* był popularnym narzędziem dydaktycznym w średniowiecznych szkołach Europy. Zależało mi zatem na opisanu genezy tego powstałego w XIII w. tekstu oraz przedstawieniu zmian, jakim był poddawany w ciągu stuleci. Tym samym chciałam pokazać, jak dzieło było dostosowywane do potrzeb jego użytkowników oraz w jaki sposób mogło być wykorzystywane w średniowiecznych szkołach.

Rozprawa ta ma zatem na celu nie tylko wzbogacenie badań nad staropolszczyzną, ale również poszerzenie wiedzy o funkcjonowaniu tekstów dydaktycznych w polskim kręgu kulturowym. Dzięki przedstawieniu *Cornutusa* w szerszym kontekście europejskim możliwe będzie pełniejsze zrozumienie procesów przepływu wiedzy w późnym średniowieczu.

³ Nazwa urobiona została od potocznej nazwy zakonu, w którego klasztornej bibliotece przechowywany jest rękopis – paulini. W literaturze przekaz jest znany również jako CornPaul, por. podrozdział 4.1. *Stan badań. Cornutus pauliński w literaturze przedmiotu* w tej części monografii. W niniejszej publikacji posługuję się głównie jego pełną nazwą, określeniem „pauliński przekaz” lub sygnaturą rękopisu, w zależności od omawianego tematu; wyjątek stanowią tabele w Aneksie, których forma wymusza skrótowość zapisu – tam oznaczam go jako CornPaul.

⁴ Dalej skrót: Sstp. Wyrazy i definicje przytaczane za Sstp można również odnaleźć w *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny* (dalej skrót: BLŚP) – przy hasłach, oprócz tabel gramatycznych prezentujących fleksję poszczególnych leksemów, znajdują się skany odpowiednich stron Sstp, umożliwiające dotarcie do informacji semantycznej.

2. Struktura monografii

Na monografię składają się cztery zasadnicze części. W pierwszej z nich, zatytułowanej *Cornutus jako szkolne dzieło średniowiecza*, skupiam się na charakterystyce tego dzieła jako tekstu szkolnego, odgrywającego istotną rolę w nauczaniu łaciny w późnym średniowieczu. Omawiam tu funkcje edukacyjne dzieła; analizuję jego strukturę i zawartość pod kątem użyteczności w procesie dydaktycznym. Przedstawiam jego możliwe układy graficzne. Istotnym elementem tej części jest przywołanie tytułów dzieła, które pojawiały się w różnych tradycjach rękopiśmiennych. dopełnieniem obrazu jest opis transmisji tekstu *Cornutusa* – staram się prześledzić jego losy od genezy we Francji, poprzez przeniknięcie do Anglii i Niemiec, aż po recepcję w Czechach i w Polsce.

W drugiej części monografii przedstawiam szczegółową analizę kodeksów zawierających *Cornutus*, przechowywanych w zbiorach polskich ośrodków bibliotecznych. Teksty źródłowe zostały podzielone na dwie grupy: pierwsza mieści egzemplarze zawierające polskie glosy, druga zaś te, w których brakuje zapisów w języku polskim. W obu przypadkach staram się dokonać wszechstronnej analizy, obejmującej zarówno strukturę przekazów, ich zawartość, jak i kontekst kodykologiczny. Szczególną uwagę poświęcam rękopisom z polskimi glosami, a zwłaszcza *Cornutusowi paulińskiemu*. Rozdział kończę porównaniem prezentowanych egzemplarzy.

W trzeciej części pracy, *Polskie glosy w Cornutusie paulińskim*, koncentruję się na przedstawieniu słownictwa wernakularnego znajdującego się w omawianym rękopisie. Analizuję rozmieszczenie glos w tekście i ich liczebność oraz zwracam uwagę na aspekty graficzne, gramatyczne i semantyczne słownictwa polskiego. Ponadto staram się ustalić relacje między łacińską podstawą tekstową a jej wernakularnymi ekwiwalentami. Ważnym elementem tej części jest porównanie materiału leksykalnego z omawianego rękopisu ze słownictwem odnotowanym w Sstp. Na koniec podejmuję próbę identyfikacji możliwych źródeł polskich glos w przekazie – analizuję zależności między polskimi glosami a ich odpowiednikami z manuskryptów zawierających czeskie glosy oraz polskimi glosami z innego tekstu znajdującego się w tym samym co *Cornutus* kodeksie, tj. *Rozariusza paulińskiego*.

Ostatnią część monografii stanowi edycja glos polskich w *Cornutusie paulińskim*. Tekst zabytku poprzedzam krótkim przedstawieniem zasad przyjętych podczas opracowywania materiału, uwzględniających standardy edytorskie dla tekstów średniowiecznych zawierających polskie glosy. Podrozdziałem zamykającym tę część jest indeks glos, który stanowi narzędzie ułatwiające nawigację po materiale źródłowym, ale też prezentuje interpretację gramatyczną poszczególnych wyrazów.

Dodatek w postaci Aneksu zawiera tekst główny *Cornutusa paulińskiego* oraz tabele sumujące informacje na różne tematy: zestawienie elementów *Cornutusa* na poszczególnych etapach transmisji tekstu, zestawienie zawartości przekazów *Cornutusa* znajdujących się w polskich bibliotekach, zestawienie zawartości *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu z przekazami *Cornutusa* z czeskimi glosami oraz zestawienie glos z *Cornutusie paulińskim* w porównaniu z przekazami *Cornutusa* z glosami czeskimi.

3. Terminologia użyta w pracy i system odesłań do tekstu *Cornutusa*

Cornutus jest dziełem o rozbudowanej, wielowarstwowej strukturze i opisywanie poszczególnych aspektów jego budowy i funkcjonowania wymaga pewnych uściśleń terminologicznych.

W odniesieniu do poszczególnych elementów struktury dzieła posługuję się różnymi sformułowaniami⁵. Przez *tekst główny* lub *tekst podstawowy* rozumiem prymarną warstwę tekstową, tj. łacińskie dystychy składające się na dwie księgi dzieła. Część *Cornutusa*, w której zawarte są objaśnienia gramatyczne i semantyczne wyrazów, nazywam najczęściej *komentarzem (leksykograficznym)*, za utartym w literaturze zwrotem (Hauréau 1898, Bursill-Hall 1976). Alternatywnie określam ją *częścią słownikową* lub *słownikiem* ze względu na jej charakter. W komentarzu leksykograficznym znajdują się *hasła*, tj. jednostki referencyjne, składające się z *lematu*, czyli *wyrazu hasłowego*, i jego *definicji* (Hartmann, James 1998: s.v.).

W przekazach *Cornutusa* przy tekście głównym umieszczano zarówno dopiski łacińskie, jak i wernakularne. Na ich określenie używam w pracy różnych pojęć – *ekwiwalent (translacyjny)*, *odpowiednik (wernakularny)*, *tłumaczenie*. Najczęściej jednak posługuję się terminem *glosa*, którego rozumienie przyjmuję w znaczeniu ogólnym, zgodnym z propozycją przedstawioną przez Dorotę Masłej (2018: 60):

Glosą jest każdy zewnętrzny wobec tekstu (dopisany później, genetycznie nieprzynależący do tekstu/„pratekstu”) element językowy związany z nim pod względem semantycznym. „Zewnętrzność” wobec tekstu może być widoczna na różnych poziomach: od graficznego (zapis na marginesie, w interlinii), przez genetyczny (glosa wciągnięta w tekst, ale nieistniejąca w pierwszej redakcji, będąca świadectwem wielowarstwowości genetycznej średniowiecznych tekstów), formalno-semantyczny (np. obecność synonimicznego wyrażenia wprowadzonego spójnikiem typowym dla glos, aż po stylistyczny (glosa wprowadzająca wariant leksykalny) czy językowy (glosa polska w tekście łacińskim).

Przez *podstawę łacińską* lub *podstawę glosowania* rozumiem *lemmę* glosy, tj. wyrażenie składające się z jednego lub więcej słów, na które glosa odpowiada i z którym jest nierozdzielnie związana (Blom 2017: 10). Samego terminu *lemma* w tym kontekście nie używam w pracy ze względu na możliwe pomieszanie terminologii odnoszącej się do glosowania i do leksykografii.

Tłumaczenia łacińskie, o ile nie zaznaczono inaczej, zostały sporządzone przeze mnie. Zazwyczaj umieszczane są w przypisach. Wyjątkiem są sytuacje, kiedy omawiam w wywodzie znaczenie danego cytatu; wówczas nie powtarzam tych informacji w odnośniku. Pojawiające się niekiedy w tekście znaczenia wyrazów łacińskich zostały zaczerpnięte z następujących słowników (bez ich przywoływania przy każdej definicji): *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* (Plezia et al. 1953–), *Slovník středověké latiny v českých zemích* (online), *Słownik kościelny łacińsko-polski* (Jougan 1992), *Słownik łacińsko-polski* (Plezia 1998–1999). Znaczenia polskich wyrazów są podawane zazwyczaj za słownikami polszczyzny historycznej,

⁵ W niniejszym punkcie przedstawiam ogólne zasady dotyczące nomenklatury przyjętej w pracy. Szczegółowy opis budowy dzieła znajduje się w Cz. I. *Cornutus jako szkolne dzieło średniowiecza*. 2. *Struktura tekstu i jego wielowarstwowość*.

takimi jak: *Słownik staropolski* (Sstp) oraz *Słownik polszczyzny XVI wieku* (SXVI); część z nich została ustalona przeze mnie.

Cytaty z tekstu głównego oznaczam w sposób skrótowy. Najpierw podaję cyfrę arabską, czyli numer dystychu, a następnie skrót księgi: CA (*Cornutus Antiquus*), CN (*Cornutus Novus*), CC (*conclusio* – zamknięcie). Przy odwołaniach do konkretnych rękopisów notuję również ich sygnatury.

Podstawowe informacje o przywoływanych w tekście autorach starożytnych i średniowiecznych oraz o ich dziełach zostały umieszczone w przypisach biograficznych w miejscu, w którym jest o nich mowa po raz pierwszy. Przy kolejnych wzmiankach, jeśli nie pojawiły się one w bieżącej części pracy, stosuję przypis odsyłający do miejsca, w którym podane są wiadomości na ich temat. Jeśli nie udało mi się zidentyfikować autora lub utworu, informację tę pomijam.

4. Stan badań

Rękopis *Cornutusa* z polskimi glosami będący przedmiotem niniejszej monografii, tj. *Cornutus pauliński*, choć stanowi cenne źródło do badań nad tradycją tekstualną tego dzieła w Europie Środkowej, nie doczekał się jeszcze szczegółowego omówienia. W literaturze naukowej pojawia się jedynie w sporadycznych odniesieniach, a problemowe opracowania poświęcone wyłącznie temu zabytkowi są nieliczne. Znacznie więcej informacji można natomiast zgromadzić na temat jego łacińskiej podstawy tekstowej oraz historii jej edycji.

Z tego względu na stan badań składają się trzy zasadnicze części. W pierwszej przedstawione są dotychczasowe ustalenia dotyczące samego rękopisu paulińskiego. W drugiej omówiono badania nad łacińskim *Cornutusem* – tekstem o charakterze szkolnym i leksykograficznym, co daje pobieżny wgląd w kontekst historyczno-filologiczny. Wreszcie trzecia część poświęcona jest edycjom tekstu, które dostarczają najwięcej szczegółowych informacji zarówno o samej treści, jak i okolicznościach powstania utworu.

4.1. *Cornutus pauliński* w literaturze przedmiotu

Rękopis pauliński funkcjonuje w świadomości polskich badaczy od kilkudziesięciu lat. Obecność polskiego słownictwa w rzeczonym manuskrypcie poskutkowała tym, że został on włączony do kanonu źródeł Sstp. Skrót źródła – CornPaul – pojawia się po raz pierwszy w uzupełnieniach do V tomu Sstp⁶ (Sstp V: 718). Nie był to jednak tekst często przywoływany w egzemplifikacji materiałowej słownika – przykładem z paulińskiego przekazu *Cornutusa* opatrzone wyłącznie jedno hasło: (*Pastrzewie*) *Pasczrzewie* (Sstp VI: 47)⁷.

W OżSstp zawarto podstawowe informacje na temat dzieła, tj. sygnaturę i miejsce przechowywania. Podano również, że Pracownia Języka Staropolskiego IJP PAN dysponuje rękopiśmiennymi ekscerptami glos z zabytku, które odczytał Józef Reczek (OżSstp: 43). Informację tę powtarza także Mariusz Frodyma (2020: 122) w swoim artykule omawiającym inny zabytek pochodzący z tego samego kodeksu – *Rozariusz pauliński*. Tymczasem w ciągu sześciu lat badań nad tekstem prowadzonych w tejsze Pracowni nie udało mi się dotrzeć do

⁶ Ostatni zeszyt tomu V ukazał się w 1969 r.

⁷ Cytat z *Cornutusa paulińskiego* stanowi jedyne poświadczenie tego hasła: *Pusio... dicitur esse parvus puer vlg. pasczrewye* (Sstp VI: 47).

wzmiankowanych ekscerptów – być może zagubiły się. Odczytanie tekstu łacińskiego oraz polskich glos jest mojego autorstwa.

Na omawiany przekaz *Cornutus* zwróciła uwagę Wanda Żurowska-Górecka w artykule *Słowniki polskie przed Bartłojem z Bydgoszczy z 1979 r.*, w którym to informację o dziele Jana z Garlandii opatrzyła przypisem: „M.in. zawiera go [*Cornutus* – przyp. KJR]... rękopis oo. Paulinów na Jasnej Górze, sgn. II 25 (z dosyć licznymi glosami polskimi)” (1979: 62, pp. 15).

W nieco większym stopniu pauliński przekaz *Cornutus* z polskimi glosami został omówiony w moim artykule z 2021 r. *Znad badań nad wpływem języka czeskiego na język staropolski*. W tym pilotażowym skądinąd tekście starałam się zwrócić uwagę na konieczność zbadania możliwego wpływu przekazów czeskich na *Cornutus pauliński*, a także krótko przedstawiłam łaciński tekst, przywołując jego autorów oraz znane mi rękopisy z glosami polskimi i czeskimi. Wybiórczo podałam kilka polskich glos: *in falleris w ubranıv, v okrasze, dorcae yelenye, barrıt ryczy, inter pigmeos myedzy karly, alga... szythowye czy calepra... clobuczec [sic!]* (Jasińska 2021a: 135).

Jako materiał egzemplifikacyjny glosy z *Cornutus paulińskiego* posłużyły w dwóch innych tekstach, które napisałam wspólnie z Kateřiną Volekovą. Pierwszy z nich, *Looking for the Perfect Equivalent of the Latin Rare Words: the Vernacular Glosses in the Didactic Work of Middle Ages Cornutus* (Jasińska-Różycka, Voleková w druku a), to swoiste studium przypadku, pokazujące na przykładzie jednego dwuwiersza⁸, jakich leksykalnych wyborów dokonywali glosatorzy podczas tłumaczenia łacińskiego tekstu obfitującego w wyrazy rzadkie. Materiał wernakularny stanowiły glosy staroczeskie pochodzące z pięciu przekazów *Cornutus* oraz glosy staropolskie wyekscerpowane z *Cornutus paulińskiego*. W drugim artykule, *Cornutus: a Lexicographical and Didactic Tool in Medieval Latin Education* (Jasińska-Różycka, Voleková w druku b), przedstawiamy, jak nauczyciele i uczniowie prawdopodobnie korzystali z tego średniowiecznego dzieła przy nauczaniu i nauce łaciny. Na glosy zaczerpnięte z przekazów czeskich i polskiego powołujemy się w części poświęconej łacińskim i wernakularnym dopiskom.

4.2. Wzmianki o *Cornutusie* w kontekście dzieł szkolnych średniowiecza oraz omówienia problemowe

Cornutus najczęściej przywoływany jest w tekstach dotyczących utworów Jana z Garlandii⁹ bądź odnoszących się do średniowiecznej leksykografii czy nauki łaciny. Na rodzimym gruncie kilkakrotnie wspominał ten utwór Aleksander Brückner, m.in. w artykule *Z rękopisów petersburskich, cz. II: Średniowieczne słownictwo polskie*, w którym wymienia rozliczne słowniki średniowieczne, w tym także dzieła Jana z Garlandii (Brückner 1895: 2, 51).

W monografii opublikowanej u schyłku XIX w. pt. *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich* Antoni Karbowski wymienia teksty o charakterze leksykograficznym używane w średniowiecznych szkołach. Obok monumentalnych dzieł takich jak *Catholicon*¹⁰

⁸ Omówiony w artykule jest dystych 15 CA: *Inter pigmeos regnat gnanus, strabo luscus, Loripes extalos, monotalmus quoque cecos*.

⁹ JAN Z GARLANDII (ca 1195–ca 1258) – angielski gramatyk, leksykograf i poeta (ODNB: s.v., Hall 2020: 19–30).

¹⁰ *Catholicon (Summa grammaticalıs quae vocatur Catholicon)* – łaciński słownik autorstwa włoskiego gramatyka i dominikanina JANA Z GENUI (?–ca 1298; DBI: s.v. *Giovanni Balbi de Genova*).

czy *Liber derivationum*¹¹ pojawiają się także: „osobnie zbiory słów rzadkich, słów wziętych z greckiego, po największej części w formie metrycznej”, w tym *Distigium*, czyli *Cornutus* Jana z Garlandii, i *Graecismus* Eberharda z Béthune¹² (1898: 280–281). W podobnym duchu wzmiankuje *Cornutus* Jan Łoś w rozprawie *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych)* z 1922 r., włączając go do zbioru słowniczków wierszowanych: „dlatego właśnie układano je wierszem, aby łatwiej w pamięci utrzymać się mogły. Tu należy np. *Distigium*, czyli *Cornutus* (grecko-łaciński) Jana z Garlandii...” (1922b: 14). W tym miejscu należałoby również dodać wspomniany w poprzednim ustępie artykuł W. Żurowskiej-Góreckiej wymieniający głosowane przekazy dzieł angielskiego gramatyka (1979: 62).

Podobnie jest w publikacjach obcojęzycznych. Przykład *Cornutusa* pojawia się w tekstach dotyczących historii leksykografii (Páta 1911: 10, Hladká 2007: 166), edukacji w średniowieczu (Henkel 1979: 174, Klein 2000: 109) czy twórczości Jana z Garlandii (Marguin-Hamon 2006: 191, Pagan et al. 2023: 66–69). Nie są to jednak wzmianki szczególnie obszerne. Na uwagę zasługują trzy pozycje rzucające nieco więcej światła na tekst i jego europejskie przekazy.

Pierwszą z nich jest zestawienie pt. *Johannes de Garlandia – Forgotten Grammarian and the Manuscript Tradition* wraz z późniejszym uzupełnieniem przygotowane przez Geoffrey’a L. Bursilla-Halla (1976, 1979). Autor wymienia w nim rękopiśmienne przekazy dzieł Jana z Garlandii przechowywane w europejskich bibliotekach. Pod pozycją 10. *Distigium* (*Cornutus*) uczony zebrał 80 rękopisów, a dodatkowo wyróżnił 18 kodeksów zawierających komentarz do dzieła, podając przy tym incypit tegoż (Bursill-Hall 1976: 163–165). W późniejszych addendach lista ta została uzupełniona o 15 rękopisów z komentarzami do *Cornutusa* (Bursill-Hall 1979: 78–85), przekazując tym samym obszerną bazę materiałową kolejnym pokoleniom filologów.

Inne możliwości badawcze przedstawiła Patrizia Lendinara w artykule *Competing with Abbo: The Third Book of the Bella Parisiaca Urbis of Abbo of Saint Germain and the Distigium of John of Garland* z roku 1991. Autorka porównuje tytułowe teksty pod różnymi kątami: leksyki, przeznaczenia, ich wielopłaszczyznowości, glos wernakularnych (staro- i średnioangielskich), pokazując kierunek, jaki mogą przybrać badania tekstów, które dzieli kilkaset lat różnicy¹³.

O *Cornutusie* pisała również w 2015 r. K. Voleková w swoim kompendium dotyczącym czeskiej leksykografii XV w. W rozdziale poświęconym temu tekstowi autorka nie tylko przedstawia podstawowe informacje na jego temat, ale również omawia strukturę tekstu i sposób jego używania przez uczniów. W książce zaprezentowane są ponadto rękopiśmienne przekazy *Cornutusa* z czeskimi glosami. Każdy z pięciu manuskryptów został szczegółowo opisany pod kątem zawartości, datacji, ręki pisarskiej itd. Oprócz tego wypisane zostały przykładowe dystychy wraz z czeskimi (i niekiedy łacińskimi) glosami i cyframi *ordo simplex*

¹¹ *Liber derivationum* (*Magnae Derivationes*) – kompendium HUGUTIA z PIZY (?–ca 1210), włoskiego gramatyka, leksykografa, znawcy prawa i duchownego (DBI: s.v. *Ugucione da Pisa*).

¹² EBERHARD z BÉTHUNE (?–ca 1212) – flamandzki gramatyk i pisarz (BBKL: s.v.).

¹³ *De bellis Parisiaca urbis* zostało napisane przez ABBO CERNUUSA, francuskiego poetę i benedyktyna (ca 850–ca 923) pod koniec IX w. (Lendinara 1986: 74), podczas gdy *Distigium*, czyli księgę *Cornutus Antiquus*, datuje się na wiek XIII (Hunt 1991: 323).

(Voleková 2015: 46–52). Z ustaleń badaczki na temat wzajemnej relacji przekazów wynika, że nie były one ze sobą powiązane, co wskazuje na szerokie użycie podręcznika na ziemiach czeskich w XV w.; być może wnioski te da się przenieść także na terytorium Polski.

4.3. Edycje *Cornutusa*

Tekst główny *Cornutusa* był wydawany kilkakrotnie. Po raz pierwszy został opublikowany w roku 1857 w monumentalnym zbiorze Thomasa Wrighta *A Volume of Vocabularies*. Antologia, będąca jedną z pierwszych nowożytnych publikacji tego rodzaju, zawiera głównie edycje krótkich łacińskich utworów leksykograficznych z glosami angielskimi i wokabularzy anglosaskich datowanych na okres od X do XV w. Jak zauważa sam T. Wright (1857: VIII), zbiór tekstów stanowi interesujący zapis historii edukacji, co tłumaczy obecność w niej dzieł zróżnicowanych tematycznie, m.in. słownika Elfryka¹⁴, traktatu *De Utensilibus* Aleksandra Neckama¹⁵, słowniczka nazw roślin czy *Dictionarius* Jana z Garlandii.

Edycja *Cornutusa* znalazła się w rozdziale zatytułowanym *Metrical Vocabulary* ('słownik metryczny', Wright 1857: 175–182) wraz z innym tekstem – wierszowanymi synonimami o incypicie *Equus, caballus, pullus, dextrarius*¹⁶. Wydanie zostało przygotowane na podstawie rękopisu MS Harley 1002, k. 113r–v, z połowy XV w., przechowywanego w Bibliotece Brytyjskiej, a pisanego ręką niejakiego Spencera (BL MS Harley 1002)¹⁷. Objęło ono całość starszej księgi dzieła (*Cornutus Antiquus*, 21 dwuwierszy, biorąc pod uwagę współczesną segmentację tekstu) wraz z łacińskimi i angielskimi glosami interlinearnymi¹⁸. Według T. Wrighta (1857: 175) dopiski wernakularne wskazują na dialekty z terenów zachodniej Anglii oraz granicy z Walią, być może zatem rękopis powstał w tamtych okolicach. Ta pierwsza edycja tekstu, jakkolwiek pionierska, miała pewne braki. Przede wszystkim dzieło nie zostało zidentyfikowane *explicite* jako *Cornutus*. Umieszczenie bezpośrednio po nim kolejnego tekstu – wspomnianych synonimów łacińskich – zakończonego sformułowaniem *Explicit liber Equus caballus...*¹⁹ daje fałszywe wrażenie, że jest to jedna, spójna całość (Wright 1857: 182). Co więcej, choć autor zauważa, że tekst bazowy z pewnością powstał wcześniej niż jego XV-wieczny przekaz²⁰, nie podejmuje próby jego szerszego opisu ani w samej edycji, ani we wstępie.

Kilkadziesiąt lat później, w 1884 r., książka T. Wrighta doczekała się drugiego wydania, zatytułowanego *Anglo-Saxon and Old English vocabularies*, przygotowanego i miejscami uzupełnionego przez Richarda Wülckera. Znaczące zmiany nie dotknęły jednak

¹⁴ ELFRYK GRAMATYK (ca 950–ca 1010) – anglosaski pisarz, benedyktyn (ODNB: s.v. Ælfric of Eynsham).

¹⁵ ALEKSANDER NECKAM (1157–1217) – angielski poeta, teolog i pisarz (ODNB: s.v.).

¹⁶ Zestaw tych synonimów bywa określany jako *Bursa latini*, por. XV-wieczny rękopis TC 1285, k. 6v: <https://www.dhi.ac.uk/mwm/browse?type=ms&id=10>.

¹⁷ Więcej na temat rękopisu BL MS Harley 1002 zob. Thomson 1979: 239–253.

¹⁸ W edycji glosy zostały częściowo umieszczone między liniami tekstu, częściowo autor podał je w przypisach.

¹⁹ *Tłum.*: Kończy się księga *Equus caballus...*

²⁰ Sygnalizowane jest to m.in. w podtytule podrozdziału: *Metrical Vocabulary (Perhaps of the Fourteen Century)*.

edycji tekstu *Cornutusa* (Wülcker 1884: 622–624), który w dalszym ciągu pozostał określony mianem *metrical vocabulary*. Co jednak istotne, wydanie wzbogacone zostało o przypisy R. Wülckera korygujące niektóre odczytania T. Wrighta bądź dodające pominięte przez poprzednika glosy łacińskie. Dzięki temu edycja tekstu odnotowanego w rękopisie BL MS Harley 1002 zyskała na precyzji i stała się bardziej użyteczna dla późniejszych badaczy zajmujących się tym przekazem.

W 1888 r. Hans Liebl wydał dzieło *Die Disticha Cornuti auch Cornutus oder Distigium des Jo[hannes] v[on] Garlandia gennat und der Scholiast Cornutus*, w którym znalazła się edycja ksiąg *Cornutus Antiquus* i *Cornutus Novus* wraz z towarzyszącymi im interlinearnymi łacińskimi glosami oraz fragmentami komentarza leksykograficznego, zamieszczonego na początku utworu (Liebl 1888: 10–26). Wydawca bazuje na czterech rękopisach. Pierwszy z nich, *codex optimus*, to pochodzący z XIV w. manuskrypt o sygn. 264 przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej w Erlangen (FAU 264). Pozostałe rękopisy należą do tzw. *codices monacenses*, zgromadzonych w Bawarskiej Bibliotece Państwowej w Monachium. To manuskrypty: BSB 24566 (XIV w.), BSB 7678 (XV *med.*), BSB 14958 (*ca* 1450). Dodatkowo H. Liebl wykorzystał inkunabuł *Cornutusa* wydany w 1489 r. w Hagenau.

Edycja tekstu składa się z pięciu części. Pierwsza obejmuje wstępy do dzieła: inkunabułowy, w którym znajduje się m.in. wyjaśnienie tytułu: *Item dicitur Cornutus, quia sicut animalia duobus cornibus se defendunt, sic autor iste exprimit intentionem duobus versibus*²¹, oraz rękopiśmienny, w którym z kolei zwrócono uwagę na zawartość leksykalną utworu: *materia... sunt rara vocabula a graecis originem trahentia*²². W drugiej znalazł się komentarz do pierwszego dystychu z rękopisów tłumaczący znaczenie całego dwuwiersza: *In istis duobus versiculis dicit autor quod sicut equus purpureis sudariis coopertus et instrumentis phaleratis ornatus huc et illuc currit. Sic lingua nimia potatione repleta huc et illuc vacillat*²³ oraz objaśniający poszczególne frazy/wyrazy dystychu: *cespitat in phaleris, ypus, blacta, supinus, glossa, themeto, labat, hemus*. Trzecią część stanowi wydanie księgi *Cornutus Antiquus*, czwartą – księgi *Cornutus Novus*. Piątą natomiast to fragment zamknięcia utworu wraz z różnymi eksplicitami (Liebl 1888: 10–27).

W przeciwieństwie do wydań T. Wrighta w edycji H. Liebla główny tekst *Cornutusa* został podzielony na dystychy. Aparat krytyczny umieszczony został pod każdym dwuwierszem, dając przegląd wariantów tekstowych z innych ekscerpowanych rękopisów i inkunabułu. Do głównego tekstu włączono także glosy łacińskie, nadpisane nad odpowiednimi wyrazami dystychu. Co ważne, w publikacji pojawiło się dość obszerne omówienie *Cornutusa* jako tekstu szkolnego, jak również przedstawiono specyfikę komentarza leksykograficznego (gramatyki, etymologii, cytatów z innych dzieł w nich zawartych). Poświęcono w niej

²¹ *Thum.*: Zwany jest [utwór – przyp. KJR] *Cornutusem*, ponieważ tak jak zwierzęta bronią się dwoma rogami, tak ten autor wyraża swoją myśl za pomocą dwóch wersetów.

²² *Thum.*: Przedmiotem są rzadkie wyrazy greckiego pochodzenia.

²³ *Thum.*: W tych dwóch wersetach autor mówi, że tak jak koń okryty purpurowymi szatami i ozdobiony bogato zdobioną uprzężą biegnie tu i tam, tak język wskutek nadmiernego picia chwieje się tam i z powrotem.

także krótki ustęp dotyczący glos francuskich i niemieckich²⁴ oraz dokonano drobiazgowego porównania z Persjuszem²⁵ i Juwenalidem²⁶.

Początek XX w. przyniósł kolejną edycję *Cornutus*, tym razem z glosami i przekładem niemieckim. Edwin Habel w 1908 r. opublikował pierwszy tom *Der deutsche Cornutus*, tj. *Der Cornutus des Johannes de Garlandia, ein Schulbuch des 13. Jahrhunderts*, w 1909 r. zaś drugi tom – *Der Novus Cornutus des Otto von Lüneburg*. Wydanie to wyróżnia się przede wszystkim obszerną podstawą materiałową. E. Habel uwzględnił 19 rękopisów dzieła dla księgi pierwszej, 10 dla drugiej, które opisał pod względem podobieństw podstawy łacińskiej i zawartych w nich tłumaczeń niemieckich²⁷. Uczony ponadto zidentyfikował dodatkowe 44 przekazy z XIV i XV w. (Habel 1908: 8–12, 1909a: 10–11), wskazując na bogatą tradycję rękopiśmienną tego utworu.

Edycja tak księgi pierwszej, jak i drugiej została podzielona na dwie główne części, obejmujące tekst łaciński oraz tekst niemiecki. W części łacińskiej, sporządzonej na podstawie inkunabułu wydanego w Hagenau w 1489 r., podane zostały poszczególne dystychy, a każdemu z nich został przypisany numer porządkowy. Pod dwuwierszem umieszczone zostało tłumaczenie na współczesny język niemiecki, co ułatwia czytelnikowi rozumienie utworu. W przypisach do dystychów znalazły się natomiast greckie odpowiedniki słów zawartych w tekście podstawowym, np.: *calus* = *καλός*, *pisticus* = *πιστικός*, *hypogeus* = *ὕπόγειος*, *glossa* = *γλῶσσα* (Habel 1908: 23). Część niemiecka obejmuje sześć pełnych niemieckich średniowiecznych tłumaczeń *Cornutus*, pochodzących kolejno z rękopisów:

- sygn. 604 z Herzogliche Bibliothek w Wolfenbüttel (1466, 1467 r.); HAB 604;
- sygn. 13 001 z Austriackiej Biblioteki Narodowej (dawna nazwa: Hofbibliothek) w Wiedniu (1446, 1447 r.); ÖNB 13 001;
- sygn. 1198 z Herzogliche Bibliothek w Wolfenbüttel (XV w.); HAB. 1198;
- sygn. 676 z Bawarskiej Biblioteki Państwowej (dawna nazwa: Hof und Staatsbibliothek) w Monachium (1461 r.); BSB 676;
- sygn. Qu 63 z kolekcji Bibliotheca Amploniana w Erfurcie (1394, 1396 r.); BA Qu 63;
- sygn. Clm 7649 II z Bawarskiej Biblioteki Państwowej w Monachium (XV w.); BSB 7649 II,

oraz dwa uzupełnienia z rękopisów:

- sygn. 12 840 z Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu (1472, 1584, 1463, 1468 r.); ÖNB 12 840;
- sygn. Luneb. 69 z Dolnosaksońskiej Biblioteki Państwowej i Uniwersyteckiej w Getyndze (XIV w.); SUB Luneb. 69.

W aparacie krytycznym umieszczone zostały warianty tekstowe z pozostałych rękopisów.

Cenne są w dwutomowej edycji E. Habla wprowadzenia, w których zawarto informacje nie tylko na temat rękopisów, z których czerpano przy przygotowywaniu publikacji, i ich

²⁴ Nie zostały one jednak włączone do samej edycji.

²⁵ AULUS PERSIUS FLACCUS (34–62) – rzymski poeta satyryczny (Brittanica: s.v.).

²⁶ JUWENALIS z AKWINU (55–60?–post 127) – rzymski poeta satyryczny (Brittanica: s.v.).

²⁷ Niekwestionowanym walorem wykazu E. Habla (1908: 8–12, 1909a: 3–4) jest informatywny opis źródeł rękopiśmiennych, w którym uczony określił, do których dialektów (górnio- czy dolnoniemieckich) należą odnotowane w nich dopiski wernakularne.

wzajemnych relacji, ale także kontekstu historycznoliterackiego i językowego. W pierwszym tomie badacz podaje informacje o osobie i twórczości Jana z Garlandii i jego prawdopodobnym autorstwie książki *Cornutus Antiquus*. Szeroko jest także omówiona niemieczyzna przekładów (Habel 1908: 6–22). W drugim tomie zaś wydawca prezentuje ustalenia na temat autorstwa i czasu powstania książki *Cornutus Novus* (Habel 1909a: 5–14) oraz przedstawia charakterystykę tej części, zarówno pod kątem łaciny, jak i niemieczyzny.

Współczesne wydanie *Cornutusa* opracował Tony Hunt w antologii *Teaching and Learning Latin in Thirteenth-Century England*. W tym monumentalnym, trzytomowym dziele uczoney zebrał najważniejsze łacińskie teksty szkolne z glosami angielskimi, włączając w zbiór m.in. dzieła gramatyczne, czytanki, słowniki. W rozdziale zatytułowanym *Exotica* T. Hunt (1991: 289–368) przedstawił trzy utwory gromadzące słownictwo rzadkie – *Exoticon* Aleksandra z Hales²⁸, *Distigium (Cornutus Antiquus)* oraz *Merarium*²⁹.

Podstawą tekstową wydania było osiem glosowanych rękopisów z okresu od XIII do XV w. i dwa inkunabuły (wydane w Zwolle w 1481 oraz w Hagenau w 1489), do której T. Hunt włączył – jako materiał porównawczy – edycję H. Liebla (1888) oraz cztery inne rękopisy przechowywane w Walii i Niemczech³⁰. *Codex optimus* to pochodzący z końca XIII w. rękopis o sygn. 136 przechowywany w Gonville and Caius College w Cambridge (GCC 136). Zawiera liczne dopiski łacińskie, angielskie i francuskie.

Wydanie obejmuje księgę *Cornutus Antiquus*, tj. 21 ponumerowanych dystychów wraz z odpowiadającym każdemu z nich komentarzem leksykograficznym. Pod każdym dwuwierszem znajduje się aparat krytyczny, w którym także ujęto pojawiające się w poszczególnych rękopisach glosy łacińskie i wernakularne – angielskie i francuskie. W przypisach, głównie do części leksykograficznej, autor często podaje źródła (wraz z lokalizacją), z jakich czerpał kompilator słownika, oraz czyni uwagi natury językowej i paleograficznej. Edycja angielskiego badacza poprzedzona została krótkim, acz treściwym wstępem, w którym podjęte są kwestie m.in. tytułu *Cornutus* i dyskusyjnego autorstwa pierwszej książki dzieła.

Wyjątkowość edycji T. Hunta polega przede wszystkim na wspomnianym uwzględnieniu w wydaniu komentarzy leksykograficznych, pozwala to bowiem rzucić światło na kwestię objaśniania wyrazów trudnych i obcego pochodzenia, źródeł definicji czy relacji słownika do innych tekstów. Dzięki szerokiej bazie źródłowej i precyzyjnemu opracowaniu krytycznemu wydanie to stanowi istotny wkład w badania nad tradycją rękopiśmienną oraz podkreśla funkcję dydaktyczną *Cornutusa* w średniowiecznych szkołach.

Najnowsze wydanie *Cornutusa* zamieszczone zostało w artykule *Cornutus with Old Czech Glosses from the Library of Crux of Telč* autorstwa K. Volekovej i mojego (2025). Jest to edycja rękopisu z 1478 r. o sygn. XI C 1, fol. 180v–185v, przechowywanego

²⁸ ALEKSANDER Z HALES (ca 1185–1245) – teolog i średniowieczny filozof, franciszkanin (ODNB: s.v.).

²⁹ *Merarium* – lista słów rzadkich zebranych w formie narracyjnej, przypisywana czasami JANOWI Z GARLANDII (ca 1195–ca 1258, Hunt 1991: 349).

³⁰ Wykaz i szczegółowe omówienie rękopisów zob. Hunt 1991: 325–328.

w Bibliotece Narodowej Republiki Czeskiej w Pradze³¹, tzw. SlovRohA. Pisany ręką Krzyża z Telczy³² manuskrypt jest obficie glosowany dopiskami łacińskimi i czeskimi.

Edycja zawiera obie księgi – *Cornutus Antiquus* i *Cornutus Novus* wraz z zakończeniem (*Conclusio*), a także komentarz moralistyczny do dzieła (*Comentum super Cornutum*). Ze względu na zagęszczenie i wielowarstwowość tekstu struktura wydania przybrała następującą formę: w obrębie księgi znalazły się poszczególne dystychy, którym nadano numery zgodnie z porządkiem, w jakim pojawiły się w rękopisie. Nad poszczególnymi wyrazami dwuwierszy umieszczone zostały cyfry reprezentujące *ordo simplex*³³. Nad nimi podano glosy łacińskie wraz z ich staroczeskimi ekwiwalentami translacyjnymi. Po przedstawieniu wszystkich dwuwierszy (łącznie z dystychami pochodzącymi z zamknięcia), zgodnie z porządkiem tekstowym rękopisu, podany został komentarz moralistyczny. Aparat krytyczny objął informacje o poprawkach, skreśleniach i dodatkowych zapisach skryby. *Nota bene* w rękopisie nie ma części słownikowej, co znajduje odzwierciedlenie w edycji.

Nasze wydanie SlovRohA opatrzone jest wstępem traktującym o Krzyżu z Telczy, jego bibliotece i szkolnych tekstach przezeń skopiowanych. Znajduje się w nim także omówienie wydawanego rękopisu i struktury tekstu. W artykule dokonano również analizy licznych łacińskich i czeskich glos pojawiających się w tekście. Jest to pierwsza kompletna edycja tekstu *Cornutusa* zawierająca glosy staroczeskie.

Pomimo długiej tradycji wydawania łacińskiego *Cornutusa* z glosami wernakularnymi nadal istnieje w tym obszarze luka, którą warto byłoby uzupełnić. Brakuje mianowicie nowoczesnej edycji pełnego tekstu dzieła, tj. części głównej i słownikowej, zawierającej glosy w różnych językach wernakularnych, która mogłaby pokazać zależności między poszczególnymi rękopisami czy grupami rękopisów. Współczesne edytorstwo, w tym edytorstwo cyfrowe, umożliwia stworzenie takiego wydania, jednak zrealizowanie projektu wymaga wieloletniego nakładu pracy i zaangażowania specjalistów z różnych dziedzin. Niniejsza publikacja ma na celu podjęcie pierwszego kroku w kierunku takiego przedsięwzięcia, dodając do znanych egzemplarzy *Cornutusa* z glosami wernakularnymi nieopracowany dotąd przekaz dzieła zawierający polskie słownictwo.

³¹ Więcej o rękopisie zob. Doležalová et al. 2021a: 1034–1047.

³² KRZYŻ Z TELCZY (1434–1504) – ksiądz, dydaktyk, autor i nauczyciel (Doležalová et al. 2021b: 25–43).

³³ Ze względu na fakt, że edycja opiera się tylko na jednym rękopisie, postanowiliśmy zachować cechy charakterystyczne manuskryptu, stąd decyzja o pozostawieniu konsekwentnie dopisywanych w rękopisie cyfr, mimo że w żadnym innym wydaniu *Cornutusa* nie są one uwzględnione.

Część I

Cornutus jako szkolne dzieło średniowiecza

Koncepcja siedmiu sztuk wyzwolonych stanowiła fundament średniowiecznego systemu edukacji, który miał zapewnić wszechstronny rozwój intelektualny i moralny ucznia. Na poziomie niższym, *trivium*, nauczano gramatyki, retoryki i dialektyki, które były podstawą dalszej nauki. Na poziomie wyższym, *quadrivium*, skupiano się na arytmetyce, geometrii, muzyce i astronomii. Spośród tych sztuk gramatyka zajmowała miejsce szczególne³⁴ – była nie tylko fundamentem nauki języka, ale również kluczem do zrozumienia klasycznych dzieł i ich interpretacji (Huntsman 1983: 71–73).

Jedną z wielu pomocy szkolnych służących nauce gramatyki był *Cornutus* – dzieło, które formą i treścią nawiązuje do późnoantycznych i średniowiecznych gramatyk metrycznych i cytatek. Poprzez wydzwięk moralny i podporządkowaną zasadom dydaktyki strukturę utwor ten oferował nauczycielom liczne możliwości pracy nad tekstem łacińskim ze swoimi uczniami. Dzięki temu *Cornutus* zyskał popularność w różnych częściach Europy – od Francji i Anglii, przez Niemcy i Czechy, aż po Polskę, gdzie również znalazł zastosowanie w nauczaniu. Pod koniec XV w. został opublikowany drukiem w trzech różnych miejscach – Zwolle, Hagenau i Paryżu.

1. Miejsce *Cornutusa* wśród średniowiecznych tekstów do nauki łaciny

Podstawą nauczania gramatyki łacińskiej w szkołach średniowiecznych były dzieła autorów starożytnych, przede wszystkim Donata³⁵, którego prace *Ars minor* (gramatyka mniejsza) oraz *Ars maior* (gramatyka większa) stanowiły niezastąpione narzędzia dydaktyczne³⁶.

³⁴ Gramatyka była właściwie najważniejszą z nauk *trivium*. Jej kluczowa rola podkreślana jest w ikonografii. Jak pisze A. Karbowski (1898: 61): „W przedstawieniach alegorycznych występuje gramatyka jako królowa z koroną na głowie, spoczywająca pod drzewem wiedzy. W prawej ręce dzierży nóż, którym wycina błędy językowe, w lewej zaś dyscyplinę, symbol swej władzy szkolnej”.

³⁵ ELIUSZ DONAT (ca 325–ca 275) – rzymski gramatyk i historyk literatury (Britannica: s.v.).

³⁶ W niniejszym tekście wymieniam ledwie kilka najważniejszych utworów, by przedstawić zarys tej tematyki i osadzić *Cornutus* w nieco szerszym kontekście tekstów szkolnych. Więcej na temat nauki łaciny w szkołach średniowiecznych zob. Grubmüller 2000, Michałowska 2007, Sheffler 2008, Copeland, Sluiter 2012.

Równie istotne były *Institutiones grammaticae* Pryscjana³⁷. W nieco późniejszym okresie ważne miejsce zajęły *Etymologiae sive origines* Izydora z Sewilli³⁸ oraz komentarze do dzieł Donata, Pryscjana, Boecjusza i innych autorów (Huntsman 1983: 71–73). Oprócz podstaw gramatyki teksty te przedstawiały również szeroki kontekst kulturowy, który pozwalał uczniom lepiej zrozumieć literaturę klasyczną.

Od około XII w. do kanonu włączono także tzw. gramatyki metryczne lub gramatyki wierszowane, takie jak *Doctrinale puerorum* Aleksandra de Villa Dei³⁹ oraz *Graecismus* Eberharda z Béthune⁴⁰ (Huntsman 1983: 77). Teksty te łączyły naukę podstaw języka z mnemotechniczną formą, co czyniło je bardziej przystępnymi i atrakcyjnymi dla uczniów. Czytanka łacińskie przypominające układem gramatyki metryczne, takie jak *Disticha Catonis*⁴¹ i bajki Awiana⁴², były używane przez uczniów w wieku około 12 lat, którzy potrafili już czytać i mieli pewien zasób leksykalny łaciny. Dzięki nim żacy mogli powtarzać gramatykę, rozszerzać zasób leksykalny, studiować stylistykę, prozodię i metrykę (Vidmanová 1994: 124–125). W tym właśnie nurcie powstał *Cornutus*⁴³.

Cornutus, obok dzieł takich jak wspomniany *Graecismus* lub *Exoticon* Aleksandra z Hales⁴⁴, był utworem służącym uczniom do przyswojenia słownictwa rzadkiego, szczególnie obcego pochodzenia. Wzorowany na *Disticha Catonis*, prezentował zasób leksykalny w mnemotechnicznej formie dwuwierszy, dzięki którym uczniowie mogli szybciej zapamiętać informacje. Tym samym *Cornutus* wpisywał się w szeroką tradycję pedagogiczną średniowiecza, w której teksty szkolne nie tylko wspierały rozwój kompetencji językowych, ale także kształtowały postawy moralne i etyczne uczniów. Jak wskazują badania Jeffrey'a Huntsmana (1983: 59), edukacja gramatyczna w tym okresie była głęboko związana z przekonaniem o konieczności harmonijnego rozwoju umysłu i duszy, co czyniło ją podstawą średniowiecznego systemu edukacyjnego.

2. Struktura tekstu i jego wielowarstwowość

Przy pierwszym oglądzie *Cornutus* może wydawać się dziełem o skomplikowanej, wielowarstwowej budowie, jednak po uważnej analizie widać, jak przemyślana i akurata jest

³⁷ PRYSCJAN Z CEZAREI (ca 500) – łaciński gramatyk, historyk literatury, poeta (Britannica: s.v.).

³⁸ IZYDOR Z SEWILLI (ca 560–636) – teolog, arcybiskup Sewilli, doktor Kościoła (Britannica: s.v.).

³⁹ ALEKSANDER DE VILLA DEI (ca 1170–ca 1240) – francuski gramatyk i nauczyciel, poeta (ARLIMA: s.v.).

⁴⁰ Por. pp. 12.

⁴¹ *Disticha Catonis* – pochodząca z III w. najpopularniejsza czytanka łacińska nieznanego autora. Składa się na nią kolekcja przysłów łacińskich (Chase 1922: 1–4).

⁴² AVIANUS (ok. 400 n.e.) – rzymski bajkopisarz, autor 42 bajek w elegiach (OCD: s.v.).

⁴³ Jak wspominałam wcześniej, niekiedy *Cornutus* włączany jest w poczet słowników lub „zbiorów słów rzadkich” (np. Karbowski 1898: 280, Łoś 1922b: 14). Wydaje mi się jednak, że jego przeznaczenie wykracza poza zebranie i objaśnienie poszczególnych wyrazów. Należy go raczej określać mianem tekstu szkolnego, dzieła leksykograficzno-dydaktycznego, czytanki, a może nawet i gramatyki metrycznej.

⁴⁴ Por. pp. 28.

jego struktura⁴⁵. Kompletny tekst utworu obejmuje dwie księgi: *Cornutus Antiquus* i *Cornutus Novus*⁴⁶; każda z nich zawiera po 21 dystychów. Pierwsza księga poprzedzana bywa prozaicznym prologiem, natomiast drugą księgę wieńczy wierszowana formuła zamknięcia (15 wierszy)⁴⁷. Dystychy tworzące księgi składają się na tekst główny dzieła, do którego dopisywane są: cyfry oznaczające *ordo simplex* oraz łacińskie i wernakularne glosy. Przy poszczególnych dwuwierszach pojawiają się także komentarze leksykograficzne, stanowiące część słownikową *Cornutusa*.

2.1. Dystychy

Wszystkie rękopisy *Cornutusa* przechowują ten sam tekst poszczególnych dwuwierszy, z możliwymi wahaniami w grafii bądź drobnymi różnicami leksykalnymi. Z rzadka zdarza się też przestawienie wierszy w obrębie dystychu⁴⁸. Pisane w formule metrycznej, najczęściej heksametrem, miały ułatwiać uczniom zapamiętanie rzadkich słów, w które obfitowały, np.:

**CESPITAT IN FALLERIS YPPUS BLACTAQUE SUPINUS,
GLOSSA VELUD THEMETO LABAT, EMUS ET INFATUATO⁴⁹.**

(1 CA, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 478)

W dwuwierszu otwierającym księgę *Cornutus Antiquus* do *vocabula exotica* należą słowa o greckim źródłosłowie – *yppus* ‘koń’ (gr. ἵππος), *glossa* ‘język’ (gr. γλῶσσα), *emus* ‘droga, tu ścieżka słów (mowa)’ (gr. οἴμος). Dystych stanowi swego rodzaju sentencję z wydzwiękiem dydaktycznym. Zbudowana jest ona na kanwie porównania: podobnie jak koń przystrojony w ozdoby potyka się i chwieje, tak człowiek oddający się nadmiernemu picciu traci zdolność jasnego mówienia i logicznego myślenia, *ergo* nieumiarkowanie w spożywaniu może powodować wygłaszanie niedorzeczności.

⁴⁵ W podrozdziale przedstawiam wnioski, jakie udało mi się wyciągnąć po przejrzeniu kilkudziesięciu rękopisów *Cornutusa*. Kompletne przekazy, tj. zawierające wszystkie wymienione elementy, zdarzają się jednak bardzo rzadko. W tekście prezentuję zatem pewien rekonstruowany model, pozwalający na całościowy ogląd struktury dzieła. Za przykłady służą mi faktyczne cytaty z różnych rękopisów i wydań tekstu ilustrujące dystych 1 CA. Kilkakrotnie dwuwiersz ten przywołujemy podczas omawiania roli *Cornutusa* w nauczaniu łaciny w artykule *Cornutus: a Lexicographical and Didactic tool in Medieval Latin Education* (Jasińska-Różycka, Voleková w druku b), dlatego niektóre informacje podawane w monografii są zbieżne z tymi, które zostały przedstawione we wcześniejszym tekście. Uznałam jednak, że dla klarowności wyводу należy je powtórzyć.

⁴⁶ Czas powstania i geneza ksiąg są różne. *Cornutus Antiquus* prawdopodobnie wyszedł spod pióra Jana z Garlandii w XIII w., a *Cornutus Novus* – Ottona von Lüneburg w XIV w., por. podrozdział 4. *Transmisja tekstu* w tej części monografii.

⁴⁷ Wyjątkowo w rękopisach, a regularnie w inkunabułach pojawia się także jeden lub dwa dodatkowe dwuwiersze kończące księgę *Cornutus Antiquus*.

⁴⁸ Niektóre przekazy mają również zmienioną kolejność dystychów, por. konkordancję w artykule Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 475–477.

⁴⁹ *Tłum.*: Tak jak koń potyka się w ozdobnym przykryciu i purpurze, tak język chwieje się w głupiej mowie człowieka, który nazbyt kosztował wina.

Każdy dwuwiersz *Cornutus* stanowi osobną jednostkę tekstową. Bywają w dziele dystychy skoncentrowane wokół słownictwa tematycznego, mówiące np. o odgłosach zwierząt: *Hinc elephas barrit, onocrotalus hiccine bombit, Ast onager rudit, ranunculus inde coaxat* (9 CA, Habel 1908: 25)⁵⁰, zawodach: *Fert anaphos pincerna batos abatis, coquus orcas Et puer anaphoram, capsam capser, armiger arpem*⁵¹ (18 CA, Habel 1908: 27) czy chorobach: *Hernia prava proco, spurcum genus Et vola cassa, et polyplus rhini malusque glaucoma thalmi* (17 CA, Habel 1908: 27)⁵². Są też dwuwiersze zbudowane z podobnie brzmiących wyrazów, których znaczenie trudno uchwycić, jak: *Ob biberam biga vectus vafer cano varrus; Bachina bachaulum bilem struxere bubulci* (5 CN, Habel 1909a: 16)⁵³ lub: *Oblitus ob litus oblitus neuma celeuma: Cantabra, cantabrida sint lucubra morsque cinedis*⁵⁴ (11 CN, Habel 1909a: 12). Zapewne mają one pokazać, że bliskość formy dźwiękowej czy tekstowej nie zawsze przekłada się na tożsamość znaczenia.

Zdarzają się też dystychy – przede wszystkim w drugiej księdze dzieła – nawiązujące do szkoły i nauczania⁵⁵. Omawiane są postawy zarówno uczniów: *Ad studium solers matura manicat hora, Sed petit anfractum farago discolus mane*⁵⁶ (4 CN, Habel 1909a: 16), jak i – przenośnie – nauczycieli: *Syrma gamae syrtim, scopis atria squalida scalpit; Atrocis stiga doctoris stigmata stringit*⁵⁷ (6 CN, Habel 1909a: 17). Wybrzmiewa z nich pewien morał, ale nie jest wykluczone, że są refleksem szkolnych doświadczeń autora tej części tekstu.

W znakomitej większości dwuwiersze pełnią wyraźną funkcję dydaktyczną. Wskazują one wzorce postępowania w różnych dziedzinach: *Hic non est hagijs, quem ceno-doxia vexat, Quemque premit cacheris, non prodest diasynaxis*⁵⁸ (14 CA, Habel 1908: 26), *Archimandrita sit caelebs eusebiusque, Atque crisis corde sit eique bolismus in ore*⁵⁹ (21 CA, Habel 1908: 28) lub przekazują wiedzę życiową, np. *Abra tenens speculum sese speculatur*

⁵⁰ *Thum.*: Stąd słoń ryczy, a stamtąd pelikan chrząka,
stąd dziki osioł rży, a żaba skrzeczy.

⁵¹ *Thum.*: Szafarz nosi amforę, kucharz niesie dzban opata,
a chłopiec transportuje wino w bukłaku, zbrojny zaś nosi miecz.

⁵² *Thum.*: Człowieka niemoralnego dręczy przepuklina, nieprawie pochodzenie i pusta ręka,
polip w nosie i bielmo w oku.

⁵³ *Thum.*: Ponieważ się opilem, ja sprytny, jadąc na wozie, śpiewam z wykrzywioną twarzą;
w gniewie wieśniacy zbudowali tanie mary.

⁵⁴ *Thum.*: Na brzegu zapomniany, śpiewam pieśń żeglarską:
pieśń niech będzie nocnym światłem i śmiercią moich trosk.

⁵⁵ Por. także podrozdział *Transmisja tekstu. 4.4. Etap 3: Niemcy* w tej części monografii, w którym szerzej opisana jest księga *Cornutus Novus* i jej charakter.

⁵⁶ *Thum.*: Wczesna godzina sprzyja nauce,
ale niedyscyplinowany gubi się w zawiłościach poranka.

⁵⁷ *Thum.*: Tren szaty rozdziera mieliznę, miotłami szoruje brudną sień,
igłą okrutnego doktora zszywa blizny.

⁵⁸ *Thum.*: Nie jest świętym, którego trawi próżność,
a kogo dręczy pycha, nie pomoże mu żadna modlitwa.

⁵⁹ *Thum.*: Archimandryta niech będzie bezzenny i pobożny,
a w sercu niech nosi on umiar, a na ustach słowa mądrości.

*heramque, Utque magirus hero sic et sibi praeparat escam*⁶⁰ (10 CA, Habel 1908: 25). Ich wydzźwięk moralistyczny w połączeniu z rzadkim słownictwem stanowi solidną bazę dla uczniów uczących się łaciny na poziomie wyższym niż podstawowy.

2.2. *Ordo simplex*

Nad poszczególnymi wyrazami dystychów umieszczane bywają w niektórych rękopisach cyfry arabskie. Tworzą one tzw. *ordo simplex*, oznaczające prawidłową kolejność, którą winny przybierać słowa dwuwierszy w tekście prozaicznym (Vidmanová 1994: 125). Element ten pojawia się w całym tekście przekazu SlovRohA, np.:

2 3 1 6 4 5
 CESPITAT IN FALLERIS YPPUS BLACTAQUE SUPINUS,
 5 4 6 2 1 3
 GLOSSA VELUD THEMETO LABAT, EMUS ET INFATUATO.

(1 CA, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 478)

Według *ordo simplex* zdanie ze wskazanego dystychu powinno brzmieć: *Yppus cespitat in falleris que supinus blacta; emus labat et infatuato velud glossa themeto*. Po tej zmianie jego rytmika jest już zupełnie inna, więc zatracą się funkcja mnemotechniczna, którą wykazują dwuwiersze⁶¹. Oczywiście nie zawsze porządek poetycki i prozaiczny się różnią, np. pierwszy wiersz dystychu 13 CA: *Barritonans onoma, cum debeat oxitonare, Non est orthographus, sed agramatus esse probatur*⁶² (Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 482), jednak są to przypadki rzadkie.

Występowanie w tekście cyfr składających się na *ordo simplex* wskazuje wyraźnie na to, że *Cornutus* był wykorzystywany nie tylko jako leksykon wyrazów rzadkich i zbiór wzorców moralnych, ale także jako narzędzie do nauki i ćwiczenia właściwego szyku zdania w łacinie. Dzięki zastosowaniu tego rozwiązania uczniowie mogli być zachęceni do aktywnego przekształcania poetyckich formuł w bardziej prozaiczne struktury, co sprzyjało lepszemu zrozumieniu i utrwaleniu zasad łacińskiej składni. Już na tym etapie można zatem wnioskować, że *Cornutus* miał również funkcję kształcącą w zakresie praktycznej znajomości języka.

2.3. Glosy łacińskie

Charakter tekstu głównego, tj. sposób prezentacji słownictwa rzadkiego, często obcego pochodzenia, mógł być jednym z powodów, dla których w pewnych przekazach dzieła pojawiają się łacińskie glosy. Są to często tłumaczenia lub synonimy wyrazów z tekstu podstawowego, rzucające nieco więcej światła na znaczenie osobliwych słów dystychu. Dopiski tego rodzaju zawsze umieszczane są nad odpowiednimi wyrazami dwuwierszy, np.:

⁶⁰ *Thum.*: Służka, trzymając lustro, spogląda na siebie i na swoją panią, podobnie kucharz, który jak dla pana, tak i dla siebie przygotowuje posiłek.

⁶¹ O mnemotechnicznej funkcji średniowiecznych gramatyk pisze m.in. Vivien Law (1999).

⁶² *Thum.*: Jeśli ktoś daje w wyrazie akcent *gravis* w miejscu, gdzie powinien być *accutus*, to nie jest to znawca ortografii, lecz analfabeta.

vacillat vel titubat | in ornatu | equus | id est in purpurea veste | id est homo superbus cespitat

2 3 1 6 4 5

CESPITAT IN FALLERIS YPPUS BLACTAQUE SUPINUS,

lingua | sicut | in dulci vino | id est cadit | id est sermo | id est in stulto homine

5 4 6 2 1 3

GLOSSA VELUD THEMETO LABAT, EMUS ET INFATUATO.

(1 CA, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 478)

We wskazanym przykładzie z przekazu SlovRohA głosami opatrzoney jest w zasadzie cały tekst podstawowy. Niektóre wyrazy z dystychu posiadają po jednym łacińskim ekwiwalencie, np.: *yppus* ‘koń’ – *equus*, *glossa* ‘język’ – *lingua*, *velud* ‘tak jak’ – *sicut*, ale do początkowego *cespitat* ‘potyka się’ dopisane zostały już dwa synonimiczne względem siebie odpowiedniki, tj. *vacillat* oraz *titubat* ‘chwieje się’. Można zauważyć tu także dostosowanie gramatyczne glos do podstawy, poświadczają one bowiem czasowniki w 3.os. l.poj. cz.ter., czyli dokładnie w takiej samej formie, jaką prezentuje wyraz glosowany – *cespitat*.

Kiedy w tekście głównym pojawia się wyrażenie przyimkowe, jest ono objaśniane również w takiej formie, np. *in falleris* ‘w ozdobnym przykryciu’ zostało opatrzone głosem *in ornatu*. W przypadku jednego wyrazu z tekstu podstawowego – *themeto* ‘w winie’ forma ablatywu została oddana za pomocą wyrażenia przyimkowego *in dulci vino*, zawierającego dodatkowo określenie *dulci* ‘słodkim’. Niekiedy odpowiedniki łacińskie do tekstu głównego poprzedzone są frazą *id est* ‘to jest’, jak w przypadku glosy objaśniającej rzeczownik *blacta* ‘purpurowa tkanina’ – *id est in purpurea veste*. Bywa i tak, że niektóre wyrazy, zwłaszcza stanowiące podmioty i orzeczenia, są powtarzane. W przypadku dystychu 1 CA na końcu pierwszego wiersza w sekcji glos powtórzono orzeczenie w formie, w jakiej pojawia się w tekście głównym – *cespitat* ‘potyka się’.

Wskazane tendencje niekiedy są modyfikowane ze względu na fakt, że glosowanie jest w znacznym stopniu zależne od podstawy tekstowej. Dobrze pokazuje to dwuwiersz 7 CA z tego samego przekazu *Cornutusa*:

aliquis serviens ad mensam ioculator ludens ante mensam | id est hominibus in mensa | scilicet infirmorum | id est operam dat et adheret | cirologus medicus intendit

1 3 5 2 4

TYRONOMON MENSIS, LECTIS INTENDIT ALIPTES,

virgultis vel in parvis silvis | venator avium | occultatur | falsus peregrinus, latro | scilicet latet | speluncis, in occultis

3 1 2 4 5

DUMETIS AUCEPS LATET ET SICCARIUS ANTRIS⁶³.

(7 CA, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 480)

W tym przypadku wyraz z tekstu głównego *tyronomon* ‘posługujący u stołu, podstoli’, nieposiadający jednoelementowego synonimu, a tym bardziej kilku alternatywnych ekwiwalentów translacyjnych, wymagał dłuższego objaśnienia: *aliquis serviens ad mensam ioculator*

⁶³ *Thum.*: Podstoli dba o stoły, lekarz spieszy do łóżka chorego, ptasznik czai się w zaroślach, a bandyta kryje się w jaskiniach.

ludens ante mensam ‘jakiś sługa podający do stołu, błazen bawiący przy stole’. Uwidacznia się tutaj cel glosatora, jakim jest dokładne oddanie desygnatu glosowanego wyrazu.

Dystych ten pokazuje również, że zgodność gramatyczna między tekstem podstawowym a głosem czasem bywa zaburzana, jak w wypadku odpowiedników łacińskiego *dumetis* ‘w zaroślach’. Nad wyrazem glosator umieścił najpierw dokładny ekwiwalent w ablatywie – *virgultis*, a następnie wyrażenie przyimkowe *in parvis silvis*. Ten przykład wskazuje również na dwojaki sposób wprowadzania kilku ekwiwalentów translacyjnych. W przypadku wspomnianego *dumetis* ‘w zaroślach’ odpowiedniki *virgultis* i *in parvis silvis* przedzielone są spójnikiem *vel* ‘albo’, natomiast w przypadku ostatniego wyrazu dystychu *antris* ‘w jaskiniach’ glosy zapisane są jedna po drugiej, tj. *speluncis, in occultis*.

Wskazane praktyki glosatorskie są widoczne w bardzo dużej liczbie rękopisów *Cornutusa*, nie ma natomiast jednej, kanonicznej wersji łacińskich dopisek. Zależnie od przekazu odpowiedniki mogą różnić się pod względem ilościowym i leksykalnym. Glosy występujące w tekście pełnią funkcję objaśniającą, tłumacząc trudne wyrazy z dystychów i doprecyzowując ich znaczenie. Sama obecność dopisek łacińskich nie jest jednak obligatoryjna w tekście *Cornutusa*.

2.4. Glosy i przekłady wernakularne

Dopiski w językach ojczystych stanowią najbardziej zindywidualizowany element struktury *Cornutusa*. Ilość rodzimych odpowiedników, preferencje leksykalne glosatora, wybór podstawy glosowania prezentują zagadnienie o charakterze dynamicznym, zależnym od wielu czynników – przeznaczenia rękopisu, czasu jego powstania, skryby, przekazu, na którym się wzorował.

Wśród egzemplarzy *Cornutusa* znajdują się manuskrypty zawierające element wernakularny w języku angielskim, francuskim, niemieckim, czeskim i polskim (Hunt 1991: 324, Voleková 2015: 46, Jasińska 2021a: 134). W sensie ogólnym można je podzielić na dwa rodzaje. Pierwszy z nich, podstawowy, reprezentują przekazy, w których rodzime ekwiwalenty translacyjne dopisane zostały nad dystychami jako odpowiedniki bądź wyrazów z dwuwierszy, bądź łacińskich glos, jak np.:

vacillat vel titubat **tupá** | in ornatu **v deku** | equus **kuoň** | id est in purpurea veste **v drahém rúše** |
také | id est homo superbus cespitat **hrdý člověk**
 2 3 1 6 4 5
 CESPITAT IN FALLERIS YPPUS BLACTAQUE SUPINUS,
 lingua **jazyk** | sicut **jakžto** | in dulci vino **v sladkém víně** | id est cadit **padá** | id est sermo **řeč** |
 id est in stulto homine **v bláznivém člověku**
 5 4 6 2 1 3
 GLOSSA VELUD THEMETO LABAT, EMUS ET INFATUATO.
 (1 CA, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 478)

Czeskie glosy znajdujące się w tym przekazie są bardzo liczne. Wśród nich można wyróżnić takie, które stanowią dokładne odpowiedniki łacińskich dopisek. Przykładowo do *in dulci vino* ‘w słodkim winie’ skryba dodał rodzimy ekwiwalent *v sladkém víně*, przy czym tekst główny, do którego nawiązują obie glosy (łacińska i wernakularna), to *themeto*

‘w winie’. Obecność tłumaczenia przymiotnika *dulci* ‘słodkim’ w czeskiej frazie wskazuje, co jest faktyczną podstawą głosowania (*in dulci vino – v sladkém víně* ‘w słodkim winie’, a nie *themeto* ‘w winie’). Są też przypadki, kiedy czeskie ekwiwalenty wyraźnie odpowiadają słowom dystychów, np. wernakularne *také* będące tłumaczeniem łacińskiego *-que* ‘i, a także’.

Czasami jednak nie można kategorycznie stwierdzić, czy w tym przekazie *Cornutusa* czeskie wyrazy dopisywane są do glos czy do tekstu głównego, ze względu na nierozdzielne związki semantyczne między podstawą a jej łacińskim objaśnieniem. Szczególny przykład połączenia informacji zarówno z tekstu głównego, jak i z dopiski znajduje się w dystychu 3 CA tego rękopisu:

id est quicumque, scilicet homo **kterýžto** | avare **lakomé** | abscondis **kryješ, chováš** |
 subterraneum **podzemný** | pecuniam servanem **poklad**
 1 3 2 4 5
 QUI CUPIDE CONDES YPOGEUM GAZOPHILANTEM,
 piger vel lentus **poslední | do** | ardentis **ohnivého**, scilicet tuty | ascendes **vstúpíš** | ad altas sedes
 v **stolice** | celi **nebe, to jest do nebeského království**
 2 3 5 1 4 6
 TARDUS AD URANICI SCANDES ALGAMATA REGNI⁶⁴.
 (3 CA, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 478–479)

W tym fragmencie wyraz z tekstu głównego *regni* ‘królestwa’ został opatrzony łacińską glosą *celi* ‘nieba’. W czeskiej dopisce najpierw podano synonim do łacińskiej glosy *celi* – *nebe* ‘nieba’, a następnie dodano jej objaśnienie – *to jest do nebeského království* ‘to jest do królestwa niebieskiego’, włączając do niego kontekstowe znaczenie wyrazu z dystychu, *regnum* ‘królestwo’ (Jasińska-Różycka, Voleková 2025).

Wernakularne słownictwo w przekazie SlovRohA charakteryzuje dokładna odpowiedniość gramatyczna względem łacińskiej podstawy, niezależnie od części mowy, np. łacińskie *scandes*, gl. *ascendes* ‘wstąpisz, wespniez się’, opatrzono ekwiwalentem *vstúpíš*; wszystkie wskazane czasowniki występują w formie 2.os. cz.przyszl. Podobnie do łacińskiego *ardentis* ‘gorącego’ dopisano odpowiednik *ohnivého*; obie formy to dop. l.poj. Wyraz ten jest poprzedzony czeską glosą *do* stanowiącą odpowiednik *ad* ‘do’ z tekstu głównego, przyimka, który wymusza określoną formę występującego po nim rzeczownika.

Różna jest liczba wyrazów w czeskich glosach, ale zazwyczaj są to pojedyncze odpowiedniki, np. *cupide*, gl. *avare* ‘pożądliwie, chciwie’, zostało oddane za pomocą wyrazu *lakomé*. Czasami ekwiwalentów jest więcej, jak np. w przypadku łacińskiego *condes*, gl. *abscondis* ‘chowasz’, do którego dopisano dwie synonimiczne glosy – *kryješ, chováš*. Jeśli podstawa głosowania tego wymaga, czeskie odpowiedniki oddawane bywają za pomocą wyrażen przyimkowych, np. *algamata*, gl. *ad altas sedes* ‘na tron, ku wzniosłym tronom’, zostało przetłumaczone jako *v stolice*.

W pierwszej grupie przekazów zawierających słownictwo wernakularne znajdowały się zatem rękopisy w mniej lub bardziej systematyczny sposób notujące rodzime odpowiedniki

⁶⁴ *Tlum.*: Ty, który chciwie gromadzisz podziemne skarby, będziesz ostatnim, który wstąpi na tron królestwa niebieskiego.

wyrazów z dystychów lub ich objaśnień. Drugi zbiór natomiast obejmuje egzemplarze, w których zapisano cały przekład tekstu podstawowego na język ojczysty. Wernakularne tłumaczenia znajdują się w dużej części przekazów niemieckich. Umieszczone są one pod dystychami⁶⁵, np.:

2 3 1 6 4 5
 CESPITAT IN FALLERIS YPPUS PLACTAQUE SUPINUS,
 2 1 <4> 3 5 6
 GLOSSA VELUD THEMETO LABAT, EMUS AB INFATUATO.

**Recht als daz schen roß in schöner zier offt ftraucht
 Vnd der hochfertig mit schwentzen fein klaid praucht
 Vnd die zung von ftrarckem wein nit reden kan,
 Alzo vnordenlichenget die red von ainem toroten man⁶⁶.**

(1 CA, BSB Clm 7649 II, Habel 1908: 58)

Nie jest to przekład dosłowny, który mógłby powstać wskutek dopisania wernakularnych odpowiedników do tekstu głównego. Tłumaczenie niemieckie wykazuje pewną swobodę interpretacyjną, zachowując jednocześnie wyraźne związki z tekstem łacińskim. To pokazuje, że autor przekładu nie ograniczał się do mechanicznego oddawania treści, lecz dokonywał świadomych wyborów, które mogły wspierać proces dydaktyczny i ułatwiać recepcję tekstu.

2.5. Komentarz leksykograficzny

Część słownikowa dzieła, czyli komentarz leksykograficzny, jest elementem pojawiającym się fakultatywnie w rękopisach *Cornutus*. Niekiedy bywa omijana, a niekiedy zastępowana refleksją natury moralistycznej, jak w przekazie SloRohA (Voleková, Jasińska-Różycka 2025). Poszczególne hasła komentarza pisane są *in continuo*, a jego struktura jest inspirowana typowymi późnośredniowiecznymi słownikami łacińskimi o charakterze objaśniającym⁶⁷, np.:

CESPITAT IN PHALERIS IPPUS BLATTAQUE SUPINUS,
 GLOSSA VELUD TEMETO LABAT, EMUS INFATUATO.

PHALERE, -arum, sunt proprie ornamenta equina, unde Juvenalis ponit: ‘ut leti phaleris omnes et torquibus, omnes’. Similiter alibi dicit Juvenalis: ‘Ut phaleris gauderet equus’ id est ornamentis equorum (item id confirmat Ysidorus dicens ‘phalere sunt ornamenta

⁶⁵ Obecność przekładu nie wyklucza jednak występowania glos niemieckich w tekście. Niektóre rękopisy posiadają oba te elementy.

⁶⁶ *Thum.*: Tak jak piękny koń we wspaniałej ozdobie często się potyka,
 i jak wyniosły człowiek, miotając się, niszczy swoje szaty,
 i jak język od mocnego wina mówić nie może,
 tak samo bezładne są słowa głupca.

⁶⁷ Por. np. strukturę *Rozariusza wrocławskiego* (Jasińska et al. 2022: 74–84).

equorum') et est sermo grecus et quandoque ponitur *phalere*, -arum, pro ornamento verborum sine quod melius est. *Phalere* sunt ornata dicta in auctoribus ut in *Anticlaudiano*: 'Auctoris mendico stilum, falerasque poete' et in *Persio*: 'Ad populum faleras'. Item a *phalera*, -arum, dicitur *falero*, -as, et inde est passivum *phaleror*, -aris, et inde *phaleratus*, -ta, -tum⁶⁸.

GLOSSA grece, lingua latine, inde glosa per subtractionem unium 's', quia glosa adeo aperte exponit litteram sicut lingua doctoris, unde in *Accentario* magistri J[ohanni] de G[arlandia]: 'Pro lingua glossa dices, in codice glosa'. Et componitur de glossa *sinoglossa* id est canis lingua, herba est, nam *cinos* grece, *canis* latine; inde *cinifes* id est musca canina et componitur *buglossa* id est bovis glossa scilicet bovis lingua, herba est, nam *bus* grece, *bos* latine, et inde *bucerus*, -ra, -rum id est *bovinus*, -na, -num, unde Ovidius: 'Lanigerosque greges armentaue bucera pavit' id est armenta bovina. Item aliqui dicitur quod 'cornuta animalia sonat bucera grece', *glossa* latine, et inde *arnoglossa* componitur herba que alio nomine dicitur *plantago* ab *arnos* grece, *agus* latine, et *glossa*, lingua, quasi agnina lingua. De *bus* grece, *bos* latine, dicitur *Bucolica*, (carmina) a *Bobus* composita et componitur hic *bubulcus*, -ci i, quasi custos bovum⁶⁹.

(1 CA z komentarzem, Hunt 1991: 328–329)

Pierwsze z podanych w omawianych przykładach haseł, *Phalere* 'ozdobne przykrycie', ma wręcz modelową budowę. Rozpoczyna się wyrazem hasłowym w formie podstawowej (mianownik liczby mnogiej), dalej podana jest końcówka dopełniacza (-arum), a następnie definicja (*sunt proprie ornamenta equina*). Z uwagi na to, że wyraz bywa używany w różnych kontekstach, podany jest również jego odcień znaczeniowy (*quandoque ponitur phalere, -arum, pro ornamento verborum sine quod melius est*). Definicje bywają poparte cytatami z autorów starożytnych i średniowiecznych⁷⁰; w podanym haśle przy pierwszym znaczeniu

⁶⁸ *Thum.*: PHALERE, -arum – są to właściwie 'ozdoby końskie', jak podaje Juwenalis: „jak zadowolone wszystkie w ozdobach i naszyjnikach”. Podobnie i w innym miejscu mówi Juwenalis: „aby koń cieszył się ozdobami”; [*phalere* – przyp. KJR] to ozdoby koni (jak potwierdza Izydor: „*phalere* to ozdoby koni”), a termin pochodzi z greki. Czasami jednak *phalere*, -arum, używane jest w znaczeniu 'ozdób słownych', co wydaje się bardziej odpowiednio. *Phalera* to zdobne wyrażenia, ozdobniki, w dziełach autorów, jak w *Anticlaudianusie*: „pożyczam styl autora, a ozdoby od poety” oraz u Persjusza: „ozdoby dla tłumy”. Ponadto od *phalera*, -arum, pochodzi czasownik *falero*, -as, a z tego forma pasywna *phaleror*, -aris, oraz przymiotnik *phaleratus*, -ta, -tum.

⁶⁹ *Thum.*: GLOSSA to po grecku *glossa*, po łacinie *lingua*. Nazwa *glosa* powstała przez odjęcie jednej litery s, ponieważ wyjaśnia słowo równie klarownie, jak wypowiada je sam uczony. Skąd w *Accentarium* mistrza Jana z Garlandii czytamy: „Dla *lingua* powiesz *glossa*, w kodeksie jednak zapiszesz *glosa*”. Tworzy się też wyraz *sinoglossa*, czyli 'język psa, roślina' (gr. *cinos* 'pies', łac. *canis* 'pies'). Stąd *cinifes* – 'mucha psia'. Z kolei *buglossa* 'glosa wołu', czyli 'język wołu' (gr. *bud* 'wół', łac. *bos* 'wół'), a stąd przymiotnik *bucerus*, -ra, -rum, to jest *bovinus*, -na, -num. Jak pisze Owidiusz: „karmił owce oraz stada wołów”. Niektórzy mówią, że te rogacie zwierzęta po grecku nazywają się *bucera*; łac. *glossa*, skąd *arnoglossa* – nazwa rośliny zwanej po łacinie *plantago*, od gr. *arnos* i łac. *agus*, oraz *glossa*, czyli 'barani język'. Wreszcie od gr. *bus* i łac. *bos* pochodzi tytuł *Bucolica* – 'pieśni pasterskie' (dosł. 'składane przez woły'), a stąd *bubulcus*, -ci – 'pasterz wołów'.

⁷⁰ Więcej na ten temat zob. Jasińska-Różycka, Voleková w druku b.

przywoływany jest Juwenalis⁷¹, przy drugim – *Anticlaudianus*⁷² i Persjusz⁷³. Wzorem innych średniowiecznych słowników w haśle przedstawiane są formy pochodne urobione od omawianego wyrazu – tu wymieniono czasownik *falero* ‘ozdabiać’ wraz z jego formą pasywną *phaleor* oraz przymiotnik *phaleratus* ‘ozdobiony’. Zarówno po wyrazie hasłowym, jak i po derywatach podano końcówki gramatyczne; dla czasownika końcówkę 2. osoby liczby pojedynczej, dla przymiotnika – końcówki rodzaju żeńskiego i nijakiego.

Inne hasło części słownikowej, *Glossa* ‘język’, rozpoczyna się w sposób typowy dla omówienia wyrazów obcych i zapożyczeń. Mianowicie po wyrazie hasłowym podany jest język, z którego zaczerpnięto wyraz (*grece*), a następnie przedstawiony jest jego odpowiednik łaciński (*lingua*); w hasłach tego typu raczej nie wymienia się końcówek gramatycznych⁷⁴. W komentarzu do hasła *Glossa* uwidacznia się jeszcze jedna tendencja typowa dla słownictwa średniowiecznego, mianowicie przywoływane w omawianym komentarzu derywaty są tak liczne, że tworzą swoisty łańcuch derywacyjno-semantyczny. Derywatami od *glossa* są *sinoglossa*, *buglossa* i *arnoglossa*, których drugie wyrazy motywujące (*cinus*, *bus* i *arnos*) pochodzą z greki, wymagają zatem podania ekwiwalentów łacińskich (*canis*, *bovis* i *agnus*). Dodatkowo mogą tworzyć inne derywaty (*cinifes*, *bucolica*) itd. Struktura hasła jest więc piętrowa, ale nie jest to materiał nieuporządkowany – jedna informacja wynika z drugiej.

Niektóre z haseł ukierunkowane są na szerszą refleksję natury gramatycznej. W komentarzach leksykograficznych bywają prowadzone dyskusje na temat odmiany wyrazów, jak w części słownikowej przy dystychu 9 CA:

HINC ELEPHAS BARRIT, ONOCRATULUS HICCINE BUMBIT,
HINC ONAGER RUDIT, RANUNCULUS INDE COAXAT.

BARRIO, -is, quarte conjugationis et inde vocatur barrus elefas, unde in *Accentario*: ‘Ludimus ad barros celeres procedure barros’. *Barri, -orum, sine singulari sunt ludi, sed quia multi dubitant de eius declinatione sciendum quod in singulari est tercie et secunde declinationis. De tercia certum est in singulari, ut patet in hoc versu: ‘Signat idem barrus elefas [simul] ac elefantus’ et quod sit tercie declinationis in plurali ostendit Alexander dicens: ‘Elefantibus India barrit’ et hoc idem testatur Juvenalis dicens: ‘Rursus ad Ethiopum populous aliosque elefantēs’ et sic destruitur opinio eorum qui dixerunt quod semper fuit secunde declinationis in plurali, ut vult *Gresissimus* dicens: ‘Ut quidam dicunt semper plural secunde est’. Tamen non hoc dicit asserendo sed opinionem eorum retractando, quia per Ysidorum patet oppositum dicentem elefanti vel elefantēs nascuntur et quod sit secunde declinationis in singulari ostendit Virgilius dicens: ‘In foribus pugnant ex auro solidoque elefanto’ et quos sit secunde declinationis in plurali similiter*

⁷¹ Por. pp. 26. Cytaty w haśle *Phalere* pochodzą z satyr Juwenalisa (XVI, 60 i XI, 103).

⁷² *Anticlaudianus* – alegoryczny poemat ALANA Z LILLE, francuskiego teologa, filozofa i poety, cystersa (ca 1128–1202, Britannica: s.v.).

⁷³ Por. pp. 25. Cytat w haśle *Phalere* pochodzi z satyr Persjusza (III, 30).

⁷⁴ Por. np.: *ippos grece, equus latine; odos grece, cantus, laus et via latine; ambron grece, vorare latine* (Hunt 1991: 328, 331, 333).

patet per Ysidorum. Item *barrin* grece, grave latine, et inde *barrio*, -is, quod est proprium elephantis, nam graviter barrit id est sonat et inde *baro*, -onis, id est gravis persona et notentur isti versus: '*Baro*, -onis gravis ac autenticus est vir'⁷⁵.

(9 CA z komentarzem, Hunt 1991: 338–339)

W przedstawionym hasle *Barrio* 'traścić' szeroko omawiana jest przynależność do różnych deklinacji pokrewnego rzeczownika *barrus* (*plurale tantum* od tego wyrazu, tj. *barri*, -orum). Licznie przywoływane są cytaty świadczące o tym, że wyraz (a właściwie to jego odpowiednik *elephas*) odmienia się według trzeciej (Izydor, Alexander⁷⁶, Juwenalis) albo drugiej (*Graecismus*⁷⁷, Wergiliusz⁷⁸) deklinacji.

Nota bene pod koniec hasła następuje powrót do omawiania wyrazu hasłowego, *barrio*. Zaprezentowane jest pochodzenie czasownika – jest on urobiony od greckiej podstawy *barrin*, która znaczy w łacinie tyle co 'ciężki'. *Barrio* natomiast odnosi się do słonia ze względu na to, że ryczy ciężkim dźwiękiem. Komentarz leksykograficzny kończy się wersusem⁷⁹ przejętym za dziełem *Synonyma*⁸⁰ Jana z Garlandii, ilustrującym znaczenie rzeczownika pochodnego *baro*.

Nie wszystkie jednak hasła są rozbudowane, dodatkowo zdarza się, że tylko niektóre fragmenty dystychu są omawiane w części słownikowej. Zależy to w znacznej mierze od przekazu. Zwięzłe, wręcz informacyjne komentarze do wybranych wyrazów pojawiają się na przykład pod dwuwierszem 11 CA:

⁷⁵ *Thum.*: BARRIO, -is, to czasownik IV koniugacji, od którego powstało słowo *barrus* 'słoń'. W *Accentarium* czytamy: „bawiliśmy się w gonitwę za szybkimi słoniami”. *Barri*, -orum (bez liczby pojedynczej), to nazwa igrzysk, lecz ponieważ wielu ma wątpliwości co do jego odmiany, należy pamiętać, że w liczbie pojedynczej odmienia się według wzoru zarówno III, jak i II deklinacji. W liczbie pojedynczej należy do III deklinacji – dowodzi tego werset: „Signat idem *barrus* *elefas* simul ac *elefantus*” („*barrus* i *elefantus* znaczą to samo”). W liczbie mnogiej również do III deklinacji – pokazuje to Aleksander: „*Elefantibus* India barrit” („Indie rozbrzmiewają słoniami”) i ten sam zaświadcza, Juwenalis: „Rursus et Ethiopum populus aliosque *elefantes*” („Znowu ludzie z Etiopii i inne słonie”). W ten sposób obalona zostaje opinia tych, którzy twierdzili, że w liczbie mnogiej wyraz zawsze jest II deklinacji, jak podaje *Gresissmus*: „Ponieważ niektórzy twierdzą, że liczba mnoga zawsze jest drugiej deklinacji”. Pogląd ten zostaje obalony, gdyż u Izydora występują formy *elefanti* i *elefantes* (obie deklinacje), a Wergiliusz, mówiąc: „In foribus pugnant ex quo solidoque *elefanto*” („Na wrotach wykonanych ze złota i twardej kości słoniowej przedstawiono walki”) dowodzi II deklinacji w liczbie pojedynczej. Izydor potwierdza II deklinację również w liczbie mnogiej. Stąd też *barrin* po grecku, *grave* po łacinie, jak również *barrio*, -is – które opisuje właściwość słonia, bowiem 'ryczy doniośle'. Następnie powstaje *baro*, -onis, to znaczy 'osoba dostojna', co podkreśla werset: „*Baro*, -onis, to człowiek dostojny i prawdziwy”.

⁷⁶ Prawdopodobnie chodzi o ALEKSANDRA NECKAMA (por. pp. 15).

⁷⁷ Dzieło EBERHARDA z BÉTHUNE (por. pp. 12).

⁷⁸ PUBLIUS VERGILIUS MARO (70 p.n.e.–19 p.n.e.) – rzymski poeta (OCD: s.v.); cytat w hasle *Barrio* pochodzi z *Georgik* (3, 26).

⁷⁹ Więcej na temat tzw. *wersusów* w słownikach łacińskich zob. Jasińska et al. 2022: 35–37.

⁸⁰ *Synonyma* – jedno z dzieł gramatycznych autorstwa JANA Z GARLANDII (por. pp. 9).

STIPES IN ANDENA SUSTENTUS DEPERIT ARDENS,
SERVICIO SIC SEPE DULI RES TABET HERILIS⁸¹.

**Hic STIPES est truncus arboris et quodlibet lignum quod foco imponitur dummodo non sit
cissum, nam *cindula* est eius fax quasi a ligno casa⁸².**

**ANDENA est illus ferrum, quod in foco ponitur super quod faces appodiantur
ut clarius ardeant⁸³.**

Hic DULUS, -li, est servus et dicitur a *dulos* grece mutata 'o' in 'u'⁸⁴.

(11 CA z komentarzem, Hunt 1991: 340)

Zakres i szczegółowość komentarza leksykograficznego mogły zależeć od intencji skryby czy źródeł, z których korzystał. Stąd też różnice między hasłami, a także między rękopisami. W większości przypadków jednak część słownikowa dostarcza szczegółowej informacji na temat omawianych wyrazów. Jest dzięki temu świadectwem praktyczności *Cornutusa*, oferującego nie tylko naukę składających się z egzotycznych słów dystychów, ale również wyjaśniającego ich znaczenie, budowę słowotwórczą, opisującego ich fleksję i podającego przykłady użycia z autentycznych tekstów.

2.6. Tytuł *Cornutus* i jego alternatywy

Cornutus jest jednym z tych średniowiecznych dzieł, których tytuł przechował się w incypitach lub eksplicytach. Dzięki temu w zasadzie już od momentu powstania funkcjonował pod konkretnym określeniem, umożliwiającym jego identyfikację. W incypitach i prologach przekazów – zarówno tych rękopiśmiennych, jak i drukowanych – odnaleźć można rozmaite wyjaśnienia tytułu *Cornutus*, a także alternatywne jego nazwy i uzupełnienia: *Distigium*, *Cornutus Antiquus*, *Cornutus Novus*, *Oximetrum*, *Roháč*.

Distigium

Pierwszą w kolejności nazwą, która pojawia się na określenie dzieła w incypitach różnych przekazów, jest *Distigium* i jego warianty: *Distigius*, *Disticha*. Odwołuje się ona do formy, w której zostało napisane dzieło (dystychy). Tytuł ten jest zazwyczaj definiowany w następujący sposób: *Opus istud dicitur distigium a dia 'duo' et stigos 'versus', quia in duobus versibus comprehendit autor totam sententiam proverbialem*⁸⁵ (Hunt 1991: 328). Formuła, w której w objaśnieniu semantycznym wyraz jest dzielony na podstawy słowotwórcze, po czym

⁸¹ *Thum.*: Pień ułożony na ruszcie, paląc się, powoli znika w ogniu, tak samo jak przez służbę niewolnika często gnije mienie pana.

⁸² *Thum.*: STIPES to pień drzewa lub dowolny kawałek drewna, który można położyć na ogniu, o ile nie jest rozszczepiony. *Cindula* to pochodnia zrobiona z tego drewna.

⁸³ ANDENA to metalowy ruszt, który umieszcza się w palenisku; kładzie się na nim drewno opałowe, aby paliło się jaśniej.

⁸⁴ DULUS oznacza niewolnika, a wyraz ten pochodzi od greckiego *dulos*, z zamianą „o” na „u”.

⁸⁵ *Thum.*: Dzieło to nazywa się *Distigium* od *dia*, co oznacza 'dwa', i *stigos*, co oznacza 'wersy', ponieważ autor zawiera całą sentencję w dwóch wersach.

podawane są ich znaczenia, powtarza się w dalszej części dzieła, tj. w komentarzu leksyko-graficznym.

Wydaje się, że *Distigium*, być może przez podobieństwo do *Disticha Catonis*, nie było dominującym tytułem dzieła. Nie oznacza to jednak, że było zupełnie nieznanne. Tym określeniem posługuje się Erazm z Rotterdamu w dziele *O wychowaniu dzieci* z 1529 r.: *Deum immortalem, quale seculum erat hoc, quum magno apparatu disticha Ioannis Garlandini adolescentibus, operosis ac prolixis commentariis enarrabantur*⁸⁶ (za: Hunt 1991: 323). *Distigium* jest obecne również w większości incypitów przekazów; w eksplicytach pojawia się okazjonalnie.

Cornutus

Najbardziej rozpowszechnionym określeniem utworu jest *Cornutus*, i taka też nazwa jest powtarzana w finalnym wierszu jego zamknięcia (15 CC)⁸⁷. Na wzór innych średniowiecznych dzieł szkolnych tytuł ten tłumaczony jest przez metaforyczne *comparatio*⁸⁸ w prologu do dzieła. Istnieje kilka różnych wersji porównania; według jednej z nich tekst nazwany jest *Cornutus* z uwagi na podobieństwo do zwierząt – tak jak one bronią się rogami, tak znawca tej dziedziny może bronić się przed ignorancją: *Et Cornutus dicitur propter similitudinem, quia sicut animalia cornuta se cornubus defendunt, ita expertus in hac scientia potest se defendere ab ignorantia* (Habel 1909b: 28).

W podobnym duchu utrzymane jest inne objaśnienie, zawarte w inkunabule dzieła z 1498 r., w którym mowa jest o tym, że jak zwierzęta używają rogów do obrony, tak autor używa dwóch wersów do przekazania swojego zamysłu: *Item dicitur Cornutus, quia sicut animalia duobus cornibus se defendunt, sic autor iste exprimit intentionem duobus versibus ut patebit* (Habel 1908: 5, Hunt 1991: 324). Do zwierzęcych rogów nawiązuje także porównanie wprowadzone dodatkowo do jednego z przekazów rękopiśmiennych. W objaśnieniu znajduje się informacja, że dzieło nazywa się *Cornutus*, ponieważ „tak jak róg, który jest długi, przewyższa inne części ciała, tak język łaciński tego małego dzieła przewyższa swą wyrazistością język łaciński większych ksiąg”: *Uel dicitur ideo Cornutus quia sicut cornu longum excedit alias partes corporis, sic latinitas huius libelli mentum transcendit latinitates maiorum librorum* (BMelk Cod. 654, k. 274r).

Zaproponowane w przekazach średniowieczne eksplikacje, choć trafne, nie przekonują E. Habla, badacza i wydawcy *Cornutusa*. Uczony wyprowadza własną interpretację nazwy dzieła, według której oznacza ona, podobnie jak *beanus*, czeladnika, który nie został jeszcze w pełni wyzwolony, ucznia, który jeszcze nie „starł rogów”. Uważa on, że dzieło otrzymało taką nazwę, ponieważ było przeznaczone dla uczniów już zaawansowanych, ale wciąż pozostających pod kierunkiem nauczyciela (Habel 1909b: 28).

Nie zawsze jednak *Cornutus* przywoływany jest w kontekście tytułu dzieła. Z komentarza do jednego z najwcześniejszych, XIII-wiecznych, przekazów utworu – BBB MS 519 – wynika, że tytułem tekstu jest *Distigius*, a *Cornutus* to jego autor: *In hoc loco incipit Distigius*

⁸⁶ *Thum.*: Na nieśmiertelnego Boga, cóż to były za czasy, kiedy z wielką pompą *Disticha* Jana Garlandczyka objaśniano młodzieży w pracowitych i obszernych komentarzach.

⁸⁷ *Et finit Cornutus graphus est non tesqua [sic!] solutus* (Habel 1909a: 23).

⁸⁸ Por. np. objaśnienie nazwy słownika *rosarius*, w którym kompilator pisze, że tak jak róża przewyższa inne kwiaty urodą, tak *rozariusz* przewyższa inne słowniki bogactwem objaśnień (Jasińska et al. 2020: 26).

magistri Cornuti. Sformułowanie to zostało powtórzone dodatkowo w eksplicyie rękopisu: *Explicit Distigius magistri Cornuti* (Hunt 1991: 323)⁸⁹. Jest to jednak przypadek rzadki – spośród znanych mi przekazów dzieła tylko rękopis BnF Lat. 8207 powtarza tę informację.

Cornutus Antiquus/Antiqua Distigia

Dodatkowym elementem dookreślającym tytuł jest informacja w postaci przymiotnika *antiquus* ‘stary’, która pojawia się albo przy dystychu otwierającym pierwszą księgę (na marginesie lub na początku komentarza), albo na końcu części, w eksplicyie. Dwuelementowa nazwa *Cornutus Antiquus*⁹⁰ lub *Antiqua Distigia*⁹¹ wskazuje czytelnikowi, że ma do czynienia z jedną z części dzieła, prawdopodobnie napisaną wcześniej. Często pojawia się przy niej także nazwisko Jana z Garlandii jako autora księgi.

Cornutus Novus/Oximetrum

Uszczegółowiony tytuł pojawia się również w drugiej księdze. W jej przypadku *Cornutus* został opatrzony przymiotnikiem *novus* ‘nowy’, sugerującym niejako opozycję – a może kontynuację myśli – w stosunku do pierwszej, „starej” księgi. Tu także przywoływane jest nazwisko autora tekstu, Ottona von Lüneburg⁹². Niektóre przekazy odnotowują ponadto dodatkowy, alternatywny tytuł tej części dzieła, *oximetrum*, wraz z jego definicją: *Iste est liber secundus qui apud quosdam Cornutus Novus nuncupatur. Et alio nomine dicitur oximetrum. Et dicitur ab oxim grece quod est grave latine [sic!]. Et metrum quasi in se continens gravia metra quo ad vocabula*⁹³ (Liebl 1888: 20).

Roháč

Osobliwym przypadkiem jest przetłumaczenie nazwy *Cornutus* na język wernakularny. W jednym z czeskich przekazów dzieła – SlovRohA – nad finalnym wierszem zamknięcia (15 CC) wprowadzono glosy łacińskie i rodzime:

⁸⁹ Według T. Hunta (1991: 323) z racji tego, że imię *Cornutus* często pojawia się w kontekście glos średniowiecznych do Juwenalisa i Persjusza, nie powinno być brane pod rozwagę jako określenie autora dzieła.

⁹⁰ Por. np. rękopis z 1460 r., BMelk Cod. 654, k. 274r, w którym tytuł *Cornutus Antiquus* pojawia się na początku komentarza leksykograficznego do dystychu 1 CA.

⁹¹ Por. np. inkunabuł z Zwolle z 1481 r., k. c5r, w którym tytuł *Antiqua Distigia* razem z nazwiskiem autora – *Johannis de Garlandia* – pojawia się w eksplicyie po ostatnim dystychu pierwszej księgi.

⁹² Por. np. inkunabuł z Zwolle z 1481 r., k. e10r, w którym tytuł *Cornutus Novus* pojawia się w komentarzu przed dystychem otwierającym oraz w eksplicyie, razem z nazwiskiem autora – *Cornuti novi Ottonis de Lunenborch*; OTTO VON LÜNEBURG (XIV w.) – niemiecki autor wierszowanych utworów dydaktycznych (Malm 2014: 670).

⁹³ *Thum.*: Oto jest druga księga, którą niektórzy nazywają *Cornutus Novus*. Inną jej nazwą jest *Oximetrum*. Nazywa się tak od greckiego *oxim*, co oznacza ‘ciężki’ po łacinie, oraz *metrum*, ponieważ zawiera w sobie ciężkie pod względem słownictwa metra. *Nota bene* jest to stwierdzenie błędne – *ὄξύς* znaczą ‘ostry’, a nie ‘ciężki’ (*βαρύς*).

terminatur **skonává se** | iste libellus **mistr Roháč** | non debet esse **nebud'** | scriptor **písař** |
paradisi habitaculo **rajského přibytka** | privatus **zbaven**

FINIT CORNUTUS, NON SIT GRAPHUS RESQUA SOLUTUS⁹⁴.

(15 CC, SlovRohA, Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 496)

Do tytułu *Cornutus*, który występuje w tekście głównym, dopisana została łacińska glosa *iste libellus* 'ta oto książeczka', a obok niej znalazło się tłumaczenie – *mistr Roháč* 'mistrz Roháč'. Wśród przekazów *Cornutusa* z czeskimi glosami pojawia się w tym jednym rękopisie. W SlovRohB w tym miejscu znajduje się odpowiednik *řečený mistr* (k. 309r), natomiast w SlovRohE – *talis magister, taký mistr'* (k. 82r). Używanie tego tytułu nie było zatem powszechne i wiele wskazuje na to, że jego brzmienie jest inwencją glosatora przekazu SlovRohA⁹⁵.

2.7. Sposoby wykorzystywania *Cornutusa* przez uczniów i nauczycieli

Różnorodne informacje, które zawiera *Cornutus*, jak również jego specyficzna struktura dostarczały wielu możliwości wykorzystania zarówno przez nauczycieli, jak i uczniów. Wydaje się, że nauczycielom dzieło mogło służyć w sposób, który opisuje Anežka Vidmanová (1994: 125–126), mówiąc o średniowiecznych wierszowanych czytankach.

Według badaczki średniowieczne czytanki łacińskie najczęściej składały się z dwuwierszy, które służyły jako materiał dydaktyczny. Dzięki nim uczniowie ćwiczyli gramatykę, rozwijali zasób słownictwa, a także zdobywali wiedzę z zakresu stylistyki, prozodii i metryki. Każdy dystych uczniowie zapisywali na woskowych tabliczkach. Dopiero po szczegółowym omówieniu i nauczaniu się go na pamięć ścierali zapis, aby zrobić miejsce na kolejny fragment.

Nauczyciel, w przeciwieństwie do uczniów, korzystał z rękopisu. Miał w nim nie tylko tekst czytanki, ale również szczegółowe wskazówki metodyczne dotyczące pracy z poszczególnymi dystychami. Wyjaśnienia gramatyczne i stylistyczne były zamieszczane w formie glos interlinearynych. Nad tekstem umieszczano małe cyfry, które tworzyły tzw. *ordo simplex*, czyli schemat uporządkowujący słowa w logicznej kolejności zdania prozaicznego.

W rękopisie nauczyciela znajdowały się także pominięte w tekstach wyrazy, synonimy, antonimy oraz tłumaczenia słów na język ojczysty. Czasami tłumaczenia obejmowały całe wersy lub dystychy i były zapisywane w formie poetyckiej jako glosy marginalne. Dodatkowe wyjaśnienia związane z tekstem umieszczano w formie komentarzy biegnących przez całą szerokość strony. Komentarze te skupiały się na analizie struktury czytanki, przytaczając pełne wersje cytatów, do których w aluzyjny sposób odnosiły się dwuwiersze. Zawierały również fragmenty pochodzące z innych szkolnych utworów lub klasycznych dzieł literackich – zarówno podobne, jak i kontrastujące z omawianym tekstem.

Struktura *Cornutusa* zdecydowanie pozwalała na tak wszechstronne wykorzystywanie go przez nauczycieli. Nie jest to wszakże jedyna możliwość posługiwania się dziełem. Warto zwrócić uwagę na ewentualność samodzielnego używania *Cornutusa* przez uczniów. Dzięki

⁹⁴ *Thum.*: Tutaj kończy się dzieło *Cornutus*, ale niech problem nie będzie uznany za rozwiązany.

⁹⁵ Por. pp. 32.

obecności licznych glos interlinearnych, marginalnych oraz obszernych komentarzy dzieło mogło służyć jako podręcznik do indywidualnej nauki lub powtórki materiału. Można przypuszczać, że taka pomoc naukowa była szczególnie cenna dla uczniów, którzy znali już w pewnym stopniu łacinę i mogli dzięki temu rozwijać swoją wiedzę w sposób niezależny, dostosowując tempo nauki do własnych potrzeb i możliwości.

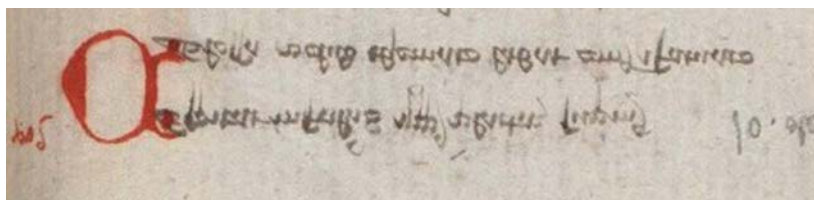
Przekazy *Cornutusa* mogły być również takimi „gramatykami”, o których pisze A. Karbowski (1898: 62):

Celem ułatwienia nauki ujęto gramatyki w formę dyalogową lub ułożono je wierszem (...). Z powodu wysokich cen rękopisów posiadał egzemplarz gramatyki z reguły tylko nauczyciel. Z niego on czytał, a uczniowie powtarzali za nim tak długo, dopóki sobie rzeczy w pamięci nie utrwalili. Zapisywano sobie też poszczególne zdania na tabliczkach, z których je pilni uczniowie odpisywali na papier lub pergamin, przychodząc w ten sposób powoli w posiadanie własnej gramatyki.

Opracowany w ten sposób *Cornutus* w dalszym ciągu pozwalał na stopniowe zgłębianie leksyki i gramatyki łacińskiej oraz umożliwiał powrót do trudniejszych zagadnień. Tłumaczenia w językach wernakularnych ułatwiały zrozumienie niejasnych fragmentów, a zawarte w komentarzach przykłady i analogie poszerzały horyzonty interpretacyjne.

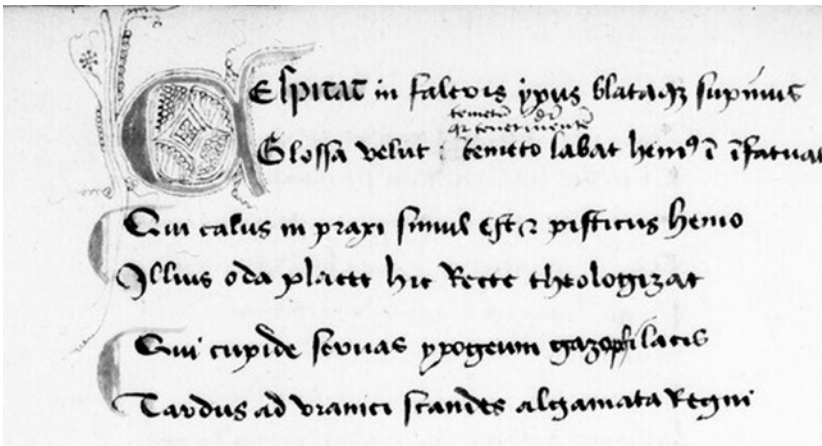
3. Graficzne układy tekstu

Układ graficzny *Cornutusa* zależy od kilku czynników, m.in. od czasu i miejsca powstania przekazu, obecności poszczególnych elementów tekstowych czy kodeksu, z którego kopiowany był manuskrypt. Najprostsze egzemplarze rękopiśmienne dzieła, jak BJ 2035 (por. *Fot. 1.*), zawierają czysty łaciński tekst, pisany linijką pod linijką, bez wyraźnego podziału na dystychy.

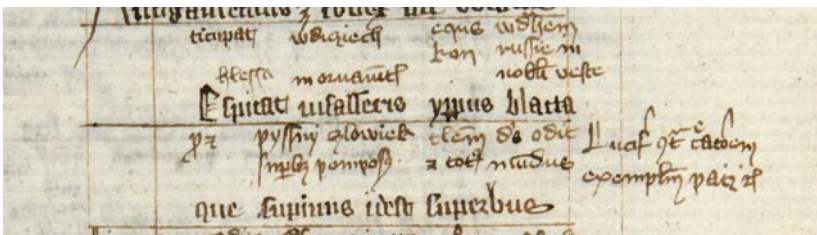
Fot. 1. Dystych 1 CA w rękopisie BJ 2035, s. 249 (1383 r.)

W niektórych przekazach tego typu dopisane są gdzieś glosy łacińskie, jednak ich liczba jest znikoma. W rękopisie BNF Lat. 8317 (por. *Fot. 2.*) oprócz takich właśnie wyjątkowo dodanych wyrazów łacińskich wprowadzono dodatkowy element pozatekstowy, służący identyfikacji jednostek tekstu (dystychów) – ozdobną klamrę łączącą poszczególne wiersze, zapewne tak jak inicjał rubrykowaną.

Fot. 2. Dystychy 1–3 CA w rękopisie BNF Lat. 8317, k. 62v (XV w.)

Jeśli w przekazach *Cornutusa* znajdują się glosy w językach ojczystych, to zazwyczaj są one dopisywane między wierszami dystychów, nad odpowiednim wyrazem z tekstu głównego⁹⁶. W większości przypadków w tej samej „kolumnie” znajduje się też glosa łacińska. Nie ma zasady, która z dopisek pojawia się wyżej, a która bezpośrednio nad wyrazem dwuwiersza. Przykładowo w rękopisie SloVrohE (por. Fot. 3.) tuż nad łacińskim fragmentem *in falleris* ‘w ozdobnym przykryciu’ dopisano synonim *in ornamentis*, nad którym, z zachowaniem pewnego odstępu, dodano czeską glosę *dicziech* (*pro decziech*, czyt. *w deciech*). Przy kolejnym wyrazie jest odwrotnie – bliżej słowa z tekstu głównego *yppus* ‘koń’ jest czeskie *kon* (czyt. *kóň*), wyżej – łacińskie *equus*.

Fot. 3. Dystych 1 CA w rękopisie SloVrohE, k. 78v (druga połowa XIV w.)

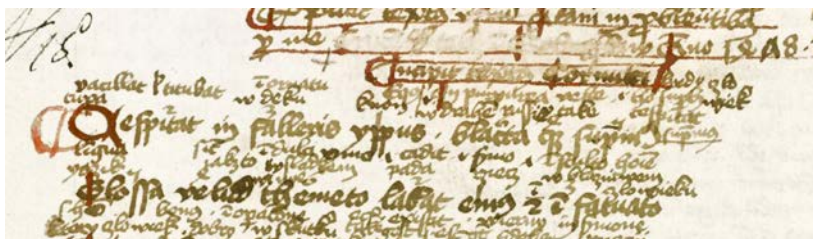
⁹⁶ Kilka rękopisów zawiera również wernakularne dopiski w komentarzach, np. GCC 136, BNF Lat. 15037 i *Cornutus pauliński*.

Obecność cyfr *ordo simplex* nie wpływa znacząco na strukturę tekstu, o ile między wierszami dystychu zachowana jest przestrzeń mogąca pomieścić zaplanowane wcześniej elementy, jak w przekazie SlovRohB (por. Fot. 4.).

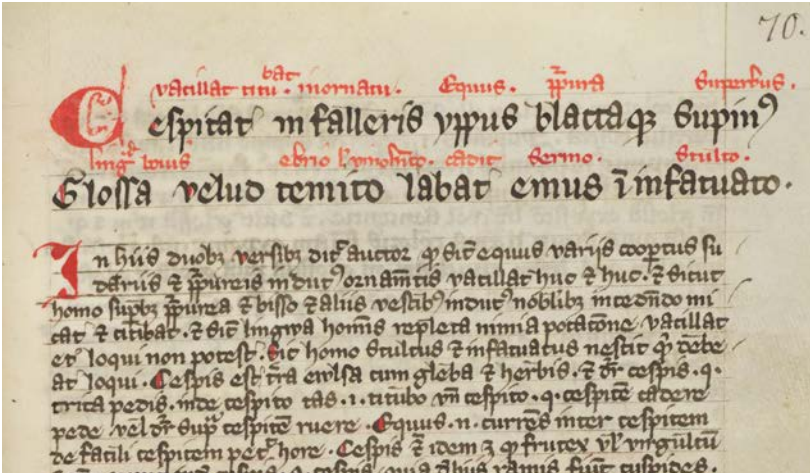
Fot. 4. Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohB, k. 305r (połowa XV w.)

Systematyczne dopisywanie łacińskich odpowiedników do wyrazów z dystychów wraz z ich wernakularnymi tłumaczeniami oraz cyframi *ordo simplex* przy jednoczesnej oszczędności miejsca sprawia, iż karty niektórych z rękopisów zapisane są tak gęsto, że trudno o identyfikację poszczególnych warstw utworu. Tak jest w przypadku rękopisu SlovRohA (por. Fot. 5.), gdzie, dla przykładu, nad słowem z tekstu głównego *themeto* 'w winie' znajduje się cyfra 6 (widoczna nad pierwszą literą *e*), nieco wyżej, wyraz pod wyrazem, dopisana jest wernakularna glosa w *sladkem wine* (czyt. *v sladkém vině*), a nad nią łacińska fraza *in dulci vino*.

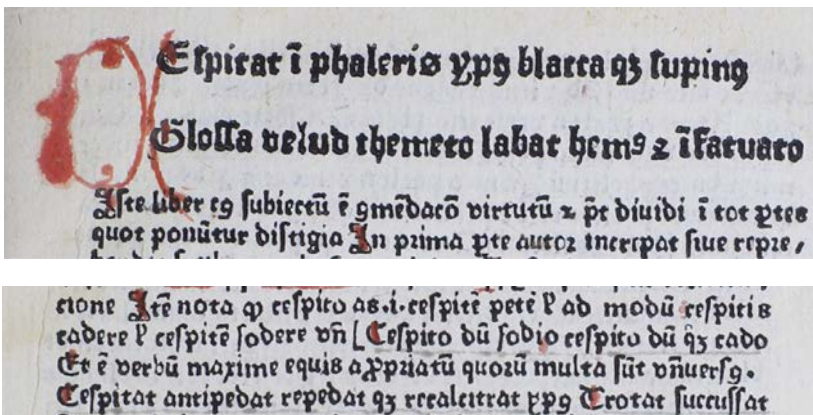
Fot. 5. Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohA, k. 170v (1478 r.)

Tekst komentarza leksykograficznego umieszczony jest zazwyczaj pod hasłem i pisany jest mniejszym stopniem pisma. Lematy haseł części słownikowej bywają wyróżniane w rozmaity sposób, najczęściej przy użyciu rubryki, jak w rękopisie ULBT Cod. 355 (por. Fot. 6.), gdzie na czerwono podmalowano pierwsze litery lematów *Cespis* oraz *Equus*⁹⁷.

Fot. 6. Dystych 1 CA w rękopisie ULBT Cod. 355, k. 70r (1344 r.)

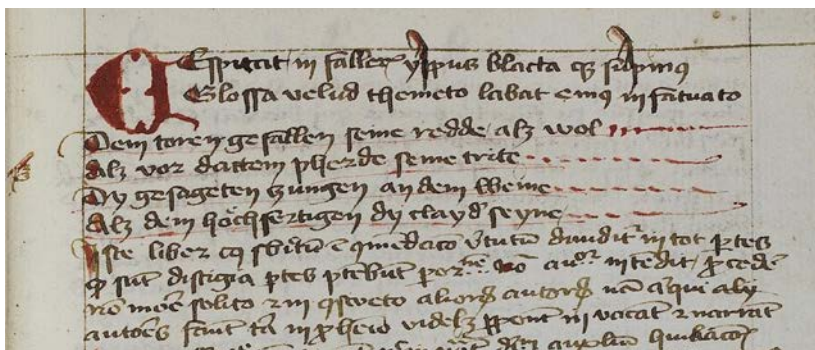
Praktyka, według której najpierw podany jest dystych, a pod nim komentarz, przedała się do inkunabułów dzieła. W niektórych egzemplarzach wtórnie, na wydrukowanym tekście, była dodawana także rubryka (por. Fot. 7.).

Fot. 7. Dystych 1 CA w inkunabule z Zwolle, k. a2r (1481 r.)

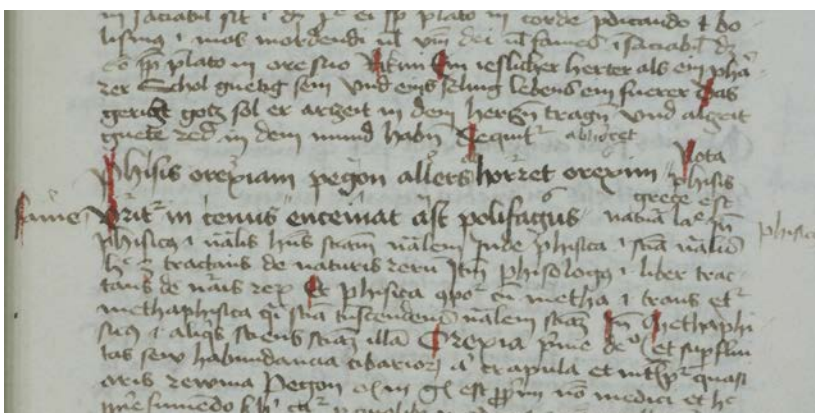
⁹⁷ Komentarz do dystychu otwierającego księgę *Cornutus Antiquus* poprzedzony jest krótkim objaśnieniem dwuwiersza, dlatego też faktyczna część słownikowa zaczyna się nieco dalej w tekście – w przypadku tego rękopisu w szóstym wierszu.

Szczególną grupę rękopisów *Cornutus* stanowią te, które zawierają całe przekłady tekstu na język niemiecki. Wprowadzanie tłumaczeń, a w konsekwencji poszerzenie struktury i tak rozbudowanego już dzieła dokonywało się w większości wypadków przez umieszczenie tekstu rodzimego tuż pod dystychem, jak w przekazie BAV, Pal. Lat. 1767 (por. Fot. 8.). W rękopisie dodatkowo przekład został podkreślony rubryką, a wolne miejsce w schemacie pisarskim wykropkowane.

Fot. 8. Dystych 1 CA w rękopisie BAV, Pal. Lat. 1767, k. 216r (1419 r.)

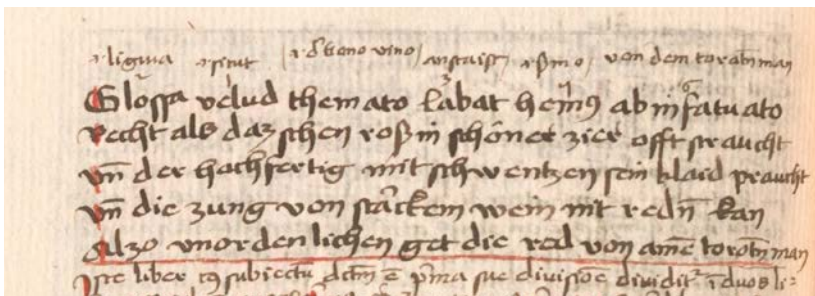
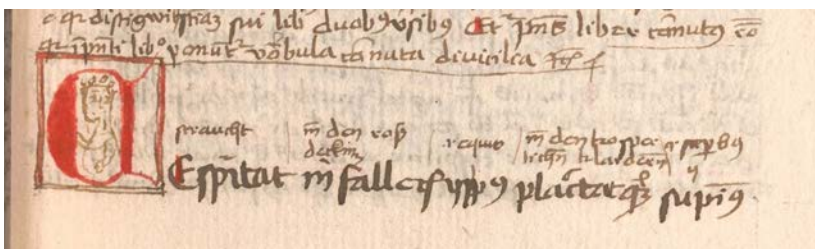
Wyjątkowo przekład umieszczany był na końcu komentarza leksykograficznego. Obrazuje to fragment rękopisu BMelk Cod. 777 (por. Fot. 9.), w którym część słownikowa rozpoczyna się tuż po dystychu, a właściwie to już na prawym marginesie, na wysokości pierwszego wiersza: *Nota phisis grece est natura latine*. Dalej objaśniane są wyrazy pochodne (*phiscus, phisica, methaphiscus*) – wyróżnione rubryką. Tuż przed dystychem, gdzie kończy się komentarz do poprzedniego dwuwiersza, widoczne jest natomiast tłumaczenie niemieckie, zaczynające się od *Ritmi Ein ieslicher herter als ein phaler...*

Fot. 9. Dystych 1 CN w rękopisie BMelk Cod. 777, k. 201r (1464–1468 r.)

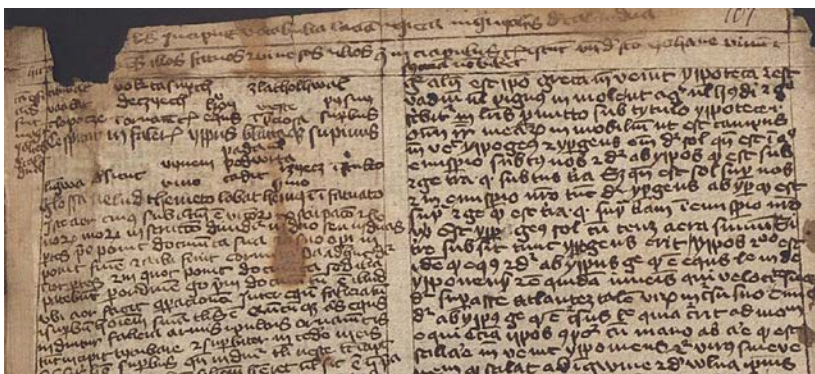
W niektórych niemieckich przekazach *Cornutus* – np. w BSB Clm 7649 II – w tekście zawarty jest zarówno przekład, jak i glosy wernakularne. Rękopisy tego typu podążają

w takich przypadkach utartym wzorcem, według którego nad tekstem głównym dopisywane są glosy, pod nim natomiast – tłumaczenie (por. Fot. 10.).

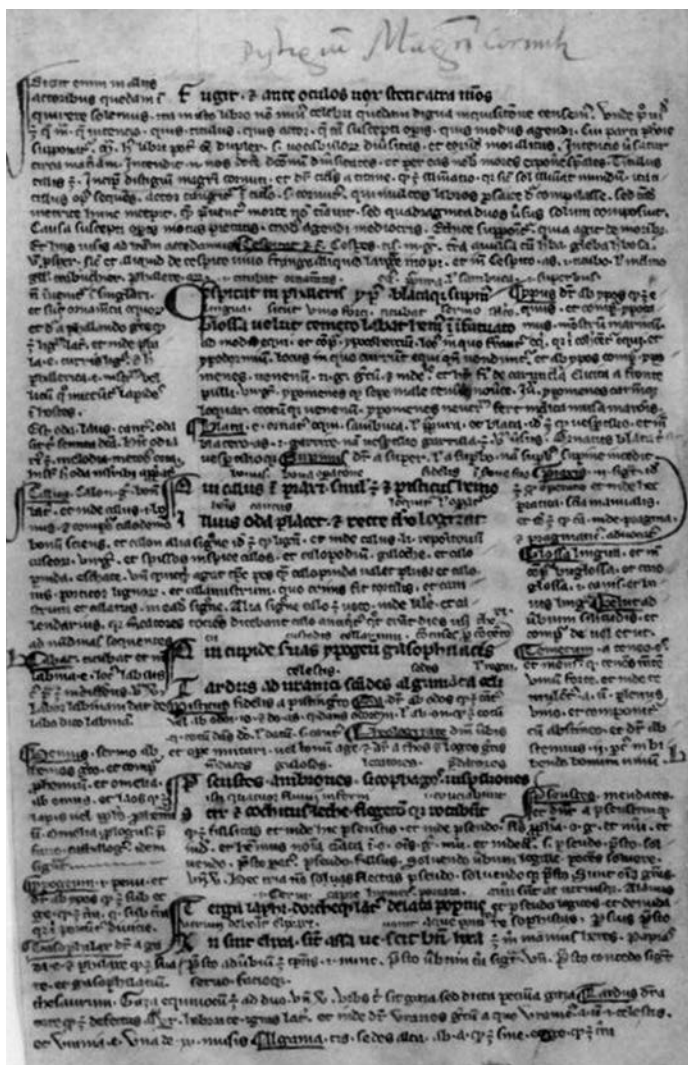
Fot. 10. Dystych 1 CA w rękopisie BSB Clm 7649 II, k. 143r-143v (XV w.)

Na układ graficzny tekstu nie miał zbyt dużego wpływu wyrysowany wcześniej schemat pisarski. Choć w większości przypadków *Cornutus* był pisany w jednokolumnowym układzie, to zdarzają się rękopisy z dwukolumnowym schematem, jak *SlovRohD* (por. Fot. 11.).

Fot. 11. Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohD, k. 107r (XIV/XV w.)

Wyjątkiem jest tu przekaz BnF Lat. 8207, który komentarze ma napisane po obu stronach dystychów oraz między nimi (por. Fot. 12.). Wyglądem przypomina rozbudowane manuskrypty zawierające komentarze do Pisma Świętego, w których glosy oplatają tekst główny ze wszystkich stron. Chociaż taki układ dzieła nie dziwi w sensie ogólnym – z manuskryptów biblijnych schemat ten przeniósł się na utwory o innej tematyce (Clemens, Graham 2007: 40–43) – to w kontekście przekazów *Cornutusa* jest on nietypowy.

Fot. 12. Dystych 1 CA w rękopisie BnF Lat. 8207, k. 10v (XIII w.?)

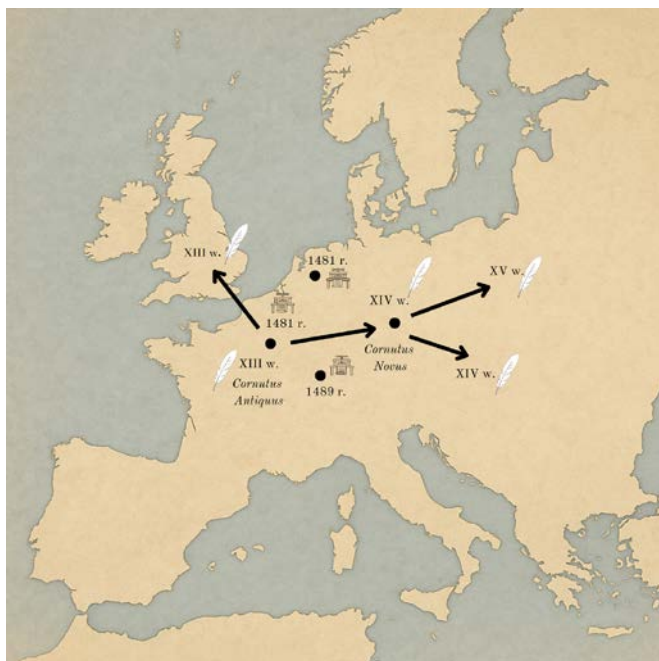
Przedstawione w podrozdziale przykłady pokazują, że układ graficzny *Cornutusa* nie był jednorodny, a struktura tekstu zależna była przede wszystkim od ilości elementów zawartych w rękopisie. Tekst kanoniczny, tj. dystychy, był wyróżniany w zasadzie wszędzie; jego dwudzielną budowę trudno zidentyfikować jedynie w czystych, najstarszych tekstach, w których poszczególne wiersze pisane były *a linea*, tj. jeden pod drugim, i wyglądały jak zwarty tekst. Glosy, zarówno łacińskie, jak i wernakularne, oraz cyfry składające się na *ordo simplex* dopisywane były nad wyrazami dystychów. Przykłady – pod dwuwierszami. Część słownikowa natomiast rozpoczynała się pod tekstem głównym, zachodząc czasami na marginesy pozostawiony przez dystych.

4. Transmisja tekstu

Finalny kształt *Cornutus* przybrał po latach cyrkulacji w średniowiecznej Europie (por. Rys. 1.). Jego początki sięgają pierwszego dwudziestolecia XIII w., kiedy to we Francji powstała pierwsza księga dzieła, składająca się z 21 dystychów – *Cornutus Antiquus* – uzupełniona w niedługim czasie o *commentarius*. Stamtąd wkrótce utwór przeniknął do Anglii, gdzie został wzbogacony o wernakularne glosy.

W kolejnym stuleciu dostał się *Cornutus* na ziemie niemieckie. Trafił tam na żyzną glebę – w Niemczech powstała druga księga, *Cornutus Novus*, również składająca się z 21 dystychów. Tam też pojawiły się pierwsze przekazy zawierające cyfry *ordo simplex*, a tekst został całkowicie przełożony na niemiecki.

Szczyt popularności *Cornutusa* przypadł na przełom wieków XIV i XV. Wówczas dzieło było przepisywane w Niemczech i stamtąd dotarło do Europy Środkowej, tj. do Czech i Polski, gdzie lokalni skrybowie opatrywali łaciński tekst rodzimymi odpowiednikami. Zwieńczeniem losów *Cornutusa* w średniowieczu są jego trzy wydania drukowane. Pierwsze zostało opublikowane w Zwolle w 1481 r., drugie w Hagenau w 1489 r., a trzecie w Paryżu w 1497 r.⁹⁸

Rys. 1. Transmisja tekstu *Cornutusa* w późnym średniowieczu

⁹⁸ Por. zestawienie elementów *Cornutusa* na poszczególnych etapach transmisji tekstu znajdujące się w Aneksie.

4.1. Geneza utworu

O ile samo prześledzenie kolejnych etapów transmisji tekstu i zmian, którym był poddawany, wydaje się dość oczywiste, o tyle sama geneza utworu i autorstwo jego pierwszej księgi jest kwestią dyskusyjną w literaturze naukowej. Zwyczajowo *Cornutus* łączy się z twórczością Jana z Garlandii, średniowiecznego gramatyka i nauczyciela pochodzącego z Anglii, a tworzącego i nauczającego głównie we Francji (Habel 1908: 5–6, Lendinara 1991: 5, Klein 2000: 109, Jasińska-Różycka, Voleková w druku a, b; tak też w niniejszej monografii). Był on znanym i cenionym autorem wielu dzieł gramatycznych, m.in. *Dictionarius*, *Compendium grammaticae*, *Accentarium*, oraz poetyckich, m.in. *Georgica spiritualia*, *Morale scholarium*, *De triumphis ecclesiae* (Pagan et al. 2023: 67–68); miał więc oczywiste kompetencje do napisania tego utworu⁹⁹.

Niektórzy badacze podają jednak w wątpliwość tezę, że angielski gramatyk napisał pierwszą księgę *Cornutusa*, głównie ze względu na brak ewidentnych argumentów potwierdzających tę hipotezę (Hunt 1991: 323, Hall 2020: 28, Pagan et al. 2023: 68). Wątpliwości co do autorstwa Jana z Garlandii budzi również fragment przywoływanego wcześniej komentarza z rękopisu BBB MS 519, przypisującego to dzieło *magistro Cornuto*. Według skryby, który skomponował ów komentarz, autor tekstu napisał wiele dzieł prozą, a nie wierszem, i to jest powodem rozpoczęcia prac nad tą księgą: *Et notandum est quod actor iste multos prosayce composuit et non metricae; qua de causa istum librum incepit* (Hunt 1991: 323). Wykluczałoby to autorstwo Jana z Garlandii – wśród jego tekstów znajdują się bowiem utwory poetyckie, a między nimi najślawniejszym dziełem jest poemat elegijny *De triumphis ecclesiae*¹⁰⁰. Dodatkowo w komentarzu pojawia się informacja, że pracę nad dziełem przerwała śmierć autora, dlatego stworzył tylko 44 wersy: *sed morte preventus non fecit nisi quadraginta et quattuor versus sicut credo* (Hunt 1991: 323), co z kolei nie przystaje do życiorysu Jana z Garlandii. Pierwsza księga *Cornutusa* powstała najprawdopodobniej w pierwszym dwudziestoleciu XIII w., a angielski gramatyk żył na przełomie XII i XIII w., tj. *ca* 1195–*ca* 1258 (Hall 2020: 19–26). Uczony musiałby więc umrzeć bardzo młodo, nie napisawszy pozostałych dzieł. W moim przekonaniu informacja znajdująca się tylko w jednym przekazie dzieła nie powinna jednak zostać uznana za wiążącą¹⁰¹.

Tymczasem imię Jana z Garlandii jako autora części *Cornutus Antiquus* przywoływane bywa często w samym tekście dzieła – w prologu, np. *Quod titulus huius opusculi Distichum magistri Jo[hannis] de Garl[andia]* (BMelk Cod. 654, k. 274r), czy w eksplicytach, np. *Expliciunt Antiqua Disticha Johannis de Garlandia* (Zwolle 1481, k. c5r). Nie można natomiast całkowicie wykluczyć, że imię zostało dodane wtórnie – przypisanie autorstwa popularnego podręcznika cenionemu i znanemu autorytetowi w zakresie gramatyki mogło podnosić wartość dzieła¹⁰².

⁹⁹ Wykaz dzieł gramatycznych Jana z Garlandii oraz listę ich zachowanych rękopisów sporządził G.L. Bursill-Hall (1976, 1979).

¹⁰⁰ Edycję łacińskiego tekstu wraz z tłumaczeniem na język angielski sporządził Martin Hall (2020).

¹⁰¹ Co do wiarygodności komentarza por. także pp. 89.

¹⁰² Wskazanie na Jana z Garlandii jako autora utworu pojawia się głównie w rękopisach XV-wiecznych, co mogłoby potwierdzać hipotezę o późniejszym wprowadzeniu jego imienia do tekstu, jednak wiele wcześniejszych, XIII i XIV-wiecznych, przekazów *Cornutusa* nie ma prologów ani komentarzy, a to w nich przechowywana była ta informacja.

4.2. Etap 1: Francja

Przy założeniu, że starsza księga *Cornutusa* powstała w pierwszych 20 latach XIII stulecia, a jej autorem był Jan z Garlandii, za miejsce powstania starszych dystychów należy z dużym prawdopodobieństwem uznać Paryż. Śledząc życiorys tego uczonego, za pewne można przyjąć kilka faktów¹⁰³. Urodzony w Anglii około 1195 r., pierwszy etap edukacji ukończył w kraju, prawdopodobnie w Oksfordzie, gdzie był uczniem Jana z Londynu. Przed 1220 r. wyjechał do Paryża, tam też kontynuował studia, a następnie został nauczycielem. Na ziemi francuskiej powstawały także jego pierwsze dzieła, m.in. *Dictionarius* (ca 1218). W 1229 r. z powodu strajku na Uniwersytecie Paryskim przeniósł się do Tuluzy, gdzie został nauczycielem gramatyki na nowo założonym uniwersytecie. Jego przyjazd zbiegł się jednak w czasie z polityczną niestabilnością lat 1229–1231, wynikającą ze wznowienia krucjaty przeciwko albigensom. Po tych wydarzeniach uczony powrócił do Paryża, gdzie najprawdopodobniej spędził resztę swojego życia (Pagan et al. 2023: 66–69).

Początek XIII w. spędził Jan w Anglii i Francji. Nie jest znana dokładna data jego wyjazdu do Paryża. Prawdopodobnie musiało to być przed rokiem 1212¹⁰⁴, ponieważ na ten czas datowana jest notatka w dokumentach biskupa Winchesteru, w której przywoływana jest postać *Mag[ist]ri Jo. de Garland* jako gościa Petra des Roches¹⁰⁵ (Hall 2020: 21). Tytuł magistra wskazuje, że Jan był już wówczas znanym nauczycielem, a przydomek *de Garland* świadczy o tym, że mieszkał wtedy w Paryżu¹⁰⁶.

Koliczności powstania pierwszej księgi *Cornutusa* wiązałyby się zatem z latami, które Jan spędził na paryskim uniwersytecie już jako dydaktyk¹⁰⁷. Tam też musiał spotkać Aleksandra z Hales¹⁰⁸, który we wczesnych latach kariery poświęcał się dydaktyce. On również jest autorem dzieła zbierającego słownictwo rzadkie o greckich i hebrajskich korzeniach ułożonego w formie dystychów – *Exoticon* (Hunt 1991: 298–322). Być może ten właśnie utwór stał się inspiracją do napisania *Cornutusa*.

Pierwsza księga, *Cornutus Antiquus*, liczy 21 dystychów i w pierwotnej formie obejmowała sam łańcuchowy tekst. Na wzór innych średniowiecznych dzieł, w późniejszych latach

¹⁰³ Szereg informacji o życiu i twórczości Jana z Garlandii można uzyskać od niego samego. W poemacie *De triumphis ecclesiae*, przy okazji opowiadania różnych historii dziejących się w trakcie wypraw krzyżowych, uczony wspomina dzieje swojego życia (Pagan 2023: 66). Więcej o Janie z Garlandii zob. Lawler 1974: XI–XII oraz Hall 2020: 19–30 (tam też obszerna bibliografia).

¹⁰⁴ M. Hall (2020: 21–22) rozważa rok 1209 jako datę przeprowadzki Jana do Paryża po tym, jak wielu uczonych opuściło Oksford na skutek niepokojów. We Francji miałby otrzymać tytuł magistra.

¹⁰⁵ PETER DES ROCHES (?–1238) – biskup Winchesteru podczas rządów Jana bez Ziemi i jego syna, Henryka III (ODNB: s.v.).

¹⁰⁶ Po przeniesieniu się do Paryża Jan zamieszkał na lewym brzegu Sekwany, w rejonie clos de Garlande, od którego wziął swój przydomek (Hall 2020: 21). O możliwości nadania przydomku jeszcze w Anglii piszą Pagan et al. 2023: 67.

¹⁰⁷ Nie jest całkowicie wykluczone, że *Cornutus Antiquus* powstał jeszcze w Oksfordzie, kiedy Jan był studentem. Jego najwcześniejsze dzieła gramatyczne datowane są jednak na ca 1218 r. (Pagan et al. 2023: 67), więc napisanie tego dość trudnego utworu wcześniej wydaje się mało prawdopodobne.

¹⁰⁸ Por. pp. 28.

dopisany został do niej *commentarius*¹⁰⁹. We wczesnych przekazach komentarz ten najczęściej ma charakter leksykograficzny, czasem z lekcją moralną, lecz niewiele wiadomo na temat czasu jego powstania i autora; być może ze względu na to, że nie ma jednej, kanonicznej wersji tego elementu tekstu.

Pewne jest jednak, że już na etapie francuskim tekst został wzbogacony o część słownikową. Znajduje się ona m.in. w jednym z najwcześniejszych przekazów dzieła, pochodzącym z przełomu XIII i XIV w. rękopisie BNF Lat. 15037. Barthélemy Hauréau (1898: 463–466), omawiając znajdujący się w manuskrypcie komentarz, nie identyfikuje co prawda dokładnej tożsamości jego autora, ale bez wątplenia przyjmuje, że musiał być Francuzem. Kluczowym argumentem jest sam tekst, w którym często przy objaśnianiu łacińskich wyrazów podawane są odpowiedniki francuskie¹¹⁰.

4.3. Etap 2: Anglia

Cornutus Antiquus w pierwszej kolejności, zapewne jeszcze w XIII w.¹¹¹, trafił do Anglii. Wnioskuje to po kilku przesłankach. Najbardziej oczywistą są stosunki między uniwersytetami w Paryżu i Oksfordzie. Francuski ośrodek wywarł ogromny wpływ na angielski, co skutkowało żywą wymianą myśli¹¹². Wielu uczonych, w tym wspomniani Jan z Garlandii i Aleksander z Hales, wyjeżdżało do Paryża, żeby dalej się kształcić. Przeniknięcie *Cornutusa* do Anglii drogą akademicką wydaje się zatem wysoce prawdopodobne. Ponadto znacząca większość przekazów insularnych zawiera jedynie księgę *Cornutus Antiquus*, druga, nowsza część przez długi czas była w tamtym rejonie nieznana. Dzieło musiało zatem dotrzeć na tamte tereny jeszcze przed powstaniem księgi *Cornutus Novus*.

Rękopisy angielskie oprócz tekstu podstawowego zawierają także komentarz leksykograficzny. Ma on jednak nieco inny charakter niż ten znany z przekazu paryskiego. O ile w rękopisach francuskich nacisk kładziony był głównie na etymologię (Hauréau 1898: 463–466), o tyle w angielskich egzemplarzach dzieła więcej jest informacji gramatycznych oraz cytatów z gramatyk i autorytetów (Hunt 1991: 327).

W przekazach pojawiają się ponadto liczne glosy łacińskie oraz wernakularne. Warto zaznaczyć jest to, że część manuskryptów oprócz słownictwa angielskiego notuje także dopiski w języku francuskim¹¹³. Współwystępowanie zapisów w różnych językach w średniowiecznych tekstach nie jest wyjątkowe, szczególnie jeśli chodzi o te dwa konkretne obszary geograficzne. Zaznaczenie przynależności glosy do danego języka następuje w przekazach przez poprzedzenie wyrazu wernakularnego tzw. markerem językowym, tj. oznaczeniem nazwy języka: *gallice* ‘po galijsku, francusku’, *anglice* ‘po angielsku’.

¹⁰⁹ E. Habel (1909a: 5) z pełnym przekonaniem stwierdza, że komentarze w *Cornutusie* nie są autorstwa Jana z Garlandii.

¹¹⁰ Glosy francuskie oraz komentarze leksykograficzne pojawiają się także w innym XIII-wiecznym rękopisie *Cornutusa*, BBB MS 519 (Hunt 1991: 326).

¹¹¹ Znanych jest kilka angielskich przekazów XIII-wiecznych, w tym co najmniej dwa zawierające słownictwo wernakularne (Hunt 1991: 325–328).

¹¹² Na temat uniwersytetów w średniowieczu obszernie pisał m.in. Hastings Rashdall (1895).

¹¹³ Por. opis rękopisów insularnych u T. Hunta (1991: 325–328).

4.4. Etap 3: Niemcy

Ważnym etapem w procesie transmisji tekstu w Europie są Niemcy, dokąd *Cornutus* trafił prawdopodobnie bezpośrednio z Francji, nie wiadomo jednak, w którym stuleciu. W XIV w. dzieło zostało rozszerzone o kolejną część – *Cornutus Novus*. Autorstwo drugiej księgi przypisuje się Ottonowi von Lüneburg na podstawie zapisek znajdujących się w przekazach dzieła. W rękopisach powtarzane jest jego imię: *versus Gottonis vel Ottonis, magister Otto*, natomiast w najstarszym inkunabule doprecyzowane jest, że autorem tej części jest *Otto von Lunenborch* (Habel 1909a: 5).

O autorze młodszej księgi dzieła niewiele wiadomo. Osoba Ottona von Lüneburg (de Luneborg, Lunenborch, Lauenburg, Lionenberg, Lunebrio et al.) pojawia się właściwie tylko przy okazji przywoływania dwóch przypisywanych mu dzieł – *Cornutus Novus* oraz *Compendium poetrie nove*. Drugie z nich, nazywane również *Breviloquium de modo dictandi*, to pisany heksametrem leonijnym tekst przedstawiający *ars dictandi*. Autor uczy w nim tworzenia listów oraz dokumentów. Oba utwory są poświadczone w przekazach rękopiśmiennych od XIV w., stąd też przyjmuje się, że Otto von Lüneburg żył najpóźniej w XIV stuleciu (Malm 2014: 670–672).

Cornutus Novus obejmuje 21 dystychów, a dodatkowo w wielu przekazach dzieła występuje jeszcze piętnastowerszowa rymowana formuła zamknięcia. W porównaniu z pierwszą księgą prezentuje się jednak ubogo: łacina jest mniej wyrafinowana, metryka barbarzyńska, a słownictwo prostsze. Ponadto księgę „wzbogacają” komentarze nieprzystające do podręczników, np. *Qui multum pappat, hic multum caccat*, co może podawać w wątpliwość jej szkolne przeznaczenie (Habel 1909a: 7–10). Niektóre opracowania przyjmują nawet, że *Cornutus Novus* miał być parodią starszej księgi (Malm 2014: 670). O tym, że druga część dzieła miała na wzór swojej poprzedniczki służyć jako szkolny podręcznik, krytycznie wypowiada się E. Habel (1909a: 9):

Wenn aber Liebl dann weiter die ganze Schrift als ein „versifiziertes Fremdwörterbuch“ bezeichnet, das für Vorgeschrittenere, natürlich in erster Linie für künftige Geistliche bestimmt sei, an dem sie mit Hilfe eines breiten Kommentars Moralphilosophie und etwas Grammatik, hauptsächlich aber Etymologie lernen sollten, so hat er meiner Meinung nach in seinem Urteil fehlgegriffen¹¹⁴.

Niemiecki uczoney i wydawca *Cornutusa* twierdzi, że druga księga dzieła została napisana przez studenta krytykującego ówczesne metody nauczania. W jego odczuciu wyraźnie widać, że autor niechętnie wspomina lata szkolne. Miały być one mroczne, ponieważ jego nauczyciel wierzył, że wszystko może wymusić za pomocą różgi i kija, a on sam mimo starań nigdy nie uzyskał uznania (Habel 1909a: 7). E. Habel popiera swoje sformułowania odpowiednimi

¹¹⁴ *Thum.*: Jeśli jednak Liebl [wcześniejszy wydawca *Cornutusa* – przyp. KJR] dalej określa całe dzieło jako wierszowany „słownik wyrazów obcych”, który miałby być przeznaczony dla uczniów bardziej zaawansowanych, a przede wszystkim dla przyszłych duchownych, z którego za pomocą obszernego komentarza mieliby się oni uczyć filozofii moralnej i nieco gramatyki, lecz przede wszystkim etymologii, to moim zdaniem myli się w swojej ocenie.

dystychami, np. 19 CN: *Noster gastadius gurdus, graus naucique praxi*¹¹⁵ (Habel 1909a: 20), konkludując, że czytanie oraz komentowanie tekstu książki *Cornutus Novus* w szkołach na takich samych zasadach jak części *Cornutus Antiquus* jest „jednym wielkim dowcipem”.

Współczesna krytyka tekstu nie zmienia faktu, że zarówno pierwsza, jak i druga księga zdobyły dużą popularność na terytorium Niemiec w średniowieczu i najprawdopodobniej obie z nich były używane w szkołach, o czym świadczą liczne kopie rękopiśmienne dzieła. Wśród nich są przekazy zawierające glosy łacińskie i niemieckie oraz komentarze do obu części¹¹⁶. Najprawdopodobniej to tu do tekstu dodane zostały cyfry oznaczające *ordo simplex*. Najistotniejsze jednak w procesie adaptacji *Cornutusa* na tym obszarze jest to, że dzieło zostało przełożone na język niemiecki.

Szereg rękopiśmiennych kopii zawiera tłumaczenie utworu, co świadczy o potrzebie jego zrozumienia i wykorzystania na rodzimym gruncie¹¹⁷. Przekład niemiecki jest niejednorodny – wykazuje różnice w zakresie oddawania niektórych łacińskich wyrazów i zwrotów przez tłumaczy. Przede wszystkim jednak rękopisy przechowują tłumaczenia dokonane przy użyciu różnych dialektów niemieckich. Najprawdopodobniej pierwotną wersją tłumaczenia jest wersja dolnoniemiecka. Dostaje się ona do przekazów *Cornutusa* często w całości, ale bywa i tak, że znajduje się w niej kilka wtrętów górnoniemieckich. Zdarzają się też odwrotne sytuacje, gdy wśród górnoniemieckich strof znajduje się kilka dwuwierszy dolnoniemieckich (Habel 1908: 16–22). Wyraźnie zaznacza się tym samym proces cyrkulacji dzieła po terytorium Niemiec, a interferencje dialektalne między przekazami pokazują próby dostosowania go do kontekstu leksykalnego tłumacza lub skryby.

4.5. Etap 4a: Czechy

Z Niemiec dostał się *Cornutus* na terytorium Czech. Najwcześniejszy przekaz dzieła zawierający czeskie glosy pochodzi z drugiej połowy XIV w. Można zatem przypuszczać, że już wtedy był utworem wykorzystywanym w tamtejszych szkołach. Każdy ze znanych mi pięciu rękopisów zawierających słownictwo wernakularne charakteryzuje się odmiennym stopniem adaptacji tekstu łacińskiego oraz wprowadzania elementu rodzimego¹¹⁸. Niektóre prezentują jedynie podstawowy tekst ksiąg *Cornutusa*, inne uzupełnione zostały o komentarze lub cyfry składające się na *ordo simplex*. Nie wszystkie egzemplarze są jednak kompletne, co uniemożliwia pełną rekonstrukcję ich zawartości. Różnicowanie w zakresie uwzględnionych elementów może wskazywać nie tylko na korzystanie z różnych rękopisów wzorcowych przez skrybów, ale także na odmienne potrzeby użytkowników tekstu.

¹¹⁵ *Thum.*: Nasz nauczyciel był tępy, nieznający rzeczy ani praktyki.

¹¹⁶ Wydaje się, że podobnie jak w przypadku książki *Cornutus Antiquus* również komentarze do książki *Cornutus Novus* zostały napisane wtórnie, brakuje jednak szczegółowych ustaleń w tym zakresie.

¹¹⁷ W edycjach E. Habla (1908, 1909a) uwzględniono 19 rękopisów *Cornutusa* zawierających tłumaczenie niemieckie, jednak w europejskich bibliotekach i archiwach jest więcej takich przekazów.

¹¹⁸ Więcej na temat rękopisów *Cornutusa* z czeskimi glosami zob. Voleková 2015: 46–52, Jasińska-Różycka, Voleková w druku a.

Wśród czeskich przekazów zdecydowanie wyróżnia się najmłodszy z nich, SloRohA, datowany na rok 1478¹¹⁹. Został on przepisany i wzbogacony o dopiski łacińskie i wernakularne przez znanego średniowiecznego duchownego, nauczyciela i skrybę – Krzyża z Telczy¹²⁰. Przekaz zawiera większość najważniejszych elementów dzieła, tj. księgi *Cornutus Antiquus* (bez prologu), *Cornutus Novus* wraz z zamknięciem, cyfry na oznaczenie *ordo simplex*, glosy łacińskie i czeskie. Nie ma natomiast w rękopisie Krzyża komentarza leksykograficznego – został okrojony ze zbędnych informacji i częściowo wciągnięty do dopisek interlinearnych między wierszami dystychów (Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 465). Zamiast niego pod tekstem umieszczony został komentarz moralistyczny, *Commentum super Cornutum*, tłumaczący znaczenie poszczególnych dwuwierszy. Zawiera on liczne odwołania do autorytetów i dzieł zarówno starożytnych, jak i średniowiecznych.

Interwencje Krzyża w tekst odbywały się na dwóch płaszczyznach. Pierwszą z nich było wprowadzanie elementu wernakularnego. Wyrazy czeskie stanowiły przede wszystkim odpowiedniki glos łacińskich do tekstu podstawowego¹²¹. Obficie opatrzone glosami zostały wszystkie dystychy, co pokazuje, że skryba celowo tak systematycznie dodał czeskie tłumaczenia. Być może chciał je wykorzystać w nauczaniu. Drugim rodzajem interwencji Krzyża są natomiast poprawki w tekście głównym. Ingerencje te pojawiają się przeważnie przy błędnym przepisaniu jakiegoś fragmentu. Skryba przekreślał, nadpisywał, wprowadzał uwagi marginalne i kilkakrotnie wracał do tekstu, co może potwierdzać, że było to dzieło, z którego często korzystał. Rękopis ten daje wgląd w perspektywę dydaktyka, który przepisując tekst, jednocześnie w pewien sposób go opracowywał i dostosowywał do swoich potrzeb.

Na ziemiach czeskich nie doszło w zasadzie do znaczących modyfikacji tekstu. Jego zachowane przekazy świadczą jednak o tym, że *Cornutus* był dziełem przydatnym. Glosy w języku ojczystym pokazują natomiast potrzebę przełożenia łacińskich trudnych słów na rodzimą mowę, czy to celem wykorzystania ich w praktyce dydaktycznej, czy dla własnego użytku.

4.6. Etap 4b: Polska

Cornutus przeniknął na ziemię polskie w wieku XIV najprawdopodobniej za pośrednictwem niemieckim¹²². W polskich bibliotekach zachowało się kilka przekazów dzieła, większość z nich nie zawiera jednak polskiego słownictwa. Ich zawartość jest niejednorodna – najstarsze, XIV-wieczne, poświadczają tylko tekst podstawowy, młodsze, XV-wieczne, obejmują także część słownikową¹²³.

¹¹⁹ Por. edycję rękopisu wraz z komentarzem na jego temat (Voleková, Jasińska-Różycka 2025).

¹²⁰ Por. pp. 32. Więcej na temat Krzyża z Telczy zob. Doležalová et al. 2021b: 25–43.

¹²¹ Omówienie dystychu 1 CA pochodzącego z tego przekazu znajduje się w podrozdziale 2. *Struktura tekstu i jego wielowarstwowość* w tej części monografii.

¹²² W historii leksykografii polskiej obserwuje się w średniowieczu dwa wyraźne trendy, jeśli chodzi o kierunek, z którego na ziemię polskie przenikały poszczególne teksty: Czechi i Niemcy (Żurowska-Górecka 1979: 63, 67). Można to rozszerzyć również na teksty natury gramatycznej czy teksty szkolne *sensu largo*. Zagadnienie transmisji tekstów tego rodzaju nie zostało jeszcze opisane w szerszym stopniu.

¹²³ Przekazy *Cornutusa* na ziemiach polskich, w tym *Cornutus pauliński*, omawiam w Cz. II. *Przekazy Cornutusa w polskich bibliotekach*.

Wyjątkiem jest rękopis z połowy XV w., *Cornutus pauliński*, w którym zapisane zostało kilkadziesiąt polskich glos. Przekaz zawiera wszystkie typowe dla tekstu elementy: prolog, obie księgi, cyfry składające się na *ordo simplex*, komentarz leksykograficzny i dopiski łacińskie, a dodatkowo także ekwiwalenty w języku polskim. Glosy wernakularne nie są w nim jednak systematyczne, dlatego można sądzić, że przeznaczeniem dzieła była raczej nauka łaciny, a rodzime ekwiwalenty mogły pomagać w rozumieniu wybranych obcych wyrazów.

Podobnie jak w Czechach, tak i w polskim środowisku szkolnym *Cornutus* nie uległ dalszym modyfikacjom, ale został przejęty w istniejącej formie. W tym kontekście ważna jest jednak informacja, że dzieło dotarło na te tereny i było tu używane, choć być może nie w tak intensywny sposób jak w innych krajach¹²⁴.

4.7. Etap 5: druk

Transmisję tekstu z jednej strony kończy, a z drugiej dopiero zaczyna jego wydanie drukowane (inkunabułowe). Dzięki trzem edycjom *Cornutus* mógł zostać rozpowszechniony w jeszcze większym stopniu, przedostając się do kolejnych szkół i prywatnych kolekcji.

Pierwsze wydanie inkunabułowe dzieła zostało opublikowane w 1481 r. w Zwolle¹²⁵. Zawiera ono prolog, księgę *Cornutus Antiquus* z dwoma dodatkowymi dwuwierszami, księgę *Cornutus Novus* z zamknięciem oraz komentarz leksykograficzny do obu części. Tekst drukowany jest w sposób przejrzysty, ale, co zrozumiałe, nie umieszczono w nim ani cyfr *ordo simplex*, ani glos łacińskich. W edycji wyróżnione są poszczególne księgi, każda z nich kończy się eksplicytem, w których podany jest tytuł i autor części. Z nich również dostajemy informację o drukarzu bądź redaktorze dzieła: *Et sic est finis huius Cornuti per me, Johannem Drolshagem* (k. c5r); *Et sic est finis huius Cornuti Novi... per me, Johannem Drolshagem, lectorem loci sexti Zwollensis studii* (k. e10r).

Nazwisko Johanna Drolshagena jako drukarza zwolleńskiego *Cornutusa* przywoływane jest w większości literatury przedmiotu (Habel 1908: 7, Hunt 1991: 326, Lendinara 1991: 6), jednak brak jakichkolwiek innych wzmianek na jego temat podaje ten fakt w wątpliwość¹²⁶. W katalogach bibliotecznych i wykazach inkunabułów uznaje się, że J. Drolshagen był edytorem dzieła, osobą, która przygotowała tekst do publikacji¹²⁷. Za drukarza natomiast uznawany jest pochodzący z Bredy, a działający w Zwolle w latach 1480–1510 Peter van Os (Aa et al. 1867: s.v.).

Osiem lat później, w 1489 r., *Cornutus* został opublikowany w Hagenau przez Heinricha Grana, drukarza, jednego z pionierów tego fachu w Alzacji, aktywnego w latach

¹²⁴ Należy mieć jednak na uwadze to, że ogromna część polskich średniowiecznych rękopisów nie przetrwała do dzisiejszych czasów lub nie jest skatalogowana, dlatego wnioski o (nie)popularności utworu wyciągane jedynie na podstawie zachowanych kopii mogą być pochopne.

¹²⁵ Z eksplicytu wieńczącego dzieło wynika, że zostało ono wydrukowane po *die beati Bartholomei apostoli* 'dniu błogosławionego Bartłomieja Apostoła' (k. e10r), tj. po 24 sierpnia.

¹²⁶ Por. katalog w publikacji *Zwolle boeken voor een markt zonder grenzen, 1477–1523* (Hermans 2004: 111–249).

¹²⁷ Por. np. ISTC: ig00081900.

1489–1527 (Schmidt 1903: 331–332)¹²⁸. Inkunabuł z Hagenau, zatytułowany *Cornutus magistri Joannis de Garlandia*, obejmuje długi prolog, księgę *Cornutus Antiquus* z dodatkowymi dwuwierszami, księgę *Cornutus Novus* z zamknięciem oraz komentarze do dystychów.

Wydanie z 1489 r. wyróżnia się obszernym komentarzem, który dostarcza informacji na temat interpretacji i treści każdego dystychu oraz poszczególnych wyrazów. Do tekstu dołączony jest także indeks – *Registrum vocabulorum Cornuti* (por. Fot. 13.) – z podanymi odpowiednimi numerami kart, co ułatwiało czytelnikowi korzystanie z tekstu.

Registrū vocabu-	Agamat ^o	folio. xliij.	anfractū.	fo. xxxix.		
lorū Cornuti et iste	Alga.	folio. r. z xli.	antica.	folio. lvi.		
numerus hic positus	algama	ibidem.	antistes.	folio. li.		
est numerus foliorū.	algeo	algid ^o ibidē.	antipedare.	fo. iij.		
	algofus	algesco ibidē	antropos	fo. xxxv.		
Abbas.	Fo. xxx.	algiditas	ibidem.	antrum	folio. xvi.	
Abacia	fo. xxx.	algasmus	ibidem.	antro	antratoz. ibidē.	
Abatissa	fo. xxx.	agor	agorofus	ibidē.	andena.	folio. xxi.
Abatis	fo. xxx.	algus	folio. r. z xli.	anus.	folio. xlvij.	
Abhoreo	fo. xxxvi.	allecto.	folio. l.	apos	apoteca. f. xxxvij.	
Abigeus	folio. xi.	aller	allicio	folio. l.	apotecari ^o	folio. ibidē.
Abiuo	folio. xlv.	allers	folio. xxxvi.	apostora	folio. xliij.	
Abia	folio. xix.	allercia	folio. xxxvi.	apostasia,	fo. ibidē	
Abitemius	folio. v.	aliptes	folio. xvi.	apostotatus	fo. ibidē	
Abier	folio. xxxij.			apostolatus	ibidē	

Fot. 13. *Registrum vocabulorum Cornuti* w inkunabule z Hagenau (1489 r.)

Niewiele mi wiadomo na temat najmłodszego drukowanego wydania¹²⁹. Zostało ono opublikowane około 1497 r. w Paryżu przez Etienne'a Jehannota. Jako autor tekstu podany jest Jan z Garlandii, a alternatywny tytuł to *Distigium*, możliwe zatem, że druk obejmował tylko pierwszą księgę dzieła (GW: 13728).

Wydanie drukowane *Cornutusa* nie było rozwiązaniem wolnym od ograniczeń. Ważne w procesie nauczania elementy, takie jak cyfry oznaczające *ordo simplex* czy glosy łacińskie, nie zostały uwzględnione w wydaniach – niewykluczone, że pojawiały się one w formie rękopiśmiennych uwag. Pomimo tego drukowane edycje *Cornutusa* umożliwiły znacznie szerszą dystrybucję dzieła, czyniąc je bardziej dostępnym dla uczniów i nauczycieli. Dzięki temu można przyjąć, że *Cornutus* stał się ważnym dziełem używanym do nauki łaciny w późnym średniowieczu w Europie Zachodniej i Środkowej.

¹²⁸ W literaturze niekiedy podawana jest błędna informacja, że inkunabuł został opublikowany w 1487 r. (Habel 1908: 7, Lendinara 1991: 6), por. też eksplicit: ... *in oppido Hagenaw per Heinricum Gran...* *Sub anno salutis millesimo quadringentesimo octuagesimo nono* 'w mieście Hagenau przez Heinricha Grana w roku Pańskim 1489'.

¹²⁹ Udało mi się zlokalizować dwa egzemplarze inkunabułów z 1497 r., które są przechowywane w Bibliotece Brytyjskiej oraz Bibliotece Królewskiej Belgii (ISTC: ig00082500). Niestety nie zostały udostępnione w formie cyfrowej.

Część II

Przekazy *Cornutusa* w polskich bibliotekach

W polskich zbiorach bibliotecznych udało mi się zidentyfikować jedynie trzy rękopisy *Cornutusa* zawierające różną ilość polskiego słownictwa. Najwięcej wernakularnych glos, kilkadziesiąt, notuje przekaz pauliński, który jest przedmiotem szerszej analizy w niniejszej publikacji. Manuskrypty wrocławskie (BUWr IV Q 64 i BUWr IV Q 126) poświadczają co prawda tylko po jednym polskim wyrazie, ale w pewnej mierze świadczą o lokalnych praktykach dydaktycznych.

Egzemplarze *Cornutusa* z polskich bibliotek to nie tylko rękopisy zawierające wernakularne glosy. Zachowały się również przekazy w pełni łacińskie – niektóre z nich pozbawione jakichkolwiek komentarzy czy dopisek, inne bogato glosowane synonimami łacińskimi – które ukazują, że dzieło to funkcjonowało w europejskim obiegu i trafiało być może także na ziemię polskie jako element szerszej tradycji edukacyjnej, niekoniecznie poddawanej lokalnym adaptacjom językowym.

W tej części pracy omawiam zarówno przekazy *Cornutusa* z polskimi glosami, jak i egzemplarze łacińskie niezawierające rodzimych dopisek¹³⁰, nawet jeśli proveniencja rękopisu jest nieznana. Nie uwzględniam w tym miejscu natomiast inkunabułu gdańskiego (ISTC: ig00082000) ze względu na odmienny charakter nośnika tekstu.

1. Przekazy *Cornutusa* z polskimi glosami

1.1. ArchJasn Ms II-25 (*Cornutus pauliński*)

Wśród przekazów *Cornutusa* rękopis Ms II-25 przechowywany w Archiwum Jasnogórskim w Częstochowie wyróżnia się swoją pełną, uporządkowaną strukturą oraz bogactwem polskiego słownictwa. Jest to jeden z najlepiej zachowanych egzemplarzy dzieła w Polsce, dość starannie opracowany zarówno pod względem językowym, jak i graficznym¹³¹.

¹³⁰ Skróconą wersję opisu przekazów *Cornutusa* w polskich bibliotekach można znaleźć w mojej wcześniejszej pracy (Jasińska 2021a: 134–135).

¹³¹ Opis kodykologiczny rękopisu przedstawił M. Frodyma (2020: 121–124). Podstawowe informacje o kodeksie znajdują się także na portalu Manuscripta.pl i w bazie *Rozariusze z polskimi glosami* (dalej skrót: RPG).

Kontekst kodykologiczny

Kodeks składa się z kilku tekstów, głównie o charakterze leksykograficznym i gramatycznym. Pisany jest co najmniej dwiema rękami. Wśród tych tekstów znajdują się: przekaz słownika *Vocabularius Ex quo*¹³² z polskimi glosami znany jako *Rozariusz pauliński* (k. 3r–275r)¹³³; *collectio vocabulorum* zawierające zbiór przysłówków – *adverbia localia, temporalia, numeri, negandi, demonstrandi, affirmandi, ordinis, analitatio, optandi, interrogandi, hortandi, qualitatis, substandi, personalia, vocandi* (k. 276v–278r); *Composita verborum* Jana z Garlandii¹³⁴ z licznymi polskimi glosami (k. 282r–299v) oraz *Cornutus* (k. 302r–323r). Jeden z tekstów, *Rozariusz pauliński*, kończy się eksplicytem¹³⁵, w którym skryba podaje swoje imię (Andrzej ze Skrzypny) oraz czas ukończenia pracy nad tekstem (niedziela, kiedy śpiewano „Cantate Domino” w 1440 r.¹³⁶). Tą samą ręką pisane są *Composita verborum* i *Cornutus*¹³⁷. Biorąc pod uwagę fakt, że teksty znalazły się w jednym kločku, wysoce prawdopodobne jest, że pochodzą z podobnego okresu. Sugerowałabym zatem ich datację na *ca* 1440.

Zawartość dzieła

Pauliński rękopis utworu jest wręcz modelowy, zawiera bowiem wszystkie istotne części dzieła: prolog (k. 302r), kompletne księgi *Cornutus Antiquus* (k. 302r–310v), *Cornutus Novus* (k. 311r–320v) wraz z zamknięciem (k. 320v–323r), komentarz leksykograficzny przy poszczególnych dystychach, cyfry stanowiące *ordo simplex*, glosy łacińskie i ekwiwalenty wernakularne.

Cornutus pauliński rozpoczyna się wstępem, w którym znajdują się informacje na temat zasobu leksykalnego w nim ujętego: *igitur huius libri est moris informacio et vocabuloris raroris et difficilium exponicio*¹³⁸ oraz jego różnych tytułów i autora: *Titulus est Distigium siue Disticum Iohannis de Garlandia, Cornutus nuncupatum*¹³⁹. Tytuły są obszernie objaśniane: *Et dicitur titulus a hitane [sic!] in greco, id est sol in latine. Et hoc similitudine quia sicut sol illuminat*

¹³² *Vocabularius Ex quo* – średniowieczny słownik łacińsko-niemiecki o charakterze objaśniającym nieznanego autora (DLM 10: 469–484).

¹³³ *Rozariuszem paulińskim* zajmował się M. Frodyma (2018, 2020). Opracowanie polskich glos ze źródła znajduje się w bazie RPG.

¹³⁴ Por. pp. 9.

¹³⁵ *Explicit granarius per manus cuiusdam pauperis clerici de Schrzypna et est finitus die Dominico que decantabatur Cantate Domino [can] sub anno Domini 1440. Non bene finiui quia melius scribere [[nsci]] nesciui. Si bene scripsissem nomen meum imposuissem. Sed principium est An, secundum dre, vltimum as est, k. 274v–275v (RPG: RozPaul).*

¹³⁶ Najprawdopodobniej chodzi o 15 maja 1440 r., czyli czwartą niedzielę po Wielkanocy, kiedy to introit zwyczajowo rozpoczyna się słowami *Cantate Domino*.

¹³⁷ Tekst główny *Cornutusa paulińskiego* bez wątplenia był pisany przez Andrzeja ze Skrzypny. Wydaje się, że część glos i dopisek marginalnych może pochodzić od innego skryby (por. np.: k. 306r, k. 308v, k. 314r), który również rewidował tekst. Nie można jednak całkowicie wykluczyć, że był to sam Andrzej ze Skrzypny, ponieważ sposób jego pisania jest niejednorodny nawet w samym tekście podstawowym (por. k. 314r). Kolekcja przysłówków zapisana została inną, niezidentyfikowaną ręką.

¹³⁸ *Tłum.:* Zatem celem tej księgi jest pouczenie o zwyczajach oraz wyjaśnienie rzadkich i trudnych słów.

¹³⁹ *Tłum.:* Tytuł brzmi *Distigium* bądź *Disticum* Jana z Garlandii; dzieło nazywane także *Cornutus*.

*totum mundum, sic titulus illuminat totum librum per quo scimus*¹⁴⁰; *Distigium vel disticium est disticchio duorum versum aliam et aliquam materiam continencium. Et dicitur a dia, id est duo, et stigos, versus, qui duo versus continent sententiam completam*¹⁴¹ (k. 302r)¹⁴². Metaforyczne wyjaśnienie tytułu *Cornutus* (znane chociażby z wydań inkunabułowycy) zapisane jest na górnym marginesie, nad wstępem¹⁴³: *Cornutus <...> sic <...> bruta defendunt duobus cornibus sic neciam <...> autor exprimit intencionem suam duobus versibus*¹⁴⁴ (k. 302r).

Początek księgi *Cornutus Novus* jest opatrzony dopiską marginalną, z której dowiedzieć się można o tytułach tej części tekstu: *Iste est liber secundus Cornutus Antiquus [sic!] nuncupatus alio modo vocatus oximetrum. Et dicitur ab oxim id est graue et metrum, quia metrum grave est gravia vocabula in sic continent* (k. 311r)¹⁴⁵. *Nota bene* podobny zapis, błędnie nazywający tę część *Cornutus Antiquus*, znajduje się w rękopisie BRacz 1360/I, k. 265r. W przekazach zachodnich i inkunabułach widnieje jednak *Cornutus Novus* (Liebl 1888: 20). Dwa rękopisy czeskie mają natomiast podane imię autora tej księgi: *magistri Gottonis* (SlovRohD, k. 117r); *versus Gottonis vel Ottonis* (SlovRohA, k. 181v).

Formuła zamknięcia jest kompletna – obejmuje 15 wierszy, z których ostatni pełni też funkcję quasi-eksplicytu: *Finit Cornutus graphus, sc. sit, non resqua solutus*¹⁴⁶ (k. 323r). Pod nią, w części słownikowej odnoszącej się do tego wiersza, wyjaśnione są jeszcze poszczególne wyrazy. Można się z niej m.in. dowiedzieć, że wyraz *Cornutus* (z końcówką dopełniacza *-ti*) jest rodzaju męskiego, drugiej deklinacji, to nazwa własna kolekcjonera lub nazwa tego oto zbioru: *Cornutus, ti, masculini generis, secunde declinacionis proprium nomen collectoris vel huius libelli* (k. 323r). Po objaśnieniach wyrazów podane jest zwyczajowe *amen*.

Komentarz leksykograficzny dopisany jest do każdego dwuwiersza obu ksiąg oraz do każdego wiersza zakończenia. Strukturą część słownikowa nie odbiega od kanonicznej wersji, po lemacie znajdują się informacje o gramatyce, pochodzeniu i znaczeniu wyrazów. Często, wzorem wielkich średniowiecznych słowników, hasła wzbogacone są o wersusy bądź cytaty z autorytetów¹⁴⁷.

¹⁴⁰ *Thum.*: Tytuł ten pochodzi z *hitane* (†) w języku greckim, to znaczy *słońce* po łacinie. A to przez podobieństwo: tak jak słońce oświeca cały świat, tak tytuł oświeca całą księgę, dzięki czemu poznajemy jej sens.

¹⁴¹ *Thum.*: *Distichium* czy *disticium*, oznacza część złożoną z dwóch wersów, zawierających jakąś pełną myśl. I pochodzi od *dia*, to znaczy 'dwa', i *stichos*, czyli 'wersy' – te dwa wersy zawierają pełne zdanie.

¹⁴² Jest to jeden z niewielu znanych mi rękopisów zawierających wstęp do utworu. Innym jest *Cornutus* znajdujący się w kodeksie w BRacz 1360/I.

¹⁴³ Niestety karta 302r, na której jest zapisane objaśnienie, jest zagięta i nie pozwala na dokładne odczytanie tekstu; litery, a nawet całe wyrazy w niektórych miejscach są wytarte w takim stopniu, że nie da się ich odczytać. Miejsca te oznaczam nawiasem ostrym i trzykropkiem (<...>).

¹⁴⁴ *Thum.*: Tak jak rogata <zwierzęta> bronią się dwoma rogami, tak autor wyraża swą myśl dwoma wierszami.

¹⁴⁵ *Thum.*: Oto jest drugi tom, zwany *Cornutus Antiquus* [sic!], inaczej nazywany *Oximetrum*. A nazwa ta pochodzi od *oxim*, to znaczy 'ciężki', oraz *metrum*, ponieważ jest to ciężki utwór metryczny, które zawiera w sobie trudne wyrazy.

¹⁴⁶ *Thum.*: Tutaj kończy się dzieło *Cornutus*, ale niech problem nie będzie uznany za rozwiązany.

¹⁴⁷ Więcej na temat typowej struktury słownikowej części *Cornutusa* zob. Cz. I. *Cornutus jako szkolne dzieło średniowiecza*. 2. *Struktura tekstu i jego wielowarstwowość*.

Cyfry określające *ordo simplex* wpisywane są w miarę regularnie, choć zdarzają się wyjątki. Oznaczeń kolejności słów brakuje w księdze *Cornutus Antiquus* (dwuwiersze 10, 13, 21), w księdze *Cornutus Novus* (dwuwiersze 12, 13, 15, 18) oraz w zamknięciu (dwuwiersze 2–7, 10 i 15). Nie wiadomo, czy zostały opuszczone celowo; zrozumieliśmy wyjaśnieniem byłby fakt, że cyfry zostały pominięte tam, gdzie wyrazy składające się na tekst mają taką kolejność słów w prozie, jak w dystychu. Dotyczy to jednak tylko trzech przykładów, w tym pierwszego wiersza dystychu 13 CA: *Barritonans onoma cum debeat exitonare, Non est orthographus [[sed]] agramatus esse probatur*, k. 307r¹⁴⁸ oraz wierszy 5 i 6 CC: *Tussis et ydropisis, spasmus, squinax et opisus; Bilis, parapsis, post omnia nescia phisis*, k. 320v¹⁴⁹. Nie ma zatem reguły, którą kierowałby się pisarz przy pomijaniu cyfr – być może przy przepisywaniu miał do dyspozycji niekompletny egzemplarz tekstu lub nieumyślnie je przeoczył.

Systematycznie, nad każdym wyrazem tekstu głównego, dopisane zostały łacińskie synonimy bądź krótkie objaśnienia glosowanego słowa. Stanowią one zwykle dokładny odpowiednik podstawy, tj. przybierają tę samą formę gramatyczną w zależności od części mowy, a także powtarzają odpowiednie przyimki. Glosowane są wszystkie części mowy. I tak np. w dwuwierszu 1 CA nad frazą *in falleris* ‘w ozdobnym przykryciu’ skryba podał jej ekwiwalent *in ornamentis* (k. 302r), w dwuwierszu 10 CN nad wyrazem *pusus* ‘chłopczyk’ umieszczono glosę *parvus puer* (k. 315r), w wierszu 14 CC *hanc* ‘tę’ opatrzone ekwiwalentem *istam* (k. 322v). Bardzo często glosami jest szereg synonimiczny, jak chociażby w przypadku wiersza 14 CC, gdzie wyraz *teca* ‘pojemnik, pudełko’ został opatrzone synonimami *cista* oraz *forulus* (k. 321v). Niekiedy szeregi te tworzą *synonyma in progressionem*, tj. synonimy układające się w ciąg narastający znaczeniowo, np. w dystychu 15 CN do czasownika *devitet*¹⁵⁰ ‘unika’ dodano *fugit* ‘ucieka’ oraz *spernit* ‘gardzi’ (k. 317r), w dwuwierszu 19 CN nad wyrazem *ballat* ‘tańczy’ podano natomiast odpowiedniki *vacillat* ‘chwije się’ i *cadit* ‘upada’. Gdziekolwiek nad tekstem głównym umieszczone zostały wyrazy z tekstu głównego, np. w dwuwierszu 1 CA nad *labet* ‘spada’ dopisano *labet* (k. 302r). Czasami powtórzenia pojawiają się w nieco zmodyfikowanej, poprawionej formie, np. w wierszu 13 CC nad *clepet* ‘szczeka’ dodano trzy końcowe litery zmienionej formy: *pat* (k. 322v). Są to świadectwa późniejszej rewizji dzieła, kiedy to Andrzej ze Skrzypny lub inny skryba wprowadzali poprawki lub ujednoznaczniali tekst.

Polskie glosy¹⁵¹ pojawiają się w tekście nieregularnie, przeważnie jako ekwiwalenty translacyjne umiejscowione w obszarze dystychu, np. w dwuwierszu 21 CA do wyrazu z tekstu głównego *celeps* ‘święty’ i jego łacińskich objaśnień *castus, pius et celestem vitam ducens* dopisano rodzimy odpowiednik *bogobojny* (czyt. *bogobojny*, k. 310v). Zdarza się również, że

¹⁴⁸ Por. odpowiednik tego dwuwiersza w czeskim przekazie SlovRohA zawierającym *ordo simplex*: *Barritonans 1 onoma 2 cum 3 debeat 4 oxitonare 5 | Non 1 est 2 orthographus 3 sed 4 agramatus 4 esse 6 probatur 5*, k. 181r (Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 482).

¹⁴⁹ Por. odpowiedniki tych wierszy w czeskim przekazie SlovRohA zawierającym *ordo simplex*: *Tussis 1 et 2 ydropisis 3 spasmus 4 squinax 5 et opisus 6 | Bilis 1 par 2 pisis 3 post omnia 4 nescia phisis 5*, k. 182v (Voleková, Jasińska-Różycka 2025: 495).

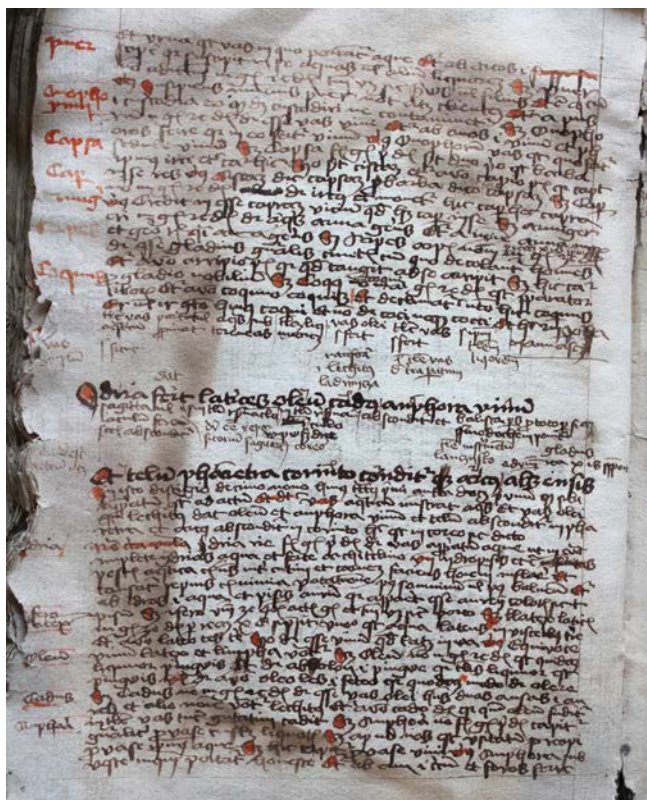
¹⁵⁰ Czasownik został poprawiony przez skrybę na formę *devitat* poprzez dopisanie jej tuż nad wyrazem.

¹⁵¹ W akapicie przedstawiam ledwie zarys informacji na ten temat. Więcej o polskich glosach, ich rozmieszczeniu, relacji do łacińskiej podstawy i znaczeniu piszę w Cz. III. *Polskie glosy w Cornutusie paulińskim*.

polskie wyrazy zapisane są przy notatkach marginalnych, np. glosa *przedzal* (czyt. *przedział*) do łacińskiej podstawy *glabra* ‘przedziałek we włosach’ (k. 318r), która jest umieszczonym na marginesie powtórzeniem lematu hasła opisywanego w komentarzu leksykograficznym przy dystychu 16 CN. Słownictwo wernakularne można także znaleźć w części słownikowej, np. w hasle *Pusio* ‘chłopczyk’ (k. 305v) opisującym jeden z wyrazów dystychu 8 CA wpisano polską glosę *pascrzewye* (czyt. *pasczrzewie*).

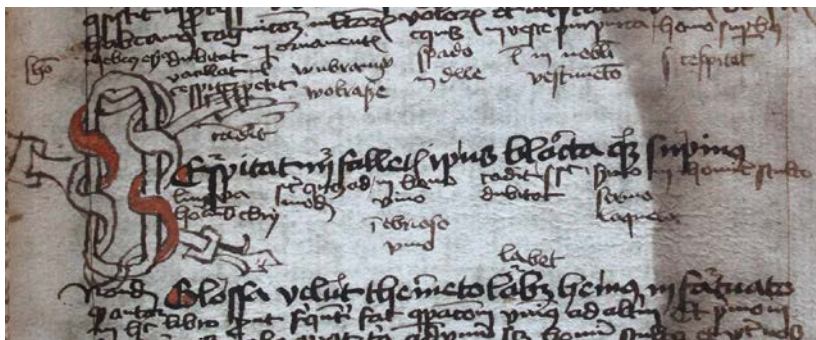
Graficzny układ tekstu

Tekst *Cornutusa paulińskiego* jest prezentowany we względnie czytelnym układzie graficznym (por. Fot. 14.). Widoczne jest w nim strategiczne planowanie wypełnienia karty; przekaz, z którego Andrzej ze Skrzypny przepisywał swój tekst, musiał wyglądać podobnie. Świadczy o tym relatywnie mała ilość dopisek marginalnych. Nie znaczy to jednak, że nie ma ich w ogóle – zdarzają się gdzieniedzie notki stanowiące uzupełnienia do tekstu. Przykładowo: na dolnym marginesie k. 309r wpisano dodatkowe informacje na temat wyrazu *abatis* pojawiającego się w dwuwierszu 18 CA. Notatki te przeważnie pisane są jednak innym atramentem i mogły zostać włączone do dzieła później. Niewykluczone, że część z nich jest autorstwa innej ręki.

Fot. 14. Układ graficzny *Cornutusa paulińskiego* na przykładzie dystychu 19 CA, k. 309r

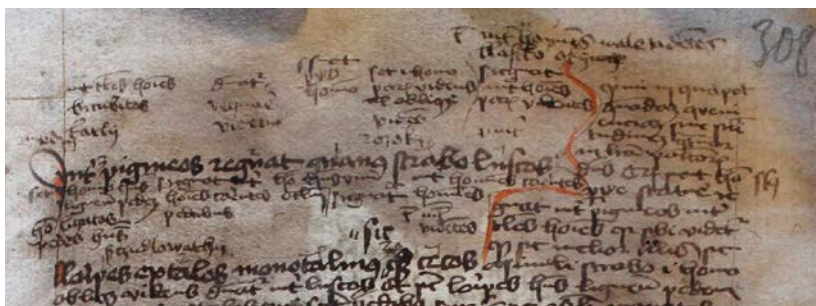
Tekst główny, tj. dystychy, jest pisany większym stopniem pisma, przez co wyróżnia się w układzie karty i jest zauważalny dla czytelnika na pierwszy rzut oka. Pierwsze litery wyrazów rozpoczynających poszczególne wiersze ponadto podkolorowane są rubryką. Dystych rozpoczynający dzieło ma dodatkowo inicjał zdobiony prostą plecionką (por. Fot. 15.). Między wierszami znajduje się dość duży odstęp, pozwalający, w większości przypadków, na pomieszczenie glos. Glosy – tak łacińskie, jak polskie – są zaś wpisane dość wysoko nad odpowiednimi wyrazami z tekstu głównego, co sprawia, że nieomal zlewają się z tekstem, który jest zapisany wyżej (por. Fot. 14., 15.). Pojawiające się na niektórych kartach różnice w kolorze atramentu świadczą o tym, że tekst główny i glosy prawdopodobnie były pisane asynchronicznie.

Fot. 15. Dystych 1 CA w *Cornutusie paulińskim*, k. 302r

Poszczególne cyfry składające się na *ordo simplex* umieszczone są tuż nad wyrazami (por. Fot. 15.), nierzadko na nie zachodząc. Jeśli do dwuwiersza dopisana jest duża liczba glos (por. Fot. 14.), to odnalezienie cyfr może nastęrczać trudności ze względu na zbytne stłoczenie poszczególnych warstw utworu. Nie jest to sytuacja rzadka, nie jest to jednak też reguła.

Część leksykograficzna umieszczana jest pod dystychem. Zdarza się, że dystychy wypełniają schemat pisarski od lewego do prawego marginesu, ale częściej są krótsze, tak że na jednym lub drugim marginesie zostaje wolne miejsce. Jest ono wtedy uzupełniane częścią leksykograficzną – ostatnim hasłem z wcześniejszego komentarza lub pierwszym hasłem słownika odnoszącym się do przedstawionego dystychu. Niekiedy jest ona odcięta, dla zachowania porządku tekstu, czarną bądź czerwoną linią (por. Fot. 16.).

Fot. 16. Odcięcie części słownikowej od dwuwiersza za pomocą rubrykowanej linii w dystychu 15 CA *Cornutusa paulińskiego*, k. 308r

Hasła części leksykograficznej *Cornutus paulińskiego* pisane są *in continuo*. Lematy poprzedzone są zapowiednikiem *Sed*, oznaczonym graficznie przez podkolorowanie go rubryką. Taki zabieg zastosowany jest także przy oznaczaniu pewnych informacji w hasle, np. tych dotyczących budowy słowotwórczej (*Et dicitur...*), znaczeń (*alio modo...*) czy wersusów (*versus...*). Tym, co wyróżnia *Cornutus pauliński* na tle innych przekazów dzieła, jest powtarzanie lematów na zewnętrznym marginesie w miejscu, w którym rozpoczyna się dane hasło¹⁵². Pisane są one bądź całkowicie rubryką, bądź są nią podkreślone (por. *Fot. 14.*). Ten prosty zabieg wprowadza do słownika o wiele większą przejrzystość – szczególnie w obliczu dużego nagromadzenia informacji w części leksykograficznej dzieła.

1.2. BUWr IV Q 64

Kodeks IV Q 64, pochodzący z XIV w. zawiera dwa teksty *Cornutus* pisane najprawdopodobniej tą samą ręką (InRkpsBUWr: IV Q 64)¹⁵³. Pierwszy z nich znajduje się na k. 22v–25r, drugi na k. 47r–48v. Możliwe, że pierwotnie były one przeznaczone do różnych konwolutów, ale ostatecznie znalazły się w jednym tomie. Rękopis został oprawiony w XIX w., przyjmując jednak, że w pewnym stopniu odzwierciedla mimo wszystko średniowieczną kompozycję. Oprócz nich w kodeksie znajdują się: Bernardus Gestensis [?]: *Palpanista*¹⁵⁴, *Antiphona*; *Versus de spe et metu*; Johannes Cisterciensis: *Facetus*¹⁵⁵; Walterus Anglicus: *Aesopus*¹⁵⁶; Johannes de Garlandia: *Phagi facetus*; Hugo de Verna: *Laurea sanctorum*¹⁵⁷; Warnerius Basiliensis: *Paraclitus de consolatione peccatorum*¹⁵⁸; Vitalis Blesnensis: *Geta*¹⁵⁹; Johannes Vienneensis: *Contemptus mundi*; *Consilium patris*; Statius: *Achileydes*¹⁶⁰; Ovidius: *Heroides*¹⁶¹; Prudentius: *Liber sycomachiae*¹⁶²; *Versus de disciplina mensae*; Matthaues Vindocinensis: *Liber de Thobia*¹⁶³; Theodulus: *Ecloga*¹⁶⁴ (za: InRkpsBUWr: IV Q 64).

¹⁵² Nie jest to bynajmniej praktyka nieznaną. Lematy na marginesach przy części słownikowej powtarzane są np. w rękopisie BAV Pal. Lat. 1767 zawierającym niemiecki przekład *Cornutus*.

¹⁵³ W tzw. katalogu Williego Göbera znalazł się zapis, w którym autor datuje teksty z kodeksu na rok 1374 i 1347 (KatBUWr 20: 240).

¹⁵⁴ BERNARDUS GESTENSIS (XIII w.) – autor dzieł moralistycznych i dydaktycznych (DB: s.v. *Bernhard von der Geist*).

¹⁵⁵ JOHANNES CISTERCIENSIS (ca 1471) – autor tekstów teologicznych i ascetycznych, cysters (DB: s.v.).

¹⁵⁶ WALTERUS ANGLICUS (XIII w.) – anglo-normański poeta, znany z adaptacji bajek Ezopa do formy dystychów (ARLIMA: s.v. *Anonymus Neveleti*).

¹⁵⁷ Prawdopodobnie HUGO VON TIMBERG (ca 1230–1313) – niemiecki autor tekstów dydaktycznych, w tym *Laurea sanctorum* (DB: s.v.).

¹⁵⁸ WARNERIUS BASILENSIS (XII w.) – pisarz i duchowny (DB: s.v.).

¹⁵⁹ VITAL DE BLOIS (XII w.) – francuski dramaturg i duchowny (ARLIMA: s.v.).

¹⁶⁰ PUBLIUS PAPINIUS STATIUS (ca 45–96) – rzymski poeta (Britannica: s.v.).

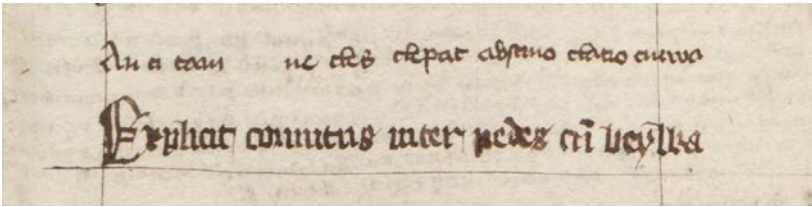
¹⁶¹ PUBLIUS OVIDIUS NASO (43 p.n.e.–17. n.e.) – rzymski poeta (Britannica: s.v.).

¹⁶² AURELIUS CLEMENS PRUDENTIUS (348–ca 405) – rzymski poeta chrześcijański (Britannica: s.v.).

¹⁶³ MATTHAEUS VINDOCINENSIS (1175–1185) – francuski gramatyk i nauczyciel (ARLIMA: s.v.).

¹⁶⁴ *Ecloga Theoduli* – średniowieczny poemat dydaktyczny w formie wierszowanego dialogu z przełomu IX i X w., którego autor, THEODULUS, pozostaje bliżej niezidentyfikowany.

Pierwszy z XIV-wiecznych przekazów, zapisany na k. 22v–25r, obejmuje obie księgi, starszą i nowszą, wraz z zamknięciem. W porównaniu z kanonicznym tekstem w rękopisie wrocławskim brakuje drugiego wiersza dystychu 10 księgi *Cornutus Novus*, a w zamknięciu dodany jest wiersz o niejasnej proveniencji (*Inter virtutes...*, k. 25r). Rękopis zawiera wyłącznie tekst podstawowy – bez glos (ani łacińskich, ani wernakularnych), części słownikowej i *ordo simplex*. Z katalogu W. Göbera (KatBUWr 20: 240) można wnioskować, że w tekście znajduje się wyraz polski, wieńczący eksplicyt umieszczony w kolejnym wierszu na tej samej karcie: *Explicit Cornutus inter pedes cum beylka* (por. Fot. 17.). Zapis *beylka* nie został jednak zinterpretowany. Możliwe, że wyraz należy czytać *bielka* albo że jest to nietypowo zapisana *belka*¹⁶⁵.

Fot. 17. Eksplicyt w rękopisie BUWr IV Q 64, k. 25r

Drugi XIV-wieczny przekaz *Cornutusa* z tego rękopisu, znajdujący się na k. 47r–48v, ma taką samą strukturę jak pierwszy, tj. zawiera tylko tekst podstawowy, bez glos przy poszczególnych wyrazach dystychów i części słownikowej. Nie jest to tekst kompletny, obejmuje bowiem księgę pierwszą (21 dystychów z części *Cornutus Antiquus*) i tylko fragmentarycznie księgę drugą (16 dystychów z części *Cornutus Novus*). Tekst nie ma formuły zamknięcia ani eksplicytu, jest urwany. Na tej właśnie karcie kończy się składka, być może dalsza część rękopisu się zagubiła. W odróżnieniu od pierwszego przekazu w tym znaleźć można kilka dopisek marginalnych po łacinie, niezwiązanych z tekstem.

1.3. BUWr IV Q 126

W przechowywanym w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego rękopisie IV Q 126 *Cornutus* zapisany jest na k. 152v–153v (według współczesnej foliacji). Tekst datuje się dość ogólnie na drugą połowę wieku XV¹⁶⁶. Pozostałe utwory, które znalazły się w tym klocek, to: *Versus de novem Musis*; Marcialis: *Epigrammata duo*¹⁶⁷; *Historia de civitatis destructione Constantinopolitanae*; Franciscus Barbarius: *De fide et insigni oboedientia uxorum*; *Luparius*;

¹⁶⁵ Semantycznie wyraz *belka* ‘długi kawałek obrobionego pnia drzewa’ odpowiadałby treści eksplicytu, ułożonego wówczas w żartobliwym tonie: *kończy się Cornutus z belką między stopami*. Zapis z *y* sugerującym miękkość jest jednak dość nietypowy. Również w Sstp (I: 73) nie odnotowano poświadczenia takiej postaci fonetycznej wyrazu (zawarte są w nim formy *balk* i *balka*).

¹⁶⁶ Według katalogu W. Göbera (KatBUWr 21: 136) przyjęto, że rękopis pochodzi z XV w., a A. Brückner (1891: 282) doprecyzowuje, że chodzi o drugą połowę XV w. Tak też OżSstp: 121 oraz InRkpsBUWr: IV Q 126.

¹⁶⁷ MARCUS VALERIUS MARTIALIS (ca 38–ca 103) – rzymski poeta, twórca epigramów (Brtiannica: s.v.).

Georgius Schleyffir de bga [!]: *Asinarius*¹⁶⁸; Ps.-Cyrillus: *Liber Gwidrinus*; Vitalis Blesensis: *Geta*; *Adolphus Doligamus*; Nigellus Wireker: *Speculum stultorum*¹⁶⁹; *Brunellus*¹⁷⁰; Alanus ab Insulis: *De problematibus*¹⁷¹; Johannes de Garlandia: *Summa misteriorum*; Hildebertus Cenomanensis: *De officio missae* z komentarzem¹⁷²; Simon de Cassia: *Summa veritatis*¹⁷³; Prudencius: *De regimine scolarium*; *Regulae de statutis clericorum*; *Medicina metrica de regimine sanitatis* z komentarzem; Bernardus: *De contemptu mundi*¹⁷⁴; *Regulae derivationum ac dictionum*; *De dictionibus numeralibus*; *Quomodo claves in clavicordis debent ordinari*...; Odo de Ciringtonia: *Liber paraboliarum*¹⁷⁵; *Introductio pro sermone in carnisprivio*; *Sompnia Danielis* (za: InRkpsBUWr: IV Q 126).

Cornutus zapisany w tym kodeksie obejmuje wszystkie dystychy księgi *Cornutus Antiquus* oraz pięć początkowych dystychów księgi *Cornutus Novus*. Na marginesach, a właściwie na marginesie górnym i dolnym oraz w jednej z kolumn¹⁷⁶ wpisana została część słownikowa dzieła. Komentarze nie dotyczą jednak wszystkich wyrazów, potraktowane zostały wybiórczo, być może ze względu na niewielką ilość miejsca. Nad poszczególnymi słowami z dwuwierszy umieszczono glosy – w większości łacińskie. Nie ma w rękopisie cyfr reprezentujących *ordo simplex*.

Tekst sprawia wrażenie niedokończonego, pozostało bowiem około 1/2 karty, którą można by zapełnić pozostałymi dystychami (por. *Fot.* 18.). Jak wspomniano, brakuje również jakiegokolwiek zamknięcia tekstu w formie eksplicytu czy kolofonu. Odpowiedź na pytanie, czy skryba miał do dyspozycji niekompletne dzieło, z którego przepisywał swój tekst, czy zarzucił pracę, by do niej wrócić w przyszłości, pozostanie zapewne bez odpowiedzi.

Zawartość polskiego słownictwa w tym kodeksie jest minimalna. Udało mi się odnaleźć tylko jeden polski wyraz, ekwiwalent łacińskiego *in faleris* – w *kropyerzu* (czyt. w *kropierzu*) znajdujący się w dystychu otwierającym dzieło: <C>*espitat in faleris ipus blactaque supinus*, *Glossa velud themato labat hemus infatuato* (k. 152v)¹⁷⁷. Glosa ta została opublikowana w artykule A. Brücknera (1891: 287), skąd została dalej wyekscerpowana, a następnie umieszczona w materiale egzemplifikacyjnym hasła *Kropierz* ‘ozdobne przykrycie na konia’ w *Sstp* (III: 391).

¹⁶⁸ *Asinarius* – łaciński poemat fabularny z XII w. (Praet 2021).

¹⁶⁹ NIGELLUS WIREKER (ca 1190–ca 1200) – anglo-normański satyryk i poeta (ARLIMA: s.v. *Nigel of Canterbury*).

¹⁷⁰ Prawdopodobnie tekst nawiązujący do *Speculum stultorum*, którego bohaterem był osioł o imieniu *Brunellus* (*Burnellus*).

¹⁷¹ Por. pp. 72.

¹⁷² HILDEBERT DE LAVARDIN (1056–1133) – francuski eklezjastyk, hagiograf i teolog (ARLIMA: s.v.).

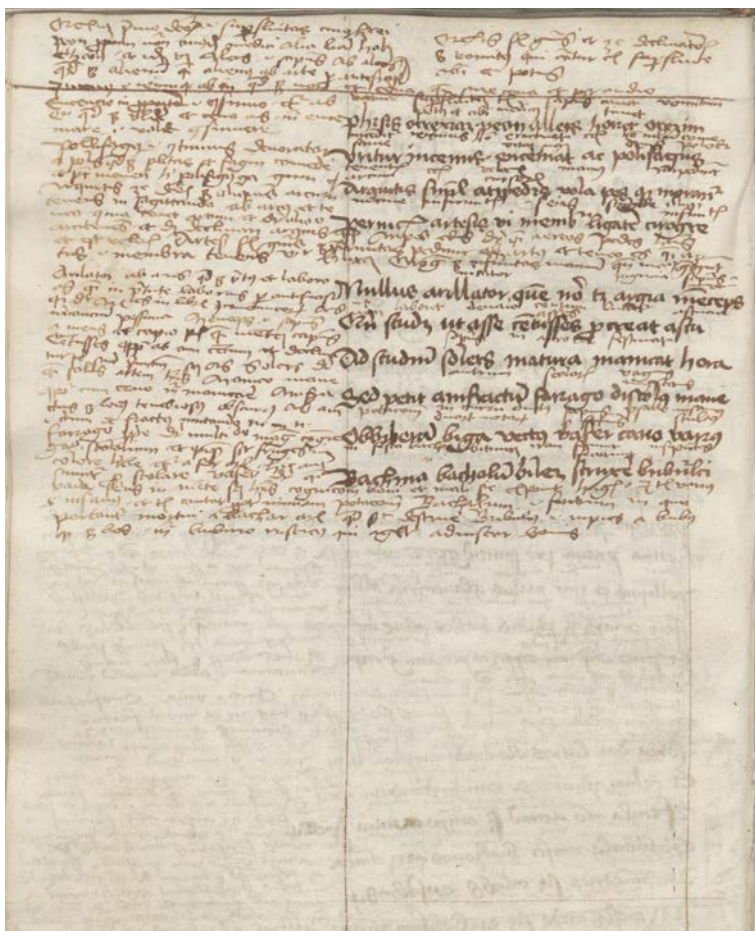
¹⁷³ SIMONE FIDATI (ca 1295–1347 lub 1348) – włoski pisarz i mistyk (DBI: s.v.).

¹⁷⁴ BERNARD DE CLUNY (XII w.) – francuski satyryk, benedyktynek (ARLIMA: s.v.).

¹⁷⁵ ODO DE CERITONA (1180–1246) – angielski kaznodzieja i bajkopisarz (Friend 1948).

¹⁷⁶ Schemat pisarski jest dwukolumnowy, bez światła.

¹⁷⁷ *Thum.*: Tak jak koń potyka się w ozdobnym przykryciu i purpurze, tak język chwieje się w głupiej mowie człowieka, który nazbyt kosztował wina.

Fot. 18. Niedokończony tekst Cornutusa w rękopisie BUWr IV Q 126, k. 152v

2. Przekazy Cornutusa bez polskich glos

2.1. BJ 2035

Rękopis o sygn. 2035 z Biblioteki Jagiellońskiej jest jednym ze starszych zachowanych egzemplarzy Cornutusa zgromadzonych w polskich bibliotekach. Ten pochodzący z 1383 r. przekaz zawarty jest w klocku, w którym znajdują się pisane w większości tą samą ręką różnorodne dzieła, przede wszystkim wierszowane: *Kato*¹⁷⁸, *Moralis*, *Doctrina rudium*¹⁷⁹, *Bernhardus*¹⁸⁰, *News Kato*, *Facetus*, *Phisologus*¹⁸¹,

¹⁷⁸ Por. pp. 41.

¹⁷⁹ *Rudium doctrina* – powstały w XII–XIII w. wierszowany utwór szkolny, przypisywany m.in. Janowi z Garlandii czy Alanowi z Lille (Mirabile: s.v.).

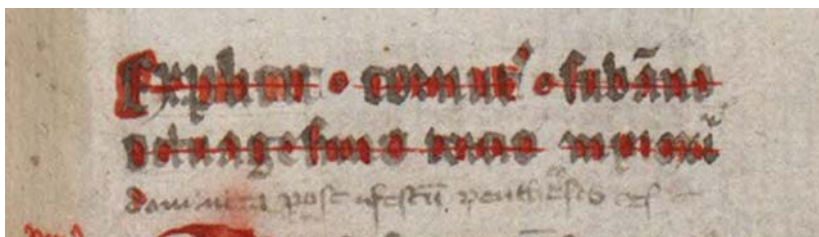
¹⁸⁰ Prawdopodobnie BERNARD DE CLUNY (por. pp. 174).

¹⁸¹ *Physiologus* – wczesnochrześcijański dydaktyczny tekst grecki nieznanego autora poświęcony zwierzętom, roślinom i kamieniom oraz ich alegorycznej interpretacji (OCD: s.v.).

*Tres leo naturas et tres habet figuras, Iudas Scariocht, Contemptus mundi*¹⁸², *Fagi Facetus, Pylatus, Prudencius, Geta proxima, Pergama* (za: Wisłocki 1877: 494).

Manuskrypt obejmuje kompletną starszą księgę dzieła (s. 249–251), znaczną część księgi młodszej (s. 251–254) oraz zamknięcie (s. 254–255), przy czym rozpoczęcie poszczególnych ksiąg nie jest oznaczone. Kolejność dwuwierszy w księdze *Cornutus Novus* jest w niektórych miejscach zaburzona¹⁸³. Dystych 21 CA jest niepoświadczony w tym przekazie. O ile sama kolejność całych dwuwierszy nie wpływa specjalnie na rozumienie tekstu (każdy z nich jest w końcu osobną jednostką znaczeniową), o tyle przesuwanie wierszy, jak ma to miejsce w przypadku „rozdzielonych” dystychów drugiego, szóstego i dziesiątego, może powodować kłopoty podczas lektury. Być może świadczy to o pośpiechu czy nieuwadze przy przepisywaniu dzieła, być może – o słabej znajomości łaciny piszącego.

Nie ma w rękopisie BJ 2035 komentarzy do dzieła, glos, dopisek ani cyfr oznaczających *ordo simplex*, pomimo że rękopis pisany jest relatywnie przejrzyście, z dużym światłem między wierszami. Znana jest za to dokładna data przepisania *Cornutus* przez anonimowego skrybę, ponieważ, jak ma to miejsce również w przypadku pozostałych tekstów składających się na ten kodeks, utwór kończy się eksplifytem. Brzmi on następująco: *Explicit Cornutus sub anno octagesimo tercio in proxima dominica post festum Penthecostes* (por. Fot. 19.). Świadczy to o tym, że pisarz skończył swoją pracę w „najbliższą niedzielę po święcie Zesłania Ducha św. w roku [13]83¹⁸⁴”.

Fot. 19. Eksplifyt w rękopisie BJ 2035, s. 255

¹⁸² *De contemptu mundi* – satyryczne dzieło BERNARDA DE CLUNY (por. pp. 174).

¹⁸³ Schematycznie zawartość księgi *Cornutus Novus* w tym rękopisie wygląda następująco: 2b, *add.*, 1ab, 2a, 3ab, 4ab, 5ab, 6b, 7ab, 8ab, 9ab, 10a, 11ab, 10b, 12ab, 13ab, 14ab, 15ab, 16ab, 17ab, 18ab, 19ab, 20a.

¹⁸⁴ Prawdopodobnie chodzi o 25 maja 1383 r., ponieważ w tamtym roku Zesłanie Ducha Świętego przypadało na 18 maja.

2.2. BJ 1294

Na wiek XIV datuje się kolejny rękopis przechowywany w Bibliotece Jagiellońskiej pod sygn. 1294. Stanowi go jednak ledwie urywek tekstu, ponieważ pergaminowa karta, na której zapisano *Cornutus*, to jedno z kilku postfoliów¹⁸⁵ dołączonych do *Rationale divinorum officiorum* Durandusa¹⁸⁶ (Kowalczyk et al. 2004: 131–132). Na karcie IIv znalazły się dwuwiersze od drugiego do siódmego pochodzące z księgi *Cornutus Antiquus*. Do słów z poszczególnych dystychów dopisano glosy łacińskie w układzie interlinearnym.

2.3. BRacz 1360/I

Egzemplarz *Cornutusa* znajdujący się w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu zamieszczony jest w rękopisie wraz z różnymi tekstami o charakterze słownikowym i gramatycznym, datowanymi na lata 1412–1444¹⁸⁷, napisanymi przez różnych skrybów. Wśród nich największe miejsca (k. 271v) zajmuje notujący liczne polskie wyrazy przekaz słownika *Brevilogus*¹⁸⁸, tj. *Wokabularz Raczyńskich*¹⁸⁹, skopiowany przez Jana z Raczkowa. Oprócz tego w zbiorze jest też kilka tekstów Jana z Garlandii, pisanych tą samą ręką co *Cornutus*, m.in. *Composita verborum* (k. 227r–239v) i *Verba deponentia* (k. 240r–256r).

Raczyński przekaz *Cornutusa* zawiera obie księgi dzieła wraz z zamknięciem. Rękopis rozpoczyna się notką pisaną większym stopniem pisma: <C>*irca principium Cornuti notandum...*¹⁹⁰ (k. 257r). *Cornutus Novus* natomiast opatrzony jest informacją marginalną: *Iste est liber secundus...*¹⁹¹ (k. 244v), a inicjał pierwszego wyrazu dystychu otwierającego tę księgę pisany jest zielonym atramentem. Zamknięcie tekstu jest kompletne, zmieniona jest tylko kolejność trzeciego i czwartego wiersza¹⁹². Oprócz tego w rękopisie zawarta została także część leksykograficzna. Cyfry na oznaczenie *ordo simplex* wprowadzone są nieregularnie – nie występują w księdze *Cornutus Antiquus*, podczas gdy w księdze *Cornutus Novus* są wpisane do dystychów: trzeciego i czwartego oraz od szóstego do dziesiątego.

Przekaz kończy się eksplicytem (k. 271v) składającym się z dwóch części. Pierwsza to pochwała Boga i św. Bartłomieja: *Et sic est finis laudere Deus et sanctus*

¹⁸⁵ Pozostałe teksty z postfoliów to: fragment litanii do Wszystkich Świętych (IIr), teksty grecko-łacińskie z glosami interlinearnymi (IIIr–IV w.), urywek listu do nieznanego adresata pisany być może ręką Stanisława z Zawady (Vr–v; za: Kowalczyk et al. 2004: 132).

¹⁸⁶ GUILLAUME DURAND (ca 1230–1296) – francuski liturgista, specjalista od prawa liturgicznego, duchowny (ARLIMA: s.v.).

¹⁸⁷ Portal Manuscripta.pl podaje dość ogólną informację na temat zawartości rękopisu w tytule: *Sermo-nes, Vocabularius Brevilogus, Ioannes de Garlandia*.

¹⁸⁸ *Brevilogus* – łaciński słownik o charakterze objaśniającym, często zawierający niemieckie glosy (DLM 2: 1033–1034).

¹⁸⁹ *Wokabularzem Raczyńskich* zajmowała się Zofia Wanicowa (2020a, 2020b). Opracowanie polskich glos ze źródła znajduje się w bazie RPG.

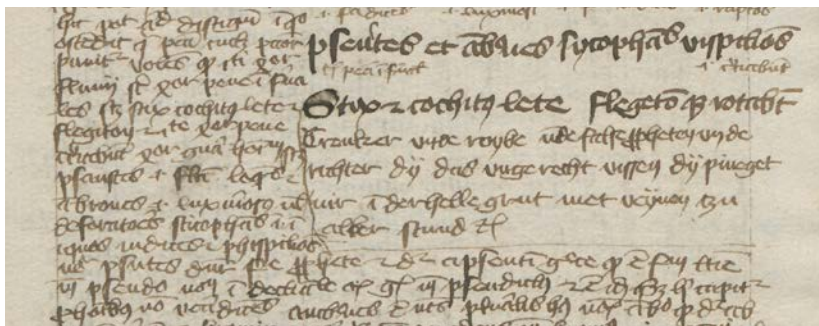
¹⁹⁰ *Tłum.*: Wokół początku *Cornutusa* należy zauważyć...

¹⁹¹ *Tłum.*: To jest drugi tom...

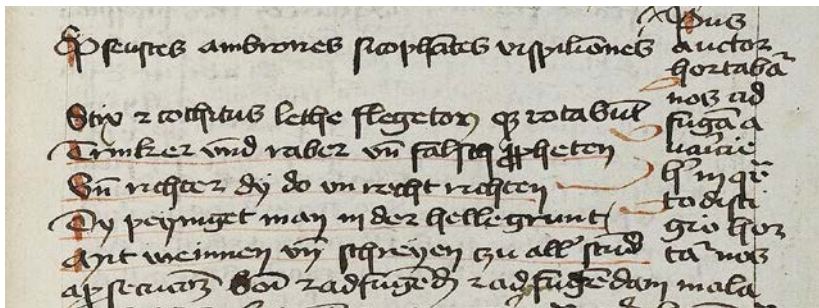
¹⁹² *Ut dubito qui sis, tibi iuno colatur et Ysis, Te prothoplastus his subiecit et eis chichis* (k. 275v).

*Bartholomeus*¹⁹³. Druga natomiast to zagadkowa notatka o tych, którzy przyszedli drogą i chcieli kupić krowę: *hii venerunt viam voluerunt emere vaccam* (k. 271v)¹⁹⁴. W innym eksplicyście pisany tą samą ręką, znajdującym się w *Composita verborum* (k. 239v), wpisana jest data 1412, można zatem przypuszczać, że i *Cornutus* został skopiowany w podobnym czasie.

Manuskrypt wyróżnia się na tle omówionych tu przekazów obecnością niemieckiego tłumaczenia podstawy tekstowej w księdze *Cornutus Antiquus* oraz licznymi łacińskimi glosami w całości dzieła¹⁹⁵. Układ rękopisu odpowiada znanemu z przekazów niemieckich, w których przekład wernakularny umieszczony jest pod dwuwierszem (por. Fot. 20., 21.). Rękopis poznański nie został uwzględniony w wykazie źródeł edycji niemieckiego *Cornutusa* przez E. Habla (1908: 8–12), jednak pobieżna analiza pokazuje, że jest on najbardziej zbliżony do przekazu A¹⁹⁶, tj. rękopisu wykazującego językowe cechy dolnoniemieckie i reprezentującego kanoniczną postać tłumaczenia niemieckiego (Habel 1908: 12–13).

Fot. 20. Dystych 4 CA wraz z komentarzem leksykograficznym na marginesie oraz przekładem niemieckim pod dystychem w rękopisie BRacz 1360/I, k. 258r

Fot. 21. Dystych 4 CA wraz z komentarzem leksykograficznym na marginesie oraz przekładem niemieckim pod dystychem w rękopisie BAV Pal. Lat. 1767, k. 221r

¹⁹³ Wymienienie w eksplicyście św. Bartłomieja może oznaczać, że tak miał na imię skryba przepisujący dzieło, a święty był jego patronem, albo że był to dzień ukończenia kopiowania tekstu. Niewykluczone, że przyczyną była chęć wprowadzenia rymowanego zakończenia: *Deus – Bartholomeus*.

¹⁹⁴ Być może chodzi o to, że w dniu, w którym skryba kończył pracę nad tekstem, do klasztoru przybyli ludzie zainteresowani kupnem krowy.

¹⁹⁵ Łacińskich glos brakuje w księdze *Cornutus Antiquus* – dwuwiersze: 12 CA, 17–20 CA oraz w księdze *Cornutus Novus* – dwuwiersze: 14 CN, 15 CN, 17 CN, 20 CN, 21 CN.

¹⁹⁶ U E. Habla (1908: 8) tą literą oznaczony jest pochodzący z XV w. (1466–1467) rękopis HAB 604.

3. Porównanie przekazów *Cornutusa* z polskich bibliotek

3.1. Konteksty kodykologiczne

Analiza kontekstów kodykologicznych, w których znajdują się przekazy *Cornutusa*¹⁹⁷, uwiadacznia dwie tendencje tematyczne przy komponowaniu kodeksów. Pierwsza wykazuje nachylenie w stronę tekstów gramatycznych i leksykograficznych, druga – tekstów o charakterze moralizatorskim.

Pierwszy, gramatyczno-leksykograficzny, trend reprezentują rękopisy ArchJasn Ms II-25 oraz BRacz 1360/I. W obu kodeksach znajdują się wielkie słowniki o charakterze objaśniającym – *Rozariusz pauliński* stanowiący przekaz słownika *Vocabularius Ex quo* w jednym, *Wokabularz Raczyńskich* będący przekazem słownika *Brevilogus* w drugim. Dzieła te dostarczały korzystającemu z nich ogólnej wiedzy na temat słownictwa łacińskiego. Ponadto w kodeksach zawarte były krótsze utwory gramatyczne, dotyczące konkretnego zagadnienia czy zbierające specyficzną leksykę. W rękopisie paulińskim to wykaz przysłówków oraz traktat o czasownikach złożonych Jana z Garlandii, natomiast w rękopisie z Biblioteki Raczyńskich to również *Composita verborum*, a do tego także tekst dotyczący łacińskich czasowników o znaczeniu czynnym, ale występujących w stronie biernej – *Verba deponentia*. Kodeksy te mogły być używane jako podręczne pomoce naukowe do nauki łaciny. Nie bez znaczenia jest też fakt, że w tekstach znajdują się glosy wernakularne, co świadczy o potrzebie uzupełniania tekstu rodzimymi odpowiednikami, zapewne celem lepszego ich zrozumienia¹⁹⁸.

Zestaw utworów o charakterze moralizatorskim, w tym także wierszowanych, znajduje się natomiast w rękopisach BUWr IV Q 64 oraz BJ 2035. Nie jest to oczywiście kolekcja taka sama. W rękopisie z Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego obok chrześcijańskich tekstów dydaktycznych umieszczono także utwory antyczne, m.in.: *Heroidy* Owidiusza, *Achilleis* Stacjusza czy bajki Ezopa. W rękopisie z Biblioteki Jagiellońskiej więcej jest tekstów *strictie* dydaktycznych, np.: *Facetus*, *Moralis* czy *Disticha Catonis*, do których *Cornutus* nawiązywał formą. Kodeksy mogły zatem służyć jako pomoce przy kształtowaniu postaw moralnych, etycznych i religijnych. Włączenie dzieł antycznych pokazuje próbę pogodzenia tradycji pogańskiej z chrześcijańską, co było charakterystyczne dla średniowiecznego podejścia do edukacji.

Rękopis BUWr IV Q 126 reprezentuje typowe *miscellanea*, których bogactwo tekstów wskazuje na szerokie możliwości wykorzystania. Nie może egzemplifikować żadnej ze wskazanych tendencji – poza przekazem *Cornutusa* są bowiem w nim inne teksty gramatyczne, np. *Regulae derivationum ac dictionum* czy *De dictionibus numeralibus*, ale także inne utwory moralizatorskie, dotyczące konkretnych dziedzin życia, np.: wiary i posłuszeństwa małżeńskiego (*De fide et insigni oboedientia uxorum*), szkoły i nauczania (*De regimine scolarium* Prudencjusza) czy zdrowego trybu życia (*Medicina metrica de regimine sanitatis*). A oprócz

¹⁹⁷ Rękopis BJ 1294, ze względu na swą specyfikę (to jedynie fragment tekstu zapisanego na dodatkowej karcie, służącej zapewne jako karta ochronna), nie został włączony do analizy kodeksów kodykologicznych.

¹⁹⁸ Por. podobnie skomponowany zestaw tekstów gramatycznych w rękopisie BAlt Ab 13 B 2, <https://www.handschriftencensus.de/2898>.

tego jest w kodeksie dzieło opowiadające o zniszczeniu Konstantynopola (*Historia de civitatis destructione Constantinopolitanae*), wiersz o dziewięciu muzach (*Versus de novem Musis*), edukacyjna komedia *Geta* Witalisa z Blois, satyra *Speculum stultorum* Nigellusa Wirekera. Są teksty teologiczne (np. *Summa veritatis* Simona z Cascii, *Summa misteriorum* Jana z Garlandii), wstęp do kazania (*Introductio pro sermone in carnicisprivio*), a nawet traktat muzyczny o strojeniu klawikordu (*Quomodo claves in clavicordis debent ordinari*).

Szeroki przekrój tematyczny dzieł znajdujących się w kodeksie może sugerować, że *Cornutus* znalazł się w nim bez wyraźnego celu. Być może tak było, jednak czasami – i tak jest w tym przypadku – trudno rozsądzić, czy klocek został skomponowany intencjonalnie, czy trafiły do niego aktualnie przepisywane w skryptorium rękopisy, niejako przypadkowo¹⁹⁹.

3.2. Zawartość przekazów *Cornutusa*

Przeznaczenie rękopisów *Cornutusa* uwidacznia się także przy zestawieniu struktury oraz zawartości poszczególnych przekazów²⁰⁰. Tak jak w przypadku kontekstów kodykologicznych, tu również wyraźnie rysują się dwie tendencje – gramatyczna i moralistyczna. Ich odbiciem jest podział omawianych rękopisów na dwie grupy.

Cornutus pauliński wykazuje najwięcej podobieństw pod względem struktury oraz zawartości z manuskryptem BRacz 1360/I. W obu przekazach znajdują się księgi *Cornutus Antiquus* oraz *Cornutus Novus* z zamknięciem. Dystychy opatrzone są glosami łacińskimi i wernakularnymi (w rękopisie paulińskim polskimi, a w przekazie Raczyńskich – niemieckimi) oraz, przynajmniej częściowo, cyframi *ordo simplex*²⁰¹. Dodatkowo występuje w nich też część leksykograficzna. Rozbudowany układ tych dzieł może wskazywać na to, że były używane do nauki lub nauczania łaciny, dostarczają bowiem maksymalnej ilości informacji, jaką mógł nieść *Cornutus*.

Do tej grupy sekundarnie zaliczyć też można rękopis BUWr IV Q 126, który wprawdzie nie jest kompletny (księga *Cornutus Antiquus* jest przepisana w całości, *Cornutus Novus* urywa się po pięciu wersach), jednak obfitość glos łacińskich i obecność części słownikowej wskazują, że jego przeznaczeniem była nauka łaciny. Inna jest jednak struktura wrocławskiego rękopisu. Pisany gęsto, nieprzejrzyste, stoi niejako w opozycji do relatywnie uporządkowanych przekazów paulińskiego i Raczyńskich.

Oba przekazy *Cornutusa* z rękopisu BUWr IV Q 64 oraz rękopis BJ 2035 obejmują w mniejszym lub większym stopniu tekst podstawowy utworu, tj. dystychy. Nie ma w nich znanych z innych przekazów glos łacińskich, tak klarownie eksplikujących znaczenie trudnych słów z dwuwierszy. Ważniejsza mogła być dla przepisującego lub zlecającego przepisania dzieła jego wartość moralistyczna.

¹⁹⁹ Por. np. rękopis SlovRohA, w którym znalazło się 51 różnych tekstów o zróżnicowanej tematyce. Ich wykaz zob. Doležalová et al. 2021a: 1034–1047.

²⁰⁰ Por. zestawienie zawartości przekazów *Cornutusa* znajdujących się w polskich bibliotekach, które jest w Aneksie.

²⁰¹ W tym miejscu należy przypomnieć, że zaledwie niewielka liczba rękopisów odnotowuje cyfry *ordo simplex*; są to przede wszystkim przekazy czeskie i częściowo niemieckie, por. Cz. I. *Cornutus jako szkolne dzieło średniowiecza. 2. Struktura tekstu i jego wielowarstwowość*.

Do grupy tej może należeć też przekaz z rękopisu BJ 2195, który przechowuje sześć dwuwierszy części *Cornutus Antiquus* (od drugiego do siódmego). Jest jednak obficie glosowany dopiskami łacińskimi, co może świadczyć o potrzebie zrozumienia łacińskiego tekstu zarówno pod kątem gramatycznym, jak i moralizatorskim. Niestety fragmentaryczność przekazu nie pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków na temat jego przeznaczenia.

Na strukturę i zawartość „polskich” egzemplarzy *Cornutusa* musiały bezpośrednio wpływać kopie, z których korzystali skrybowie podczas przepisywania tekstów. *Cornutus pauliński* oraz przekaz zawarty w BRacz 1360/I, częściowo także manuskrypt BUWr IV Q 126, mają bardziej złożoną budowę w porównaniu z pozostałymi rękopisami. Ponadto zostały one przepisane później, bo w pierwszej połowie XV w. Kopiści mogli zatem być w posiadaniu dojrzałych tekstów źródłowych – niemieckich bądź czeskich. Rękopisy XIV-wieczne, BUWr IV Q 64, BJ 2035 i częściowo też BJ 1294, są z kolei prostsze w strukturze, przechowują wyłącznie dystychy, prawdopodobnie zostały przepisane z takiego samego, wczesnego wzorca.

3.3. Polskie słownictwo w przekazach *Cornutusa*

Choć trzy z rękopisów *Cornutusa* przechowywanych w polskich bibliotekach zawierają polskie słownictwo, przeprowadzenie analizy porównawczej jest praktycznie niemożliwe. Wynika to z faktu, że dwa zabytki poświadczają tylko po jednym wyrazie. Polska glosa (o ile w ogóle za taką należy ją uznawać) z przekazu IV Q 64 znajduje się w eksplicyie, a nie w tekście głównym, więc nie stanowi dobrego punktu odniesienia. Można natomiast porównać rodziny ekwiwalent łacińskiego *in faleris* ‘w ozdobnym przykryciu’ (dystych I CA) z rękopisu IV Q 126 z tłumaczeniem tego fragmentu zawartym w *Cornutusie paulińskim*. Glosatorzy obu zabytków wybrali inne odpowiedniki leksykalne. W przekazie wrocławskim dopisano ekwiwalent *w kropyerzu* (czyt. *w kropierzu*, k. 152v), w paulińskim – *w ubranyv* (czyt. *w ubraniu*) oraz *w okrasze* (czyt. *w okrasie*, k. 302v). Jest to jednak zbyt wąski materiał badawczy, by móc wyciągnąć głębsze wnioski na temat zależności między rękopisami. Analizę porównawczą można by w przyszłości rozszerzyć jeszcze o dokładne porównanie łacińskich tekstów ksiąg i, jeśli to możliwe, komentarzy, żeby spróbować zbadać ich wzajemne relacje także na tym poziomie i ustalić prawdopodobną filiację rękopisów, przynajmniej w warstwie łacińskiej. Będzie to możliwe po opublikowaniu edycji porównawczej zawierającej kompletne teksty omawianych w niniejszym rozdziale przekazów *Cornutusa*.

Wnioski płynące z analizy kontekstów kodykologicznych harmonizują z wnioskami wynikającymi z analizy ich struktury i zawartości. Przekazy *Cornutusa*, które przechowywane są w polskich bibliotekach, *ergo* możliwe, że były używane na ziemiach polskich w średniowieczu lub później, pełniły dwie zasadnicze funkcje. Po pierwsze, służyły do nauki bądź nauczania łaciny, co widać w takich rękopisach jak *Cornutus pauliński* czy BRacz 1360/I. Przejrzystość struktury, obecność glos – zarówno łacińskich, jak i wernakularnych – oraz rozbudowane części słownikowe sugerują, że te kodeksy były praktycznymi narzędziami

edukacyjnymi. Dbłość o szczegóły gramatyczne oraz słownikowe odpowiadała potrzebom uczących się i nauczycieli. Inne teksty natury leksykograficznej czy gramatycznej w kodeksach wzmacniały dodatkowo ich wartość użytkową podczas nauki łaciny.

Drugą funkcją, równie istotną, było przekazywanie treści moralizatorskich, które kształtowały postawy etyczne, religijne i społeczne jego odbiorców. Rękopisy takie jak BUWr IV Q 64 czy BJ 2035, których tekst obejmuje wyłącznie dystychy, temu odpowiadają. Obecność w kodeksach innych utworów dydaktycznych, zarówno tych antycznych, jak i chrześcijańskich, ukazuje próbę syntezy różnych pożądaných wzorców zachowań.

Bardziej złożone pod względem struktury rękopisy, jak przekazy pauliński czy BRacz 1360/I, wyraźnie realizowały funkcję edukacyjną. Natomiast prostsze strukturalnie i bardziej fragmentaryczne egzemplarze *Cornutusa*, takie jak BUWr IV Q 64 czy BJ 2035, ukierunkowane były na funkcję moralizatorską. Kodeks BUWr IV Q 126, dzięki swojej różnorodności tematycznej, mógł pełnić funkcje pośrednie, będąc zarówno źródłem wiedzy, jak i materiałem dydaktyczno-moralizatorskim.

Wydaje się, że *Cornutus*, będący swoistym pomostem między tradycjami dydaktycznymi a praktyką gramatyczną, doskonale wpisuje się w oba typy kolekcji. Jego obecność zarówno w rękopisach gramatyczno-leksykograficznych, jak i w tych o charakterze moralizatorskim, wskazuje na elastyczność jego zastosowania i szeroki zakres odbiorców, do których kierowane były te zbiory.

Część III

Polskie glosy w *Cornutusie paulińskim*

W paulińskim przekazie *Cornutusa* udało mi się zidentyfikować ponad 80 polskich wyrazów. Są one zapisane w różnych częściach dzieła – najczęściej przy dystychach, ale kilka z nich znajduje się także w komentarzu leksykograficznym i w notatkach marginalnych. Rodzime wyrazy stanowią najczęściej glosy jednoelementowe, z wyjątkami w postaci wyrażeń przyimkowych (np.: *w okrasie, między karły, przez żarnow*) i szeregów synonimicznych (*dudło albo polizacz albo powsinoga; ryczy, rzwie czy rzuje; w gąszczu, we krzu; wiła, polizacz*).

Polskie słownictwo zawarte w *Cornutusie paulińskim* odnosi się albo do tekstu głównego dzieła, albo do łacińskich dopisek przy poszczególnych słowach dystychów. W większości przypadków glosy mają formę gramatyczną dopasowaną do swojej podstawy. Tym samym polskie wyrazy nie tylko dokumentują formy podstawowe staropolskich leksemów, ale również poświadczają ich odmianę. Zróznicowanie semantyczne polskich glos wynika przede wszystkim ze specyfiki łacińskiej podstawy tekstowej, którą stanowią *vocabula exotica* z różnych grup tematycznych. W związku z tym i słownictwo polskie zapisane w zabytku jest niejednorodne nie tylko pod kątem znaczeniowym, ale i etymologicznym.

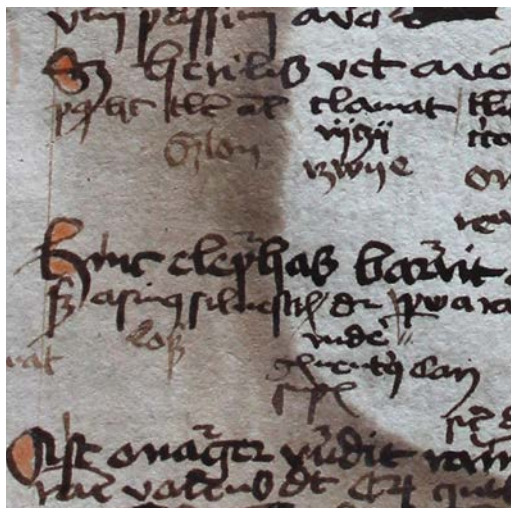
Glosy, które zostały zanotowane w *Cornutusie paulińskim*, wprowadzają kilka nowości do średniowiecznego materiału polskiego notowanego w Sstp. To przede wszystkim nieznane dotąd wyrazy – *panrow* oraz *powsinoga*, ale także nowe znaczenia, formy gramatyczne i warianty fonetyczne staropolskich leksemów.

Jak w przypadku wielu średniowiecznych rękopisów, tekst *Cornutusa paulińskiego* został przepisany z innego egzemplarza dzieła. Niestety źródła, z których glosator paulińskiego przekazu *Cornutusa* zaczerpnął rodzime odpowiedniki, pozostają niezidentyfikowane. Tradycja tekstowa tego utworu w średniowiecznej Polsce ciągle nie jest dogłębnie przeanalizowana, a brak paralelnych egzemplarzy nie ułatwia rozpoznania pochodzenia rodzimych glos. Pewne zbieżności wykazuje *Cornutus pauliński* z czeskimi przekazami, wydaje się jednak, że wynikają one z automatyzmu przekładu, a nie wspólnej proveniencji. Rękopis nie wykazuje podobieństw leksykalnych z innym szkolnym tekstem włączonym do tego samego kodeksu, *Rozariuszem paulińskim*, mimo że oba wyszły spod tej samej ręki.

1. Charakterystyka grafii polskich wyrazów

Polskie wyrazy w *Cornutusie paulińskim* pisane są w większości przez Andrzeja ze Skrzypny, skryby, który skopiował również główną część dzieła. Niektóre z zapisów mogły zostać wprowadzone w późniejszym czasie – sugeruje to zmiana barwy atramentu. Dodatkowo część polskich glos notowana jest odmiennym charakterem pisma, co może świadczyć albo o zmęczeniu ręki, albo o uzupełnianiu manuskryptu przez innego skrybę.

Przykłady takich niejednorodnych wernakularnych dopisek znajdują się w dystychu 9 CA (por. Fot. 22.). Glosa *ryczy* została zanotowana tą samą ręką co jej łaćwińska podstawa – *clamat*. Znajdujący się pod nią ekwiwalent *rzwyę* prezentuje podobny, wyłączonej kwestii kropkowania *y*, charakter pisma, jednak odcień atramentu jest delikatnie jaśniejszy. W porównaniu z zapisami *ryczy* i *rzwyę* glosy *Szlon* i *losz* wydają się pisane inną ręką ze względu na węższy kształt liter i ich jasnobrązowy kolor.

Fot. 22. Glosy *Szlon*, *ryczy*, *rzwyę*, *losz* w dystychu 9 CA, k. 305v

Z całościowej perspektywy polskie wyrazy notowane są w sposób względnie sformalizowany, a ich grafia nie wykazuje znaczących odchyłeń od innych zabytków doby staropolskiej. Kwestia pisowni poszczególnych głosek prezentuje się następująco²⁰²:

²⁰² W wykazie podaję zwykle wszystkie przykłady ilustrujące pisownię omawianej głoski wraz z ich lokalizacją w rękopisie. Wyjątkiem są sytuacje, w których materiał egzemplifikacyjny jest obfity – wówczas wybieram kilka glos i poprzedzam je skrótem *np.* Transkrypcję zapisów, o ile nie jest taka sama jak transliteracja, uwzględniam przy pierwszym pojawieniu się danego przykładu. Ze względu na trudności w jednoznacznej interpretacji przynależności do ręki pisarskiej oraz dość mały materiał badawczy, który nie pozwala na wyróżnienie cech charakterystycznych pisowni danego skryby, grafie polskich wyrazów w *Cornutusie paulińskim* omawiam całościowo.

Samogłoski nosowe

Samogłoska nosowa przednia jest zapisywana na trzy sposoby – przez **ɑ**: *dągy* (czyt. *dęgi*, k. 313r), **a**: *vdracza* (czyt. *udręcza*, k. 313r), *podeszwa* (czyt. *podeszwę*, k. 313v), *lapka* (czyt. *łapkę*, k. 313v) oraz przez **an**: *lanczysko* (czyt. *łęczyisko*, k. 309v).

Samogłoska nosowa tylna jest oznaczana przez **ɑ**: *curczɑ* (czyt. *kurczɑ*, k. 311v), *chytroszczɑ* (czyt. *chytrościɑ*, k. 312v), **a**: *Szstawaya* (czyt. *sstawajɑ*, k. 311v), *czyszczacz* (czyt. *ciszczɑc*, k. 313v) albo przez **an**: *bank* (czyt. *bɑk*, k. 305v).

Miękkość spółgłosek przed samogłoską

W rękopisie miękkość spółgłosek przed samogłoską regularnie jest zaznaczana przez **y**, np.: *yelenye* (czyt. *jelenie*, k. 304r), *aszczynyach* (czyt. *askiniach*, k. 305r), *pasczrewyie* (czyt. *pasczrzewie*, k. 305v), *myedzy* (czyt. *miedzy*, k. 308r), *byelmo* (czyt. *bielmo*, k. 308r), *vyeczor* (czyt. *wieczor*, k. 315v), *parzenye* (czyt. *parzenie*, k. 315v), *szbyegom* (czyt. *zbiegom*, k. 316r), *myotla* (czyt. *miotla*, k. 318r).

Szereg s–ś–ś

Głoska **s** jest zapisywana przez **sz**: *Szlon* (czyt. *słoni*, k. 305v), *blaszkooky* (czyt. *blaszkooki*, k. 308r), *Szstawaya* (k. 311v), *aszkyiny* (czyt. *askini*, k. 312r), *czyszczacz* (k. 313v) bądź przez **s**: *pasczrewyie* (k. 305v), *spyzarnya* (czyt. *spiżarnia*, k. 308r), *lanczysko* (k. 309v), *Szstawaya* (k. 311v), *pwsty* (czyt. *pusty*, k. 315v).

Spółgłoska **z** jest oznaczana przede wszystkim przez **sz**: *polyszacz* (czyt. *polizacz*, k. 305r), *szboycza* (czyt. *zbojca*, k. 305r), *pwszdrze* (czyt. *puzdrze*, k. 309v), *roszkoszny* (czyt. *rozkoszny*, k. 316v), *szbyegom* (k. 316r), rzadziej przez **z**: *rozoky* (czyt. *rozoki*, k. 308r), *z aszkyiny* (czyt. *z askini*, k. 312r), *przez* (k. 315r).

Głoska **ś** w rękopisie jest oddawana zawsze za pomocą znaku **sz**: *szczudlowathy* (czyt. *szczudłowaty*, k. 308r), *flaszka* (k. 308r), *podeszwa* (k. 313v), *czasza* (k. 314v), *roszkoszny* (k. 316v).

Spółgłoska **ż** jest zapisywana przez **z**: *spyzarnya* (k. 308r) i *zarnow* (czyt. *żarnow*, k. 315r).

Głoska **ś** jest oznaczana za pomocą **sz**: *okrasze* (czyt. *okrasie*, k. 302r), *losz* (czyt. *łoś*, k. 305v), *Szythowye* (czyt. *sitowie*, k. 313v), *powszynoga* (czyt. *powsinoga*, k. 315v).

Grupa **ść** jest zapisana w rękopisie jeden raz, przez **szcz**: *chytroszczɑ* (k. 312r).

Inne samogłoski

W rękopisie na oznaczenie głoski **i** występuje znak **y**, np.: *vyla* (czyt. *wiła*, k. 305r), *rozoky* (k. 308r), *blaszkooky* (k. 308r), *spyzarnya* (k. 308r), *aszkyiny* (k. 312r), *polyszacz* (k. 315v).

Samogłoska **y** jest oddawana jedynie za pomocą znaku **y**, np.: *ryczy* (k. 305v), *karly* (czyt. *karły*, k. 308r), *bogoboyny* (czyt. *bogobojny*, k. 310v), *glodny* (czyt. *głodny*, k. 311r), *mary* (k. 312v), *kłamczy* (czyt. *kłamcy*, k. 319v).

Głoska *e* w rękopisie zawsze jest zapisywana przez *e*, np.: *yelenye* (k. 304r), *we krzu* (k. 305r), *krzekcze* (k. 305v), *byelmo* (k. 308v), *corcze* (czyt. *korce*, k. 309r), *pragnyenye* (czyt. *pragnienie*, k. 310r), *podeszwa* (k. 313v), *glupye* (czyt. *głupie*, k. 320v).

Samogłoska *a* jest oddawana wyłącznie za pomocą znaku *a*, np.: *okrasze* (k. 302r), *szboycza* (k. 305r), *dna* (k. 311v), *aszkyiny* (k. 312v), *czasza* (k. 314v), *parzenye* (k. 315v), *vpada* (czyt. *upada*, k. 319r).

Głoskę *o* w rękopisie oznaczono regularnie przez *o*, np.: *okrasze* (k. 302r), *rozoky* (k. 308r), *lanczysko* (k. 309v), *glodny* (k. 311r), *albo* (k. 315v), *Clobucecz* (czyt. *kłobuczek*, k. 314r).

Samogłoska *u* zapisywana jest trojako – najczęściej przez *u*: *ubranyv* (czyt. *ubranium*, k. 302r), *krzu* (k. 305r), *szczudlowathy* (k. 308r), *curczą* (k. 311v), *Clobucecz* (k. 314r), *dudlo* (czyt. *dudło*, k. 315v), *glupye* (k. 320v), rzadziej przez *v*: *ubranyv* (k. 302r), *vdracza* (k. 313r), *vpada* (k. 319r) oraz przez *w*: *pwszdrze* (k. 309v), *pwsty* (k. 315v).

W rękopisie długość samogłosek nie jest oznaczana.

Inne spółgłoski

Spółgłoska *i* jest w rękopisie oddawana wyłącznie przy użyciu znaku *y*: *yelenye* (k. 304r), *szboycza* (k. 305r), *bogoboyny* (k. 310v), *Szstawaya* (k. 311v).

Głoska *p* jest zawsze oddawana przez *p*, np.: *polyszacz* (k. 305r), *pragnyenye* (k. 310v), *lapka* (k. 313v), *parzenye* (k. 315v).

Głoska *b* zapisywana jest wyłącznie przez *b*, np.: *blaszkooky* (k. 308r), *bogoboyny* (k. 310v), *Clobucecz* (k. 314r).

Głoskę *m* w rękopisie oznaczano przez *m*: *byelmo* (k. 308v), *mary* (k. 313r), *szybegom* (k. 316r), *klamczy* (k. 319v).

Głoskę *f* zapisano jeden raz, przez *f*: *flaszka* (k. 308r).

Głoska *v* w rękopisie oddawana jest najczęściej za pomocą znaku *w*, np.: *w okrasze* (k. 302r), *w pwszdrze* (k. 309v), *podeszwa* (k. 313v), *zarnow* (k. 315r), rzadziej przez *v*: *vyla* (k. 305r).

Głoska *t* jest zapisywana przeważnie przez *t*: *Szstawaya* (k. 311v), *chytrosczą* (k. 312r), *pwsty* (k. 315v), *myotla* (k. 318r), rzadziej przez *th*: *szczudlowathy* (k. 308r), *Szythowye* (k. 313v).

Głoska *d* jest zawsze oznaczana przez *d*, np.: *glodny* (k. 311r), *dągy* (k. 313r), *przeklada* (czyt. *przekłada*, k. 314r), *dudlo* (k. 315v), *podolkow* (czyt. *podółkow*, k. 320r).

Głoskę *c* w rękopisie oddawano za pomocą znaku *cz*: *szboycza* (k. 305v), *corcze* (k. 309r), *czyszczacz* (k. 313v), *klamczy* (k. 319v).

Głoskę *z* zapisano przez *dz*: *myedzy* (k. 308r), *przyrodzenye* (czyt. *przyrodzenie*, k. 320v).

Głoskę *ż* oznaczono przez *dz*: *przedzał* (czyt. *przedział*, k. 318r).

Głoskę *u* w rękopisie oddawano regularnie za pomocą znaku *l*, np.: *losz* (k. 305v), *lapka* (k. 313v), *przeklada* (k. 314r), *dudlo* (k. 315v), *podolkow* (k. 320r).

Głoska *n* jest zapisywana zawsze przez *n*: *bogoboyny* (k. 310v), *glodny* (k. 311r), *dna* (k. 311v), *dny* (k. 311v), *czyszczacz* (k. 313vr), *zarnow* (k. 315r), *panrow* (k. 315v), *powszynoga* (k. 315v), *roszkoszny* (k. 316v).

Głoska *č* jest oddawana przeważnie za pomocą *cz*, np.: *ryczy* (k. 305v), *szczudlowathy* (k. 308r), *lanczysko* (k. 309v), *czasza* (k. 314v), *vyeczor* (k. 315v), *polyszacz* (k. 315v), wyjątkowo przez *c*: *Clobucecz* (k. 314r).

Głoska *r* jest zapisywana zawsze przez *r*, np.: *ryczy* (k. 305v), *rozoky* (k. 308r), *pragnyeny* (k. 310r), *mary* (k. 312v), *vyeczor* (k. 315v), *roszkoszny* (k. 316v).

Głoskę *ř* w rękopisie oddawano zawsze za pomocą znaku *rz*, np.: *krzu* (k. 305v), *pwszdrze* (k. 309v), *parzenye* (k. 315v), *przedzal* (k. 318v).

Głoska *l* jest oznaczana wyłącznie przez *l*: *yelenye* (k. 304r), *blaszkooky* (k. 308r), *flaszka* (k. 308r), *byelmo* (k. 308v), *albo* (k. 315v), *polyszacz* (k. 315v).

Głoska *ń* została zapisana przez *n*: *Szlon* (k. 305v).

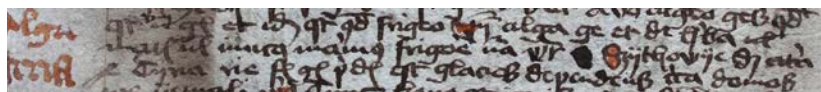
Głoska *k* jest zapisywana zazwyczaj przez *k*, np.: *okrasze* (k. 302r), *krzu* (k. 305r), *karly* (k. 308r), *lapka* (k. 313v), *podolkow* (k. 320r), rzadziej oddawano ją za pomocą *c*: *corcze* (k. 309r), *curczą* (k. 311v), *Clobucecz* (k. 314r), okazjonalnie przez *cz*: *Clobucecz* (k. 314r).

Głoska *g* jest zapisywana regularnie przez *g*, np.: *pragnyeny* (k. 310r), *głodny* (k. 311r), *dągy* (k. 313r), *powszynoga* (k. 315v), *glupye* (k. 320v).

Głoskę *χ* w rękopisie oddawano regularnie za pomocą znaku *ch*: *asczyniach* (k. 305r), *chytroszczą* (k. 312r).

Duże i małe litery

W *Cornutisie paulińskim* w większości przypadków polskie wyrazy są pisane małą literą, podobnie zresztą jak glosy łacińskie²⁰³. Cztery wernakularne odpowiedniki rozpoczynają się od dużej litery, mianowicie: *Clobucecz*, *Szlon*, *Szstawaya*, *Szythowye*. Glosy *Szythowye* (k. 313v, por. *Fot.* 23.) oraz *Clobucecz* (k. 314r) są zapisane w komentarzu leksykograficznym ręką Andrzeja ze Skrzyptyny. Wyrazy *Szlon* (k. 305v, por. *Fot.* 22.) i *Szstawaya* (k. 311v) zostały umieszczone w obszarze dystychu prawdopodobnie przez innego skrybę.

Fot. 23. Polski wyraz *Szythowye* pisany dużą literą, k. 313v

Wątpliwe zapisy

Wśród kilkudziesięciu polskich wyrazów odnotowanych w *Cornutisie paulińskim* kilka zostało zapisanych w – najprawdopodobniej – błędny sposób. Na k. 305r po łacińskiej glosie *in silvis parwis*²⁰⁴ dodano odpowiednik **gwasczw*. Wydaje się, że zaszła tu prosta omyłka polegająca na przestawieniu przez skrybę początkowych liter. Zapis należałoby zatem emendować na *wgasczu* (czyt. w *gasczcu*). Wówczas polska glosa pozostanie w odpowiedniości gramatycznej i semantycznej z łacińską podstawą.

²⁰³ W tekście łacińskim duże litery pojawiają się w pierwszych słowach dystychów, w komentarzu leksykograficznym oraz przy marginalnych oznaczeniach lematów części słownikowej, wyjątkowo przy dopiskach marginalnych stanowiących uzupełnienie haseł.

²⁰⁴ Glosa odnosi się do wyrazu *dumetis* ‘w zaroślach’ z tekstu głównego.

Kolejne przykłady możliwych błędów pisarskich odnoszą się do użycia nieodpowiednich liter przy notowaniu polskiego słownictwa. Zapis **lunthka* (k. 305v) pojawia się w komentarzu do dystychu 8 CA, przy haśle *Pusio*. Polski wyraz jest odnotowany w podhaśle *puerpera*, objaśnianym w tekście jako postać wykonana z kawałka tkaniny, którą bawią się dziewczęta, żeby zająć czymś czas²⁰⁵, czyli lalka. W tym znaczeniu ('lalki, marionetki') w staropolszczyźnie używany był rzeczownik *lątka* (Sstp IV: 109–110). Taką postać fonetyczną wyrazu można by z powodzeniem wyprowadzić z zapisu **lunthka*, poprawiając literę *u* na *a*²⁰⁶.

W zapisie *vkraya* (k. 309r) prawdopodobnie skryba pomylił się i użył *ra* zamiast *le*. Przyjmując takie założenie, można by poprawiać wyraz na *vkleya* (czyt. *ukleja*). Głosa znajduje się przy komentarzu leksykograficznym do dystychu 17 CA, objaśniającym wieloznaczne hasło *Polipus*²⁰⁷. Jedną z jego definicji jest *piscis* 'ryba', co odpowiadałoby znaczeniu poświadczanego w średniowiecznych tekstach polskiego wyrazu *ukleja* 'gatunek ryby' (Sstp IX: 361)²⁰⁸. Nie jest to typowa omyłka pisarska, dająca się łatwo wytłumaczyć zbliżonym kształtem liter czy podobieństwem dźwiękowym – nieodpowiednio użyte zostały bowiem dwa znaki. Trudno byłoby jednak traktować zapis **ukraja* jako wariant fonetyczny wyrazu *ukleja*. Taka postać jest niepoświadczona ani w polszczyźnie historycznej i gwarowej, ani w innych językach słowiańskich (SEJP 2005: s.v., ESJČ: s.v.); nie można jej także wyprowadzić z formy podstawowej *ukleja* w obliczu braku paralelnych przykładów.

W dystychu 19 CA, przy łacińskiej głosie *id est amfora*, *id est lechitus* eksplikującej wyraz *cadus* 'naczynie do przechowywania wina, dzban' znajduje się zapis **ladwycza* (k. 309v). Przypomina on staropolską *łagwicę* 'drewniane, skórzane itp. naczynie na płyny' (Sstp IV: 90). Wydaje się, że to właśnie ten wyraz mógł mieć na myśli pisarz, jednak pomylił litery i zamiast *g* odnotował *d*²⁰⁹.

Do mniejszych błędów pisarskich można zaliczyć zapisy ze zbędnymi literami, tj. zapisane w komentarzach *[prz]parzene* (k. 315v) czy *polys[c]zacz* (k. 315v). Wyrazy te – *parzenie* oraz *polizacz* – oprócz wymienionych, zepsutych postaci mają również niebudzące wątpliwości poświadczenia. To odnotowana dwukrotnie, w dystychu 11 CN i na marginesie k. 315v, głosa *parzenye* oraz głosa *polyszacz* w dystychu 7 CA na k. 305r.

Jeszcze inny typ błędu glosatora *Cornutusa paulińskiego* polega na opuszczeniu litery w wyrazie, czego przykładem jest zapis **may* w komentarzu do lematu *Bachallum* z dystychu

²⁰⁵ *Puerpera est imago de panniculum facta* vlg. **lunthka mediante qua ludunt puella propter temporis deductionem*. Jest to nietypowa definicja rzeczownika *puerpera* oznaczającego prymarnie 'rodzącą lub mającą rodzić, położnicę, młodą matkę'.

²⁰⁶ Nie są mi znane przykłady zapisu nosówki tylnej przez *un*. Bywa ona zapisywana przez *u* (Jasińska 2020: 90) czy *w* (Frodyma 2020: 128), ale bez spółgłoski *n*. Znacznie częściej jest natomiast oddawana przez połączenie *an*, w tym także w innym zabytku, który wyszedł spod pióra Andrzeja ze Skrzypny, *Rozariuszu paulińskim* (Frodyma 2020: 128).

²⁰⁷ *Polipus...* *Versus: Polipus est piscis, polipus est fedacio naris* vlg. *vkraya* (k. 309r). *Tłum.:* *Polipus...* *Wersus: Polipus* to ryba, *polipus* to zanieczyszczenie nosa, *pospolicie: ukleja*.

²⁰⁸ Por. poświadczenie z *Wokabularza lubińskiego*, k. 102v, które jest zbieżne z kontekstem z *Cornutusa paulińskiego: Polipus quidam piscis vkleya vel immundicia naris versus polipus est piscis polipus fedatio naris* (RPG: *Ukleja*).

²⁰⁹ Nie ma ani w staropolszczyźnie, ani w językach słowiańskich wariantu słowa zawierającego *d* zamiast *g* (ESJČ: s.v. *láhev*).

5 CN (k. 313r). Z dużą dozą prawdopodobieństwa można go poprawić na *ma<r>y*, bowiem na początku hasła słownikowego, a także w samym dystychu (k. 312v) pojawia się ta sama glosa, ale odnotowana bez błędu: *mary*. Uzasadnia to proponowane uzupełnienie litery²¹⁰. Z kolei na marginesie k. 303r odnotowano zapis **czlowycze*, który należy rektyfikować na *czlowy<e>cze*. Poprawna forma, *czlowyecze*, powtarza się w obrębie dwuwiersza 11 CC (k. 321r)²¹¹.

Najwięcej wątpliwości budzi natomiast zapis **nyekcze* umiejscowiony na marginesie dystychu 9 CA (k. 305v). Stanowi on rodzimy odpowiednik łacińskiej frazy *turpitem sonat* ‘wydawać nieprzyjemne dźwięki’ i nawiązuje do któregoś z zapisanych w dwuwierszu czasowników onomatopeicznych, określających dźwięki wydawane przez zwierzęta – *barrit* ‘ryczy’, *bombit* ‘chrząka’, *rudit* ‘rży’ lub *quoaxat* ‘skrzeczy’²¹². W obliczu braku innych poświadczeń potencjalnego leksemu **niekczec* czy **niektać* oraz form mu pokrewnych zapis ten wydaje się błędny.

Prosta i jednoznaczna emendacja w mojej ocenie nie jest jednak możliwa, ponieważ pojawiają się różne opcje poprawy nagłosu wyrazu. Mogłaby to być np. forma od poświadczanego w staropolszczyźnie czasownika *rzektać* ‘rzyć, skrzeczeć’ (Sstp VIII: 98), który koresponduje semantycznie z łacińską podstawą *rudit* ‘rży’. Wówczas zapis należałoby rektyfikować na *rzyekcze* (czyt. *rzekcze*). Kolejną możliwością jest poprawienie pierwszej litery glosy z *n* na *m* – *myekcze* (czyt. *miekcze*) – co dałoby formę od czasownika *miektać*. Leksem ten ma co prawda w staro- i średniopolszczyźnie inne znaczenie ‘błyszczeć, lśnić się, też mienić się’ (Sstp IV: 225–226, SXVI: s.v.), jednak bliskie mu fonetycznie czasowniki *miekać* i *miekotać* odnoszą się do odgłosów beczenia, meczenia i ryczenia (Sstp IV: 255)²¹³. Możliwe wydaje się zatem przypisanie takiego właśnie znaczenia potencjalnej formie *miekcze* – znaczeniowo łączyłaby się ona z łacińskim *barrit* ‘ryczy’. Jeszcze innym wyjściem jest rektyfikacja zapisu **nyekcze* na *krzyekczye* (czyt. *krzekcze*). W dystychu 9 CA, obok którego umieszczono tę problematyczną w interpretacji glosę, nad wyrazem *quoaxat* ‘skrzeczy’ dodano polski odpowiednik *krzekcze*. Niewykluczone, że glosator chciał go powtórzyć na marginesie, jednak wyraz został zapisany błędnie.

²¹⁰ Jest to także podparte znaczeniem wyrazu *mary* ‘nosze, na których układa się ciało zmarłego’ (Sstp IV: 166), odpowiadającym łacińskiej podstawie glosowania *feratrum* ‘t.s.’

²¹¹ Obecność *człowicze*||*człowiece* nie wydaje się prawdopodobna – forma ze ścieśnionym *e* nie jest poświadczona ani w materiale staropolskim, ani słowiańskim. W SXVI (s.v.) *e* w wyrazie jest określone jako jasne, nie było zatem fonetycznej sposobności do zwężenia jego artykulacji.

²¹² Ujednoznacznienia, do którego z czasowników zawartych w dystychu odnosi się łacińska glosa z polskim ekwiwalentem, nie przynoszą komentarze leksykograficzne. Żaden z nich nie zawiera frazy *turpitem sonat*, która została odnotowana na marginesie.

²¹³ Por. poświadczenie z *Wokabularza lubińskiego*, k. 18r, które jest zbieżne z kontekstem z *Cornutusa paulińskiego*: *Elephas barrit bąrczy vel myekocze* (RPG: *Miekotać*). W poświadczeniu tym forma *miekocze* stanowi odpowiednik łacińskiego *barrit*, określającego dźwięk wydawany przez słonia, a zatem kontekst jest taki sam jak w dystychu 9 CA.

2. Rozłożenie glos w tekście

Polskie glosy w *Cornutusie paulińskim* poprzedzane bywają różnego rodzaju wyrażeniami: *vulgariter* ‘pospolicie’, *proprie* ‘właściwie’, *scilicet* ‘to jest’²¹⁴, co ułatwia ich identyfikację w tekście, szczególnie że rozmieszczenie słownictwa wernakularnego w rękopisie jest nieregularne. Glosy znajdują się w różnych częściach dzieła: najczęściej w obszarze dwuwierszy, rzadziej w komentarzach i na marginesach rękopisu. W tekście głównym duże światło między wierszami dystychu świadczy o tym, że miejsce to było przeznaczone *a priori* na różnego rodzaju dopiski. Przeważają wśród nich łacińskie objaśnienia, umieszczane regularnie nad poszczególnymi wyrazami dwuwierszy. Polskich glos jest znacznie mniej.

Nie ma jednego, określonego wzorca, według którego skryba dopisywałby wernakularne odpowiedniki. Można zauważyć jednak pewną tendencję w przypadku glosowania dystychów. W pierwszej księdze dzieła, *Cornutus Antiquus*, polskie dopiski pojawiają się przy 10 dwuwierszach. Pięć dystychów, tj. 1 CA, 7 CA, 9 CA, 15 CA, 19 CA, zostało opatrzonych więcej niż jednym rodzimym wyrazem. Najwięcej polskich glos znajduje się w dwuwierszu 7 CA. Są to: rzeczowniki *wiła* i *polizacz* odpowiadające łacińskiemu *cironomon* ‘pantomin’²¹⁵, wyrażenia przymikowe *w gąszczu* i *we krzu* do podstawy *dumetis* ‘w zaroślach’, rzeczownik *zbojca* tłumaczący wyraz *siccarius* ‘bandyta’ oraz kolejne wyrażenie przymikowe, *w askiniach* do łacińskiego fragmentu *antris* ‘w jaskiniach’.

W drugiej księdze, *Cornutus Novus*, sytuacja jest odwrotna – polskie ekwiwalenty pojawiają się w 17 dwuwierszach (albo 18, jeśli włączyć do tej księgi także zamknięcie). W przeważającej większości są to pojedyncze dopiski. Więcej niż jeden rodzimy odpowiednik można odnaleźć w pięciu dystychach: 2 CN, 6 CN, 7 CN, 11 CN, 6 CC. Tu z kolei najczęściej polskich wyrazów zapisano w dystychu 7 CN. Każdy z trzech ekwiwalentów odpowiada innemu fragmentowi łacińskiego tekstu podstawowego: *podeszwę* – *soleam* ‘t.s.’, *łapkę* – *caleptram* ‘czapkę, hełm’ oraz *cisnąć* – *trudendo* ‘poprzez naciskanie, przepychanie’.

Polskie wyrazy pojawiają się również w części słownikowej *Cornutusa paulińskiego*, choć jest ich zdecydowanie mniej. Komentarze leksykograficzne do sześciu dwuwierszy zawierają glosy wewnętrzne, tj. wciągnięte do tekstu. Ponadto w słowniku zapisana jest jedna interlinearna dopiska – w haśle odwołującym się do wyrazu z dystychu 5 CN, *Bachallum* ‘nosze, na których układa się ciało zmarłego’, nad lematem zanotowano polski odpowiednik *mary*.

Rodzime ekwiwalenty najczęściej dotyczą wyrazów hasłowych, *ergo* wyrazów pojawiających się w tekście głównym, np. w definicji łacińskiego hasła *Flagra* ‘bicz, batog’ z dwuwiersza

²¹⁴ Najczęstszym zapowiednikiem jest *vulgariter* (14 poświadczeń), następnie *proprie* (3 poświadczenia) i *scilicet* (1 poświadczenie). Wyrażenia wprowadzające polskie wyrazy poprzedzają wszystkie glosy wewnętrzne zawarte w komentarzach leksykograficznych. W przypadku ekwiwalentów umieszczonych w obszarze dystychów czy na marginesach kart rękopisów zapowiedniki notowane są okazjonalnie.

²¹⁵ Rodzime ekwiwalenty odpowiadają często nie tylko fragmentom tekstu podstawowego, ale i glosom łacińskim znajdującym się przy poszczególnych wyrazach tekstu głównego, por. podrozdział 3. *Polskie glosy a ich podstawy glosowania* w tej części monografii. Dla zachowania klarowności tekstu tu i dalej podaję zazwyczaj tylko odpowiednie fragmenty dystychów, bez dodatkowych dopisek, umożliwiając ich lokalizację; łacińskie dopiski są ujęte w wydaniu, por. Cz. IV. *Edycja polskich glos w Cornutusie paulińskim*.

16 CN podany jest polski odpowiednik *miotła*: *Sed fflagra... est virga parva uel sumitas virgaris vlg. myotla* (k. 318r)²¹⁶. W dwóch przypadkach wernakularne ekwiwalenty odnoszą się do derywatów przywoływanych w komentarzach leksykograficznych. Są to odpowiednio: *łątka*²¹⁷ do derywatu *puerpera* ‘położnica’ przy haśle *Pusio* (komentarz do dystychu 8 CA) oraz *sitowie* do derywatu *alga* ‘trawa morska’ przy haśle *Algor* (komentarz do dystychu 7 CN).

Polskie glosy w tej części dzieła są w znacznej mierze jednoelementowe. Jedynie w komentarzu do hasła *Cinedus* ‘rozpustnik’ z dwuwiersza 11 CN podany jest ciąg synonimiczny *dudło albo polizacz albo powsinoga*: *Sed Cinedus... dicitur lecator uel histrio proprie dominus quemlibet licite virorum debere in publica *sconscequi seu in manifesto vxorem coniatere secum coire ad modum sicut faciuntur canes vlg. dudlo albo polys[c]zacz albo powszynoga* (k. 325v).

W *Cornutusie paulińskim* znajduje się kilka glos marginalnych. Są one umiejscowione na tyle daleko od tekstu głównego, że nie można ich uznać za dopiski w obszarze dystychów, jednak pozostają w ścisłym związku znaczeniowym z dwuwierszami. W glosach przywoływany jest bowiem łaciński wyraz z dwuwierszy, a następnie podawany jest jego polski odpowiednik, np. *glabra* ‘przedziałek we włosach’ (16 CN) i rodzimy ekwiwalent *przedział*; *nescia physis* ‘nieświadoma natura’ (6 CC) z tłumaczeniem *głupie przyrodzenie*. Wyjątkiem jest dopiska znajdująca się obok dystychu 16 CA, na którą składa się łacińskie *promptuarium* ‘spizarnia’ z wernakularnym ekwiwalentem *spizarnia*. Podstawa *promptuarium* nie jest powtórzonym wyrazem z dwuwiersza, ale derywatem utworzonym na bazie jednego z nich – *promus* ‘szafarz’.

Zdarza się, że polskie wyrazy powtarzają się zarówno w dwuwierszach, jak i w komentarzach czy na marginesach. Rodzimy odpowiednik łacińskiego *bachallum* ‘nosze, na których układa się ciało zmarłego’ z dystychu 5 CN – *mary* – został zapisany w *Cornutusie paulińskim* trzy razy: raz w tekście głównym i dwa razy w komentarzu leksykograficznym (raz jako glosa interlinearna i raz jako glosa wewnętrzna). Natomiast wyraz *parzenie* stanowiący ekwiwalent łacińskiego *cantabra* ‘kasza z tłuczonego ziarna’ nie tylko umieszczono w dwuwierszu 11 CN i części leksykograficznej, ale również powtórzono na marginesie, obok adekwatnego dystychu.

Szczególnym przypadkiem jest glosa rozdzielona pomiędzy tekst główny i komentarz. W dystychu 11 CN nad rzeczownikiem *lugubra* ‘płacz, lament’ dodano polski wyraz *wieczor*, który znaczeniowo nie przystaje ani do podstawy, ani do jej odnotowanego w łacińskich dopiskach objaśnienia: *lamentaciones uel lumina ipsorum mortuorum*²¹⁸. W komentarzu leksykograficznym do tego hasła zapisana jest natomiast glosa *pusty*, która nie odpowiada ani pod względem znaczeniowym, ani jako część mowy omawianemu wyrazowi: *Sed llugubra... id est vigilie soletum fieri circa corpora mo<r>tuorum*²¹⁹. Logiczne powiązanie ukazuje się jednak po ich zestawieniu. Połączenie wyrazowe *pusty wieczor* jest znane staropolszczyźnie i określa ono ‘nocne czuwanie przy zmarłym’ (Sstp X: 135), które jest bliskie łacińskiemu *lugubra* w znaczeniu przedstawionym w części słownikowej.

²¹⁶ *Thum.*: *Flagra* to mały bicz albo wiązka cienkich gałęzi.

²¹⁷ W przekazie wyraz zapisany w sposób budzący wątpliwości: **lunthka* (k. 305v), por. podrozdział 1. *Charakterystyka grafii polskich wyrazów. Wątpliwe zapisy* w tej części monografii.

²¹⁸ *Thum.*: Lamenty albo światła upamiętniające ich zmarłych.

²¹⁹ *Thum.*: *Lugubra* to nocne czuwanie, które zwykle odbywa się przy ciałach zmarłych.

3. Polskie gloszy a ich podstawy glosowania

Specyficzna, wielowarstwowa struktura dzieła sprawia, że w *Cornutusie paulińskim* można mówić o kilku rodzajach podstaw glosowania dla polskich wyrazów. Są to: wyrazy z dystychów, wyrazy lub całe objaśnienia z glos łacińskich przy dwuwierszach, kombinacja obu tych elementów, a także lematy bądź definicje z części słownikowej.

Najczęściej występującymi w tekście podstawami glosowania są wyrazy z dystychów wraz z towarzyszącymi im łacińskimi ekwiwalentami lub objaśnieniami. Synonimiczność obu elementów sprawia, że trudno jednoznacznie ocenić, który z nich był tłumaczony na język wernakularny. Przykładem są podstawy tłumaczeniowe glosy *głodny*. Polska zapiska znajduje się w obrębie dystychu 1 CN, w którym jeden z wyrazów to *incenis* 'głodny'. Nad nim umieszczone zostały łacińskie objaśnienia o tym samym znaczeniu: *ieiunus* 't.s.', *famelus* 't.s.', *homo sine cena* 'człowiek bez posiłku'. Biorąc pod uwagę ich tożsamość znaczeniową z polskim wyrazem, wszystkie mogą być uznane za jego podstawę glosowania.

Paralelnie należy rozpatrywać rodzime dopiski w komentarzach leksykograficznych. Glosy odpowiadają zazwyczaj lematom lub ich derywatom, a definicja zawarta w części słownikowej dodatkowo uściśla ich znaczenie. Tak jest w przypadku komentarza do jednego z wyrazów dystychu 8 CA, *Pusio*. Podana jest w nim najpierw definicja przedstawiająca znaczenie wyrazu – *parvus puer* 'mały chłopiec', a następnie polski odpowiednik *paszczewie*.

Pozorne rozstrzygnięcie może dać porównanie form gramatycznych czy przynależności do części mowy wyrazów z tekstu podstawowego oraz ich łacińskich i polskich odpowiedników. Przykładowo w dwuwierszu 7 CA przy łacińskim *dumetis* 'w zaroślach' umieszczono bliskoznaczne objaśnienia łacińskie, tj. *in silvis parvis* 'w małych zaroślach' i *rubetis* 'w zaroślach', a do tego dwie wernakularne glosy – *w gąszczu* oraz *we krzu*. Wyrazy *dumetis* i *parvis* poświadczają formę ablatywu liczby mnogiej i nie są poprzedzone przyimkiem *in* 'w'. Na polską glosę składają się jednak dwa elementy (zarówno przyimek, jak i rzeczownik w miejscowniku), co stanowi formalną paralelę do jednej z łacińskich dopisek – *in silvis parvis*. Mogłaby ona zatem być uznana za bardziej prawdopodobną podstawę glosowania mimo różnicy w liczbie (w łacinie jest mnoga, w polszczyźnie – pojedyncza). Dalej w tym samym dwuwierszu przy wyrazie *antris* 'w jaskiniach' podano synonimy *in speluncis* oraz *ocultis* 't.s.', między nimi zaś umieszczono polski, dwuelementowy ekwiwalent – *w askiniach*. W tym przypadku również można by łączyć wernakularny odpowiednik *w askiniach* z łacińskim *in speluncis*.

Tłumaczenie form łacińskiego ablatywu, takich jak *dumetis*, *rubetis*, *antris* czy *ocultis*, przy użyciu wyrażenia przyimkowego wydaje się jednak całkowicie naturalne, ponieważ w polszczyźnie formy miejscownika zwykle wymagają przyimka, aby precyzyjnie określić relację przestrzenną lub lokalizacyjną. Ten sposób oddawania łacińskich form gramatycznych lepiej współgra z naturalnymi strukturami składniowymi języka polskiego. Ponadto nie można również kategorycznie stwierdzić, które słowa były znane glosatorowi, ergo do których się odnosił. W tej sytuacji optymalne, według mnie, jest przyjęcie hipotezy o nierozzerwalności obu części – dystychów oraz łacińskich glos, pod warunkiem, że są to dopiski lub objaśnienia o charakterze synonimicznym, a nie rozszerzającym bądź zmieniającym znaczenie.

Są jednak wypadki, w których podstawą glosowania są jednoznacznie albo wyrazy z dwuwierszy, albo dopiski łacińskie. Przykłady odnoszące się do tekstu głównego obejmują przede wszystkim te łacińskie leksemy, dla których trudno jest znaleźć odpowiedni synonim

bądź opisać je w precyzyjny sposób. W dystychu 9 CA znajduje się wyraz *elephas* ‘słoń’, nad którym dodano ogólne objaśnienie *tale animal* ‘takie zwierzę’. Polski ekwiwalent *słoń* zapisany w obrębie tego dwuwiersza musi odnosić się do tekstu głównego, ponieważ dodatkowa łacińska eksplikacja nie podaje konkretnego desygnatu – w przeciwieństwie do dokładnego odpowiednika *elephas*. Podobnie jest też w dystychu 9 CA, w którym czasownik *quoaxat* ‘skrzeczy’ został opatrzony uogólnionym objaśnieniem *talem sonum facit* ‘wydaje dźwięk tego rodzaju’. Polski ekwiwalent *krzekcze* dokładnie tłumaczy *quoaxat* i to właśnie ten łaciński czasownik należy uznać za podstawę glosowania.

Podstawy glosowania można znaleźć również w łacińskich dopiskach do wyrazów z tekstu podstawowego, choć nie zdarza się to często. W dystychu 20 CA przy wyrazie *cauma* ‘upał’ zostało umieszczone barwne wyjaśnienie: *incendia sitis et ardorem bibendi, id est sitim* ‘żar pragnienia i gorączkę picia, pragnienie’. Polska glosa *pragnienie* nie odnosi się do upału, ale do uczucia suchości w jamie ustnej, pojawiającego się, kiedy człowiekowi chce się pić. Jest ona zatem semantycznie bliższa nie wyrazowi z tekstu głównego, ale jego objaśnieniu, szczególnie ostatniej części – *sitim* ‘pragnienie’. Kolejnym przykładem jest glosa *pan-row* w komentarzu leksykograficznym do dystychu 11 CN. Została ona ujęta w objaśnieniu hasła *Cantabrida: Et dicitur a vermis corrodens corpora mortuorum et sepultorum* ‘i pochodzi od [nazwy] robaka toczącego ciała zmarłych i pochowanych’. Nazwa owego robaka²²⁰ nie została jednak przywołana w definicji, trzeba zatem uznać, że polski ekwiwalent odnosi się do dłuższego fragmentu wyjaśnienia.

Podstawy w dopiskach marginalnych odpowiadają opisanym przykładom, tj. stanowią je powtórzone wyrazy z tekstu głównego (np. *glabra* ‘przedziałek we włosach’ – *przedział* przy dystychu 16 CN), czasami z objaśnieniami (np. *teca id est item vasculum* ‘teca to również mały pojemnik, naczynie’ – *flaszka* przy dystychu 16 CA) oraz derywaty od nich utworzone z synonimami (*promtuarium, camera* ‘spizarnia’ od *promus* ‘szafarz’ – *spizarnia* przy dystychu 16 CA). Wszystkie glosy, które pojawiają się na marginesach pojedynczo, bez łacińskiego kontekstu (*człowiecze, parzenie, dna*), można natomiast powiązać z tekstem podstawowym i jego eksplikacją (odpowiednio: *qui, gl. sc. homo* ‘kto, człowiek’, *cantabra* ‘kasza z tłuczonego ziarna’, *cirogra* ‘artretyzm’).

4. Struktura gramatyczna glos

Pod względem gramatycznym struktura polskiego słownictwa odnotowanego w *Cornutusie paulińskim* prezentuje się różnorodnie, zarówno jeśli chodzi o przynależność do części mowy, jak i w zakresie form gramatycznych reprezentowanych w tekście. Wynika to z faktu, że rodzime wyrazy są w większości dopasowywane pod kątem fleksyjnym do podstawy łacińskiej.

²²⁰ Prawdopodobnie chodzi o wyraz *cantabra*, który w *Rozariuszu paulińskim* z tego samego kodeksu jest definiowany w podobny sposób: *Cantabra... est vermis sepulcri corrodens corpora mortuorum* (k. 42r). Być może skryba nie chciał powtarzać tego wyrazu, ponieważ jest on lematem poprzedniego hasła. *Cantabra* w komentarzu leksykograficznym do dystychu 11 CN jest jednak definiowana w inny sposób: *Cantabra... cibus canum* ‘pokarm dla psów’ (współczesnym słownikom znane jest znaczenie ‘kasza z tłuczonego ziarna’).

Rzeczowniki

Najwięcej polskich głos (57) stanowią rzeczowniki, które w przeważającej liczbie występują w formie mianownika liczby pojedynczej, np.: *bielmo, czasza, łagwica, łączysko, łóś, parzenie, polizacz, słoń, wiła, zbojca*. Także wszystkie wyrazy wplecione do komentarza leksykograficznego podane są w formie podstawowej: *dudło, kłobuczek, łątka, panrow, parzenie, pasczrzewie, polizacz, powsinoga, ukleja*; podobnie większość głos marginalnych: *dna, flaszką, parzenie, przedział, przyrodzenie, spiżarnia*. W materiale znajdują się ponadto dwa rzeczowniki defektywne w mianowniku: *sitowie (collectivum)* oraz *mary (plurale tantum)*. Dopełniacz liczby pojedynczej jest poświadczony w czterech glosach, tj. (z) *askini, dny, kłamcy*²²¹, *osy*, liczby mnogiej – w jednej, tj. *podołkow*. Celownik liczby mnogiej reprezentuje jedna forma, tj. *zbiegom*. Cztery glosy występują w bierniku liczby pojedynczej: *łapkę, podeszwę, pragnienie, (przez) żarnow*, dwie w bierniku liczby mnogiej: *dęgi, korce*. Miejscownik jest poświadczony pięciokrotnie w liczbie pojedynczej w formach: (w) *gąszczu, (we) krzu, (w) okrasie, (w) puzdrze, (w) ubraniu*. Dwie glosy występują w narzędniku liczby pojedynczej: *kurczą i chytrością*, a jedna, tj. *(między) karły*, w narzędniku liczby mnogiej. Wołacz liczby pojedynczej jest natomiast poświadczony dwukrotnie przez tę samą formę – *człowicze*.

Odpowiedniość gramatyczna między podstawą łacińską a polskim ekwiwalentem jest w rzeczownikach bardzo wysoka. Pozorne niezgodności pojawiają się w trzech przypadkach. Pierwszym z nich jest kwestia przekładania łacińskiego ablatywu. Ze względu na brak paralelnego przypadku w staropolskim systemie deklinacyjnym bywa on oddawany w różny sposób, w zależności od kontekstu zdania. W materiale z *Cornutusa paulińskiego* jest on tłumaczony za pomocą miejscownika (*ablativus loci*): *antris – w askiniach, corinto – w puzdrze, dumetis – w gąszczu, we krzu, in falleris – w ubraniu, w okrasie*²²² bądź narzędnika (*ablativus instrumenti*): *astu – chytrością, cirogra – kurczą*.

Różnice między łacińską a polską formą gramatyczną można zauważyć w tłumaczeniu łacińskiego *pigmeos* przy użyciu formy *karły*. Wyraz z podstawy, *pigmeos*, występuje w bierniku liczby mnogiej, a jego wernakularny odpowiednik, *karły*, w narzędniku. Niezgodność form wynika z rekcji towarzyszących im przyimków. W łacinie *inter*, a w polszczyźnie *między* wymagają wyrazów w innych przypadkach, nie jest to zatem kwestia niedopasowania, ale zjawisk charakterystycznych dla danego języka. Kolejna pozorna niezgodność, tym razem liczby, występuje między łacińskim *bachallum* (liczba pojedyncza) a jego

²²¹ *Nota bene* poświadczona w formie *kłamcy* końcówka dopełniacza liczby pojedynczej *-y* w rzeczownikach męskich odmieniających się według paradygmatu żeńskiego i których wygłos tematu stanowi spółgłoska miękka lub stwardniała, nie jest jeszcze dominująca w staropolszczyźnie, znacznie więcej jest poświadczeń z końcówką *-e*. Por. przykłady opracowane w BLŚP – z końcówką *-y* to: *dzirżawcy, rzyścy, złomcy*; a z końcówką *-e*: *dawce, drapieźce, dzirżawce, mężobojce, obmowce, oprawce, pokuśce, popaśce, radce* (oraz wariant fonetyczny *rajdce*), *rozprawce, rządźce, sąpierce, sienice* (oraz wariant fonetyczny *sieńce*), *stradźce, wieśnice, wirszotworce, wodźce, zachodźce* (oraz warianty fonetyczne *zachoce, zachodce, zachojce*), *zasadźce, zastawce, zbojce, zdrajce* (oraz warianty fonetyczne *zdrace, zdradźce*).

²²² Należy zaznaczyć, że *falleris, dumetis* to formy ablatywu liczby mnogiej, a ich polskie odpowiedniki reprezentują liczbę pojedynczą, jednak ich relacja semantyczna jest bardzo bliska.

wernakularnym odpowiednikiem *mary* (liczba mnoga). Specyfika polskiego wyrazu – to *plurale tantum* – nie pozwala na jego pełną odpowiedniość gramatyczną względem podstawy glosowania.

Wątpliwości nasuwa tłumaczenie łacińskiego *anfractum* za pomocą wyrażenia przyimkowego z *askini*. Kontekst łaciński mówi o tym, że ktoś szuka zakamarka, czyli jaskini, ciemnego miejsca, aby się ukryć²²³. Spodziewanym ekwiwalentem translacyjnym byłby dopełniacz *askini* – forma ta odpowiadałaby prymarnej reakcji czasownika *szukać* w staropolszczyźnie (Sstp VIII: 583–586) – ewentualnie biernik *askinię*, dokładnie tłumaczący podstawę. Zapis jest jednak wyraźny, być może zatem jest to kwestia pomyłki lub wątpliwości glosatora co do przekładu.

Problematyczna jest także kwestia związków polskiej glosy w wołaczu – *człowiecze* – z jej podstawami glosowania. Wyraz ten pojawia się po raz pierwszy jako odpowiednik łacińskiego zaimka w mianowniku liczby pojedynczej, *qui* ‘który’, do którego dopisano objaśnienie *sc. homo* ‘to jest człowiek’ również w mianowniku liczby pojedynczej. W wypadku drugiego poświadczenia ekwiwalent *człowiecze* podany jest przy łacińskim zaimku w bierniku liczby pojedynczej *te* ‘ciebie’. W obu przypadkach motywacja glosatora przy wyborze formy wołacza, a tylko w taki sposób można interpretować polską glosę, jest niejasna.

Trudności w samej interpretacji gramatycznej sprawia natomiast forma *jelenie*. Została ona dopisana do podstawy w dopełniaczu liczby pojedynczej, *laphi*²²⁴. Spodziewanym polskim odpowiednikiem byłaby w tym przypadku forma z końcówką *-a*, *jelenia*. Z jednej strony dopełniacz liczby pojedynczej w rzeczownikach rodzaju męskiego mógłby być zakończony *-e*, to w tekstach staropolskich jest on poświadczony przy innym wzorze deklinacyjnym, tj. w rzeczownikach odmieniających się według paradygmatu żeńskiego²²⁵. Autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego* piszą jednak, że „trafiające się w zabytkach mazowieckich i wielkopolskich formy D z końcówką *-e*, np. *Macieje Jakusze konie*, są objawem gwarowej wymowy *a* po *j* lub po pierwotnie przez *j* zmiękczzonej spółgłosce, jak *e*” (GHJP: 269). Niewykluczone, że jest to jakaś naleciałość gwarowa. Z drugiej strony – i jest to hipoteza, ku której skłaniam się bardziej – wyraz z tekstu głównego *laphi* oraz jego synonim *cerui* zapisany w łacińskich glosach bez rozpoznania kontekstu fleksyjnego może być interpretowany jako mianownik liczby mnogiej. Glosator, widząc taką formę, mógł automatycznie przełożyć ją bez dopasowywania do sensu całego zdania.

Czasowniki

Wśród polskich glos *Cornutusa paulińskiego* jedynie dziewięć wyrazów to czasowniki. Przeważająca ich część egzemplifikuje formę 3.os. l.poj. *cz.ter.*, dokładnie tłumacząc łacińską podstawę: *krzekcze* – *quoaxat*, *rzwie a. rzuje* oraz *ryczy* – *barrit*, *udręcza* – *stringit*, *upada* – *ballat*. Jedna forma, tj. *sstawają* do łacińskiego *verbum deponentis* – *morantur* – jest w liczbie mnogiej. Między poświadczeniami czasownikowymi znajduje się także imiesłów przysłówkowy czynny czasu teraźniejszego *cisnąc*. Tłumaczy on podstawę *trudendo* ‘naciskaniem,

²²³ *Sed petit anfractum, gl. speluncam, locum obscurum ut abscondetur.*

²²⁴ Jest to fragment frazy *terga laphi* ‘grzbiety jelenia’.

²²⁵ Por. przykłady opracowane w BLŚP: *cieśle, dzirżewce, pijawice, radce, sąpierce, zachoje, zdradźce*. Por. także pp. 221.

poprzez naciskanie, przepychanie, czyli formę gerundialną w ablatywie. Jest to jedyny przykład tłumaczenia tego łacińskiego przypadku za pomocą czasownika.

Przymiotniki

Nielicznie reprezentowaną grupą leksyki *Cornutusa paulińskiego* są przymiotniki (osiem poświadczeń). Podobnie jak rzeczowniki, one również występują najczęściej w mianowniku liczby pojedynczej: *blaskooki*, *bogobojny*, *głodny*, *pusty*, *rozkoszny*, *rozoki*, *szczudłowaty* (rodzaju męskiego) oraz *głupie* (rodzaju nijakiego). Cztery z nich stanowią precyzyjne odpowiedniki podstawy łacińskiej: *bogobojny* – *celeps*, *głodny* – *incenis*, *głupie* – *nescia*²²⁶, *rozkoszny* – *lipetus*, natomiast jedna glosa, *pusty*, nie ma dokładnej podstawy w ogóle²²⁷.

Gramatyczne niezgodności między wyrazami łacińskimi a ich polskimi tłumaczeniami pojawiają się w obszarze dystychu 15 CA²²⁸, jednego z najliczniej zapełnionych dopiskami wernakularnymi dwuwierszy *Cornutusa paulińskiego*:

Inter pigmeos, gl. inter tales homines bicubitos, myedzy karly, regnat gnanus, strabo, gl. sc. id est homo parum videns vel oblique videns, rozoky, luscoss, gl. sc. regnat inter homines parum videntes vel inter homines malevidentes, blaszkooky[[my]], id est inter, Loripes, gl. sc. homo habens ligneum pedem, homo ligatos pedes habens, szczudlowathy, extalos monotalmus sic quoque cecos²²⁹.

Konstrukcja gramatyczna dystychu jest powtarzalna. Wyliczone są w nim pary wyrazów opisujące kto rządzi (*regnat*) między jakimi osobami przy użyciu schematu: (przyimek) + rzeczownik w mianowniku liczby pojedynczej + rzeczownik w bierniku liczby mnogiej (kolejność wariantywna), tj. *inter pigmeos... gnanus* ‘między karłami – niski’, *strabo luscoss* ‘zezowaty między słabo widzącymi’, *loripes extalos* ‘kulawy między beznogimi’, *monotalmus cecos* ‘jednooki między ślepyimi’. Polskie glosy są umieszczone przy dwóch rzeczownikach w mianowniku – *rozoki* do łacińskiego *strabo* oraz *szczudłowaty* do łacińskiego *loripes* i zgadzają się z podstawą odnośnie do liczby i przypadku, jednak poświadczają inną część mowy, przymiotnik.

Nieco inaczej jest w przypadku rodzimego wyrazu *blaskooki*. Został on podany przy wyrazie *luscoss* egzemplifikującym formę biernika liczby mnogiej wraz z dopasowanym gramatycznie objaśnieniem: *inter homines malevidentes* ‘między źle widzącymi’. Adekwatnym odpowiednikiem byłby wyraz w narzędniku liczby mnogiej (warunkuje to przyimek *inter*

²²⁶ Łaciński przymiotnik *nescia* ‘niewiedząca, nieświadoma’ występuje w rodzaju żeńskim, a tłumaczony jest przez przymiotnik rodzaju nijakiego – *głupie*. Polska forma jest dopasowana do kolejnego polskiego wyrazu z glosy, tj. *przyrodzenie*. Biorąc to pod uwagę, brak odpowiedniości w rodzaju między podstawą a jej ekwiwalentem nie jest niczym zaskakującym.

²²⁷ Kwestia możliwego połączenia wyrazowego *pusty wieczor* została omówiona w podrozdziale 2. *Rozłożenie glos w tekście* w tej części monografii.

²²⁸ Szczegółowo dystych ten omawiamy w artykule *Looking for the Perfect Equivalents of the Latin Rare Words: The Vernacular Glosses in the Didactic Work of Middle Ages Cornutus*, por. Jasińska-Różycka, Voleková w druku a.

²²⁹ Por. także *Fot.* 16.

‘między’ odnoszący się do formy) i tak też pierwotnie wyglądała polska glosa: *blaszkookymy*. Glosator wyraźnie wykreślił jednak końcówkę *-my* z zapisu. Jest to zaskakujące, zważywszy na fakt, że przeważnie wernakularne ekwiwalenty są gramatycznie dopasowane do podstawy łacińskiej. Być może skryba chciał, by forma wyrazowa odpowiadała pozostałym polskim glosom w tekście, lub odnosił się nie do podstawy *luscōs*, ale do łacińskiego *strabo* w mianowniku liczby pojedynczej. Nie byłoby to niemożliwe, ponieważ przymiotnik *blaszkooki* w materiale staropolskim pojawia się jako tłumaczenie obu łacińskich wyrazów (RPG: *Blaskooki*). Trudno jednak rozsądzić, skąd tak naprawdę wzięła się poprawka glosatora.

Synsemantyczne części mowy

Formom rzeczownikowym występującym w przypadkach zależnych towarzyszą niekiedy przymyki. W miejscowniku zawsze jest to *w || we*, co pokazują następujące glosy: *w gąszczu*, *w okrasie*, *w puzdrze*, *w ubraniu* oraz *we krzu*. dopełniacz poprzedzony jest raz przymikiem *z*: *z askini*, natomiast narzędnik przymikiem *miedzy* – *miedzy karły*. Dodatkowo w wieloelementowej glosie z komentarza leksykograficznego do dystychu 11 CN synonimy podzielone są spójnikiem *albo*: *dudło albo polizacz albo powsinoga*.

5. Struktura semantyczna glos

Polski materiał w *Cornutusie paulińskim*, choć niezbyt obszerny, jest dość zróżnicowany pod kątem semantycznym, co wynika ze specyfiki łacińskiej podstawy tekstowej. Analizując ten zbiór, oparłam się na podziale tematycznym zaproponowanym przez Tadeusza Lehra-Spławińskiego w artykule *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim* (1954). Klasyfikacja uwzględnia dwie duże grupy, tj. życie duchowe człowieka (A) oraz świat i życie zewnętrzne człowieka (B), którym podporządkowane są węższe sekcje, np.: czynności psychiczne (A.3.), właściwości psychiczne (A.4.); rośliny (B.2.), zwierzęta (B.3.), życie społeczne (B.5.) czy gospodarcze (B.6.).

Podział wykazuje dość wysoki poziom ogólności, co w przypadku zbioru liczącego ponad 80 wyrazów wydaje się akuratne, pozwala bowiem na wyodrębnienie większych pod względem liczby przykładów grup tematycznych²³⁰. Biorąc pod uwagę tę klasyfikację, przynależność leksemów zapisanych w zabytku do poszczególnych grup przedstawia się w następujący sposób:

- A. Życie duchowe człowieka
 1. Władze duszy i uczucia: -
 2. Niektóre pojęcia oderwane: *przyrodzenie*
 3. Czynności psychiczne: *przekładać*, *udręczać*
 4. Właściwości psychiczne: *bogobojny*, *chytrość*, *głupi*, *rozkoszny*
 5. Funkcje psychofizyczne: -

²³⁰ Szczegółowe klasyfikacje znane ze współczesnych opracowań onomazjologicznych (por. Batko-Tokarz 2019, Sieradzka-Baziur 2020) są nieodzowne przy analizowaniu większego materiału badawczego. Przy ich użyciu można by w przyszłości przebadać np. słownictwo zapisane w różnych dziełach szkolnych czy leksykę zawartą w zabytkach pisanych ręką Andrzeja ze Skrzypny.

B. Świat i życie zewnętrzne człowieka

1. Ziemia, niebo: *askinia*
2. Rośliny i ich części składowe: *gąszcz, kierz, sitowie*
3. Zwierzęta, ich ciało itd.: *bąk, jelen, łos, osa, panrow, słoń, ukleja*
4. Człowiek, jego ciało, funkcje ciała, choroby: *bielmo, blaskooki, człowiek, dęga, dna, głodny, karzeł, kurcz czy kurcza, pasczrzewie, pragnienie, przedział, rozoki, szczudłowaty, sstawać*
5. Życie społeczne, rodzina: *dudło, kłamca, kłobuczek, łapka, łączysko, mary, polizacz, powsinoga, pusty wieczor, wiła, zbieg, zbojca*
6. Życie gospodarcze: *czasza, flaszka, korzec, łagwica, łątka, miotła, okrasa, parzenie, podeszwa, podolek, puzdro, spiżarnia, ubranie, żarnow*
7. Varia: -
8. Czynności fizyczne: *cisnąć, krzekać czy krzeczec, ryczeć, rzwieć czy rzuć, upadać*
9. Właściwości fizyczne: -

Z zaprezentowanego podziału jasno wynika, że większość polskich wyrazów *Cornutusa paulińskiego* odnosi się do świata i życia zewnętrznego ludzi. Jedną z najliczniej reprezentowanych jest grupa dotycząca człowieka (B.4.). Wyrazy do niej przynależące odnoszą się przede wszystkim do chorób: *bielmo* 'biaława plamka na rogówce oka'²³¹, *dna* 'atretyzm', *kurcz czy kurcza* 'chorobliwy stan mimowolnego i przewlekłego napięcia mięśni i naczyń krwionośnych'; urazów: *dęga* 'pręga, szrama, blizna' oraz *ssawać* 'słabnąć, przestawać funkcjonować, tu o kończynach'; ułomności: *blaskooki* 'słabo widzący, może też widzący na jedno oko', *karzeł* 'człowiek bardzo niskiego wzrostu, który jest spowodowany zaburzeniami hormonalnymi', *rozoki* 'zezowaty', *szczudłowaty* 'mający drewnianą nogę', a także reakcji ciała człowieka: *głodny* 'odczuwający głód, zgłodniały', *pragnienie* 'doznawanie przykrego pragnienia z powodu braku wody w organizmie'. Pozostałe leksemy w tej grupie to: *człowiek* 'istota ludzka' i *pasczrzewie* 'niemowlę', a także *przedział* 'odstęp między włosami rozczesanymi w przeciwnie strony, przedziałek'.

Kolejny bogaty w przykłady z *Cornutusa paulińskiego* zbiór tematyczny odnosi się do życia społecznego i rodziny (B.5.). Znaczącą większość stanowią w nim określenia naznaczone pejoratywnie: *kłamca* 'oszust, może też żartowniś', *zbieg* 'ten, kto uciekł (zwykle przed prawem), uciekinier, też włóczęga, łotrzyk', *zbojca* 'rozbójnik, łotr' oraz określenia synonimiczne: *dudło*, *polizacz* i *powsinoga* 'rozpustnik, hulaka'; *polizacz* i *wiła* 'kuglarz, komediant, także błazen, głupiec'. W grupie znajdują się ponadto nazwy związane z uzbrojeniem, tj. *kłobuczek* 'hełm bez zasłony w kształcie kapelusza z szerokim rondem, inaczej kapalin', *łapka* 'rodzaj hełmu' oraz *łączysko* 'łuk'. Oprócz tego do kategorii życia społecznego i rodziny można zaliczyć też wyrazy takie jak: *mary* 'nosze, na których układa się ciało zmarłego', *pasczrzewie* 'niemowlę' oraz połączenie wyrazowe *pusty wieczor* 'nocne czuwanie przy zmarłym'.

Również szeroko pojęte życie gospodarcze (B.6.) ma swoje liczne poświadczenia w glosach zapisanych w zabytku. W zbiorze występuje kilka nazw opisujących różne naczynia: *czasza* 'naczynie służące do picia', *flaszka* 'rodzaj naczynia', *łagwica* 'drewniane lub skórzane

²³¹ Przywoływane w niniejszym podrozdziale definicje wyrazów zostały albo przejęte za Sstp, albo stanowią moje ustalenia. Na temat nowych względem Sstp znaczeń piszę w podrozdziale 7. *Słownictwo z Cornutusa paulińskiego a Słownik staropolski* w tej części monografii.

naczynie na płyny' czy miejsca i przedmioty związane z przechowywaniem rzeczy: *puzdro* 'puddło służące do przechowywania różnych przedmiotów, tu zapewne broni' i *spizarnia* 'pomieszczenie służące do przechowywania żywności'. Ponadto reprezentowane są także określenia związane z różnymi elementami ubrań: *okrasa* 'ozdoba, przybranie, to, co zdobi, upiększa', *podeszwa* 'spodnia część buta', *podolek* 'kraj, brzeg płaszcza, sukni, najczęściej dolny', *ubranie* 'ozdoba, przybranie, tu o przykryciu na konia'. Pozostałe wyrazy z tej grupy to: *korzec* 'jednostka miary ciał sypkich', *lątka* 'lalka, marionetka', *miotła* 'wiązka gałązek służąca do wymierzania chłosty', *parzenie* 'pokarm dla psów (zaparzony lub gotowany)', *żarnow* 'jeden z dwóch kamieni w kształcie koła, ułożonych poziomo, między którymi rozciera się ziarno'.

Kilka głoś z *Cornutusa paulińskiego* to nazwy zwierząt (B.3.): *bąk* 'Botaurus stellaris Steph.', *jeleń* 'Cervus elaphus L.', *łoś* 'Equus onager Schreb.', *osa* 'Vespa vulgaris L.', *słoń* 'Elephas indicus L.', *panrow* 'robak toczący ciała zmarłych' oraz *ukleja* 'Alburnus alburnus'. Nieliczne są wyrazy odnoszące się do roślin (B.2.), tj. *gąszcz* 'gęstwina, gaj, zarośla', *kierz* 'zarośla' i *sitowie* 'roślina rosnąca na brzegach wód, tworząca gęste zarośla, prawdopodobnie z rodzaju sit albo sitowie', oraz do ziemi (B.1.): *askinia* 'wydrążenie w ziemi lub skale, jama, grotą'.

Czynności fizyczne (B.8.) są reprezentowane przez zróżnicowane znaczeniowo leksemy. Trzy to czasowniki onomatopieczne, opisujące dźwięki wydawane przez zwierzęta: *krzekać* czy *krzeczec* '(o żabie) skrzeczeć, rechotać', *ryczeć* '(o zwierzętach) wydawać donośny głos', *rzwieć* czy *rzuc* '(o zwierzętach) wydawać donośny głos, ryczeć'. Pozostałe są od siebie znaczeniowo oddalone: *cisnąć* 'zgniatać' oraz *upadać* 'obsuwać się na ziemię, spadać'.

Wyrazów związanych z życiem duchowym człowieka jest w *Cornutusie paulińskim* stosunkowo mniej. Określają one przede wszystkim właściwości psychiczne ludzi (A.4.): *bogobojny* 'mocno wierzący w Boga, także przestrzegający nakazów wyznawanej religii', *chytrość* 'podstępność, przebiegłość', *głupi* 'niedoświadczony, nieświadomy' oraz *rozkoszny* 'delikatny, subtelny'. W zbiorze są także czasowniki odnoszące się do sfery psychicznej (A.3.): *przekładać* 'kłaść, stawiać ponad coś (kogoś), cenić więcej, woleć', *udręczać* 'sprawiać, zadawać komuś cierpienie, gnębić, męczyć, prześladować' oraz rzeczownik przynależący do określeń niektórych pojęć oderwanych (A.2.) – *przyrodzenie* 'zespół cech wrodzonych, właściwości istotnych, usposobienie, skłonności, charakter'.

Polski materiał językowy zawarty w *Cornutusie paulińskim*, pomimo że ograniczony do kilkudziesięciu głoś, odbija pewne aspekty życia codziennego średniowiecznego człowieka. Głosy nawiązują do praktycznych doświadczeń i obserwacji rzeczywistości – od nazw chorób, przez życie społeczne i gospodarcze, aż po relacje z naturą i zwierzętami. W mniejszym stopniu polskie leksemy odnoszą się do życia duchowego ludzi, co nie dziwi, zważywszy chociażby na większą liczbę wyrazów konkretnych niż abstrakcyjnych w samej podstawie materiałowej.

6. Struktura etymologiczna głoś

Wyrazy składające się na tekst główny *Cornutusa* nie należą do podstawowego zasobu słownictwa łacińskiego i raczej nie można ich uznać za powszechnie używane. Uwzględniając cel powstania dzieła – zapoznanie uczniów z *vocabula exotica* – taki dobór leksemów nie jest zaskakujący. Choć tekst podstawowy cechuje się wysokim poziomem trudności pod kątem prezentowanego słownictwa, to jednak jego desygnaty były znane użytkownikom języka,

ponieważ łacińskie objaśnienia tych wyrazów wprowadzają ekwiwalenty bardziej popularne i zrozumiałe. Podobnie rzecz się ma z polską leksyką w *Cornutusie paulińskim* – wernakularne odpowiedniki w tekście to w znacznej większości słownictwo odziedziczone, czyli residua prasłowiańskie i praindoeuropejskie²³².

Wyjątkowo w rodzimym materiale pojawiają się zapożyczenia – germanizmy, orientalizmy i bohemizmy. Do pożyczek z języka niemieckiego należy zaliczyć rzeczowniki *flaszka* ‘rodzaj naczynia’ (ze średnio-wysoko-niemieckiego *flasche*, Czarnecki 2014: 192) oraz *karzeł* ‘człowiek nienormalnie niskiego wzrostu’ (ze średnio-wysoko-niemieckiego *karl*, Czarnecki 2014: 214)²³³. Od germanizmów urobione zostały także dwa derywaty. Są to: *łagwica* ‘drewniane lub skórzane naczynie na płyny’ od wyrazu *łagiew* (ze staro-wysoko-niemieckiego *lâgen*, Czarnecki 2014: 58)²³⁴ i *spiżarnia* ‘pomieszczenie służące do przechowywania żywności’ od wyrazu *spiża* (ze średnio-wysoko-niemieckiego *spise*, Czarnecki 2014: 80), a także przymiotnik *szczudłowaty* ‘mający drewnianą nogę’ od wyrazu *szczudło* (ze staro-wysoko-niemieckiego *studal*, Czarnecki 2014: 153).

Orientalizmem jest najprawdopodobniej wyraz *słoń* ‘*Elephas indicus* L.’, choć język-dawca zapożyczenia jest bliżej niesprecyzowany. Rzeczownik przypomina m.in. tureckie *arслан* ‘lew’ czy tatarskie oraz kurdyjskie *aslan* ‘t.s.’ (SEJP: s.v.)²³⁵. Derywatem utworzonym na bazie pożyczki orientalnej jest *kłobuczek* od wyrazu *kłobuk*, pokrewne z osmańskim i tureckim *kalpak*; bezpośrednie źródło zapożyczenia nie jest znane (ESJČ: s.v. *klobouk*).

Kilkusetapowo dostał się do polszczyzny wyraz *mary* ‘nosze, na których układa się ciało zmarłego’. Pierwotnego źródła zapożyczenia należy upatrywać w staro-wysoko-niemieckim *bâra* lub średnio-wysoko-niemieckim *Bohre*. Następnie leksem przedostał się do języka czeskiego, tam nastąpiła zmiana *b > p* w nagłosie i przez pewien czas funkcjonował w postaci *páry*. Pod wpływem analogii ludowej nagłosowe *p* uległo zmianie w *m* – *máry*²³⁶. Dopiero z czeskiego wyraz został przejęty do języka polskiego (Basaj, Siatkowski 2006: s.v.)²³⁷. Biorąc pod uwagę ten ostatni etap procesu zapożyczenia, można przyjąć, że wyraz *mary* jest bohemizmem.

²³² Więcej na temat najstarszej warstwy polskiego słownictwa zob. Jasińska 2021b. Tam też omówienie niektórych wyrazów, które są poświadczane w *Cornutusie paulińskim*, np.: *człowiek, jelen, kierz, korzec, łoś, podeszwa, wieczor*.

²³³ Wyraz *karzeł* bywał traktowany także jako pożyczka z języka czeskiego, jednak podejście to spotkało się z krytyką (Basaj-Siatkowski 2006: s.v.).

²³⁴ W rękopisie zapisany błędnie **ladwycza*, por. podrozdział 1. *Charakterystyka grafii polskich wyrazów. Wątpliwe zapisy* w tej części monografii.

²³⁵ Różnicę między nazwą a jej różnymi desygnatami tłumaczy się zazwyczaj brakiem wiedzy na temat zwierząt egzotycznych. Wtórnie wyraz *słoń* miał być skojarzony z rodzimym *słonić, slaniać się* – „wedle bajki, że się nie może kłaść, bo nie powstanie” (SEJP: s.v.). Alternatywną hipotezą na temat źródłosłowu wyrazu jest zapożyczenie z języków azjatyckich, co miałyby być potwierdzone przez chińskie *sday* i birmańskie *shay* ‘słoń’ (Stachowski 2015).

²³⁶ *Nota bene* w czeskich przekazach *Cornutusa* jako odpowiedniki łacińskiego *bachallum* funkcjonują zarówno *máry* (przekaz SlovRohB z połowy XV w.), jak i *pary* (przekaz SlovRohE z drugiej połowy XIV w.), por. zestawienie polskich glos z *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu z przekazami *Cornutusa* z czeskimi glosami znajdujące się w Aneksie.

²³⁷ *Nota bene* prawdopodobnie z języka polskiego wyraz *mary* został zapożyczony do języków wschodniosłowiańskich.

7. Słownictwo z *Cornutusa paulińskiego* a *Słownik staropolski*

Kilkadziesiąt polskich wyrazów odnotowanych w *Cornutusie paulińskim* stanowi dość zróżnicowany pod kątem gramatycznym i semantycznym zbiór, który w pewnym stopniu poszerza też wiedzę na temat staropolszczyzny. W porównaniu z Sstp w tekście źródłowym można znaleźć nowe wyrazy, a także nowe: znaczenia, warianty fonetyczne, formy gramatyczne znanych już leksemów. Ponadto część glos stanowi starsze poświadczenia form fleksyjnych odnotowanych w Sstp i BLŚP²³⁸.

Nowe wyrazy

W poczet *hapax legomena* można zaliczyć dwa rzeczowniki zawarte w *Cornutusie paulińskim*, tj. *parzenie* i *powsinoga*. Glosa *parzenie* została zapisana w zabytku trzykrotnie: w obszarze dystychu 11 CN, na marginesie przy tymże dwuwierszu oraz w odnoszącym się do niego komentarzu leksykograficznym w haśle *Cantabra*. Najwięcej informacji o znaczeniu podstawy łacińskiej i polskiego odpowiednika dostarcza część słownikowa, w której objaśniono, że *cantabra* to pokarm dla psów, a wyraz pochodzi od słów *canis* ‘pies’ oraz *teneo* ‘trzymać’, ponieważ utrzymuje psy przy życiu: *Sed Cantabra... dicitur cibus canum... Et dicitur a nomine canis et teneo quia tenet canes in vita proprie [prz]parzenye* (czyt. *parzenie*, k. 315v). Biorąc pod uwagę budowę słowotwórczą wyrazu, łacińską eksplikację, a także adekwatną definicję w SXVI (s.v.), za znaczenie wyrazu *parzenie* można by przyjąć ‘pokarm dla psów (zaparzony lub gotowany)’²³⁹.

Nowym względem Sstp wyrazem jest również rzeczownik *powsinoga*. Jest to jeden z trzech ekwiwalentów łacińskiego *cinedus*, odnotowanych w objaśnieniu tego wyrazu w części słownikowej do dystychu 11 CN: *Sed Cinedus... dicitur leculator uel histrio proprie dominus quemlibet licite virorum debere in publica *sconscequi seu in manifesto vxorem coniatere secum coire ad modum sicut faciuntur canes vlg. dudlo albo polys[c]zac albo powszynoga* (czyt. *dudło albo polizacz albo powsinoga*, k. 325v). Choć źródłostów wyrazu wskazywałby raczej na osobę, która lubi przemieszczać się z miejsca na miejsce, nie mając ważnego celu²⁴⁰, to definicja łacińskiej podstawy *cinedus*, w której m.in. zawarte są synonimy *leculator* ‘hulaka, rozpustnik’, *hystrio* ‘błazen, oszust’, sugeruje inny desygnat. Sumując te informacje, staropolskim znaczeniem wyrazu *powsinoga* prawdopodobnie był ‘rozpustnik, hulaka, może też włóczęga’.

Nowe znaczenia

Innym typem nowości, który wprowadzają wernakularne odpowiedniki zapisane w *Cornutusie paulińskim* do materiału średniowiecznej polszczyzny, są niepoświadczone

²³⁸ W zakresie fleksji BLŚP obejmuje szerszy materiał niż Sstp – katalogi form fleksyjnych umieszczone przy poszczególnych hasłach uzupełniane są bowiem o materiały z niepublikowanych ekscerptów (Aneks do Sstp) oraz źródeł spoza kanonu Sstp (Deptuchowa 2024: 13).

²³⁹ Leksem *parzenie* w odniesieniu do pokarmu dla psów notowany jest po raz pierwszy w SXVI (s.v.).

²⁴⁰ Por. WSJP: s.v., tam również informacja na temat chronologizacji wyrazu, według której jest on notowany w pierwszej połowie XVII w.

w innych zabytkach znaczenia i odcienie znaczeniowe notowanych przez Sstp wyrazów. Kontekstowe podejście do polskich ekwiwalentów translacyjnych oraz, w większości wypadków, rozbudowana łacińska podstawa tekstowa pozwalają na doprecyzowanie definicji semantycznych glos zawartych w rękopisie. Dzięki temu możliwe było przypisanie nowych znaczeń rzeczownikom: *dudło*, *polizacz*, *panrow*, *ubranie* oraz przymiotnikowi *blaskooki*.

Dwa spośród wymienionych wyrazów, *dudło* oraz *polizacz*, są poświadczone w zabytku w użyciu synonimicznym i, biorąc pod uwagę ich podstawę łacińską, określają rozpustnika, hulakę²⁴¹. Negatywne nacechowanie znaczeń tych leksemów jest wyraźnie zaznaczone w ich definicjach odnotowanych w Sstp, jednak nie są one tożsame z poświadczeniami z *Cornutusa paulińskiego*. *Dudło* odnosi się do osoby, która je i pije w nieumiarkowany sposób lub też żyje cudzym kosztem (S I: 13), *polizacz* natomiast opisuje żarłoka czy pasożyta (Sstp VI: 349). Poświadczenia jednego i drugiego wyrazu przedstawione w Sstp pochodzą z tekstów glosowanych, różnice w znaczeniach wynikają zatem z innej łacińskiej podstawy tłumaczeniowej²⁴².

Kolejnym przykładem jest rzeczownik *panrow*, znany w materiale staropolskim jako 'robak żyjący w mięsie, drzewie itp., pędrak' (Sstp VI: 22 s.v. *Pandrow*). Tymczasem w *Cornutusie paulińskim* podstawa glosowania w pewien sposób zawęża desygnat wyrazu, dzięki czemu można ustalić, że odnosi się on do robaka toczącego ciała zmarłych²⁴³.

Leksem *ubranie* występuje w *Cornutusie paulińskim* w znaczeniu 'ozdoby, przybrania, tu o przykryciu na konia', podczas gdy w jedynym cytacie egzemplifikującym użycie tego rzeczownika w Sstp jego znaczenie jest metaforyczne. *Ubranie* definiowane jest jako 'zbroja, uzbrojenie, tu przenośnie o cnotach i darach duchownych potrzebnych do walki ze złem' (S I: 80). Na takie znaczenie wskazuje łaciński kontekst, w którym zapisany jest polski wyraz, tj. fragment kazania nawiązującego do Listu do Efezjan (6, 11), odnoszącego się do duchowej zbroi, którą należy przywdziać, by zdołać przeciwstawić się złu.

Ostatni z wyrazów wprowadzających do materiału staropolskiego nowe znaczenie to przymiotnik *blaskooki*. W Sstp (I: 98) jest on definiowany jako: 'zezowaty', użycie w zabytku wskazuje raczej na osobę słabo widzącą, może też widzącą na jedno oko²⁴⁴.

Nowe warianty fonetyczne i gramatyczne

Kolejną grupą leksemów, którą należy wydzielić, mówiąc o nowościach względem Sstp, są wyrazy prezentujące niepoświadczone w innych tekstach źródłowych postaci fonetyczne i gramatyczne: *askinia*, *sstawać* oraz *kurcz*.

²⁴¹ Por. omówienie wyrazu *powsinoga* stanowiącego trzeci z wyrazów szeregu synonimicznego w podrozdziale 7. *Słownictwo z Cornutusa paulińskiego a Słownik staropolski. Nowe wyrazy* w tej części monografii.

²⁴² Poświadczenie egzemplifikujące hasło *Dudło* w S I oraz jeden z cytatów przy hasle *Polizacz* pochodzą z *Rozariusza paulińskiego*, innego zabytku przepisane przez Andrzeja ze Skrzypny i znajdującego się w tym samym klocku. Porównanie użycia tego wyrazu w obu rękopisach zob. podrozdział 8. *Możliwe źródła polskich glos. Rozariusz pauliński* w tej części monografii.

²⁴³ Por. także omówienie wyrazu w podrozdziale 3. *Polskie glosy a ich podstawy glosowania* w tej części monografii.

²⁴⁴ Por. także omówienie wyrazu w podrozdziale 4. *Struktura gramatyczna glos* w tej części monografii.

Dość licznie reprezentowany w średniowiecznych tekstach polskich rzeczownik *jaskinia* w *Cornutusie paulińskim* jest zapisany dwukrotnie w innym wariantie fonetycznym – *askinia*²⁴⁵. Taka forma, tzn. pozbawiona nagłosowej joty, nie ma zbyt wielu poświadczeń w innych słownikach historycznych języka polskiego; właściwie to jedynie w SWar (II: s.v. *Jaskinia*) odnotowano w główce hasła, że *askinia* jest staropolska i gwarowa. Wydaje się zatem, że na żadnym etapie rozwoju polszczyzny nie stanowiła ona konkurencji dla podstawowej postaci fonetycznej²⁴⁶.

Do wariantów, które nie zostały wyodrębnione w Sstp, a mają egzemplifikację w materiale *Cornutusa paulińskiego*, można zaliczyć także czasownik *stawać*, w zabytku odnotowany w formie 3.os. l.mn. cz.ter. – *stawają*. Należy zauważyć, że zapis wyrazu (*Sztawają*, k. 311v) sugeruje różne możliwości transkrypcji – *stawają* lub *zstawają*. Biorąc pod uwagę drugą propozycję, formę należałoby interpretować jako wariant *zstawać* do niepoświadczonego w staropolszczyźnie czasownika *zestawać*. Tymczasem przyjęcie pierwszej postaci – *stawają* – łączącej ją z wariantem fonetycznym czasownika *stawać* wydaje się rozwiązaniem znacznie prostszym. Pozwala bowiem na powiązanie zapisu ze znanym już w staropolszczyźnie leksemem, którego ówczesne znaczenie ‘słabnąć, tracić siły, moc, wartość’ jest bliskie znaczeniu glosy. Ponadto nagłos wariantu przechowywałby starszą fonetykę czasownika *stawać* (> *sstawać*), poświadczającą jeszcze stan sprzed uproszczenia *ss > s* (Łoś 1922a: 30, SEJČ: s.v. *státi*)²⁴⁷.

Wykaz zamyka nowy wariant gramatyczny (rodzajowy) rzeczownika *kurcz*. Forma, która została poświadczona w *Cornutusie paulińskim*, tzn. *kurczą*, występuje w narzędniku liczby pojedynczej. Końcówka *-ą* wskazuje na przynależność do paradygmatu żeńskiego, podczas gdy użycia tekstowe leksemu *kurcz* w Sstp (III: 469) wyraźnie poświadczają rodzaj męski. Forma podstawowa wyrazu może być rekonstruowana dwojako. Pierwszą możliwością jest zachowanie postaci *kurcz* z wygłosem spółgłoskowym²⁴⁸, tak jak to zostało zapisane w innej, marginalnej glosie, wykreślonej następnie przez skrybę²⁴⁹. Nie jest ona poświadczona w polszczyźnie w rodzaju żeńskim, przechowują ją jedynie dialekty czeskie (SEJP: s.v.). Drugim sposobem jest natomiast przeniesienie formy do rzeczowników samogłoskowych w postaci mianownikowej *kurcza*. W tym przypadku wzbogaciłaby ona materiał staropolski o kolejną poświadczoną parę rodzajową – *kurcz* || *kurcza*²⁵⁰ i można by ją rozpatrywać jako *hapax legomenon*.

²⁴⁵ Poświadczenia obejmują formy dopełniacza liczby pojedynczej – (*z*) *askini* oraz miejscownika liczby mnogiej – (*w*) *askiniach*.

²⁴⁶ Wariantem wyrazu *jaskinia* o liczniejszych staropolskich poświadczeniach jest postać *jaskini* (Sstp III: 119). O oboczności *-ie* || *-i* w końcówce mianownika liczby pojedynczej rzeczowników pisze Maria Bugajska (2024).

²⁴⁷ *Nota bene* wariantywność *stawać* || *sstawać* ma paralelę w formach pokrewnego czasownika – *stać*, *stać się* || *sstać*, *sstać się* (Sstp VIII: 399).

²⁴⁸ Sstp nie notuje zbyt wielu rzeczowników żeńskich zakończonych na *-cz*. Są to m.in.: *chycz*, *gicz*, *obręcz*, *rzczech*, *słodycz*, *tycz*, *ubocz*, *wstecz*, por. także przykłady opracowane w BLŚP.

²⁴⁹ Por. Cz. IV. *Edycja polskich glos w Cornutusie paulińskim*.

²⁵⁰ Więcej na temat staropolskich rzeczowników z obocznością rodzajową zob. Kołodziej 2024.

Nowe formy gramatyczne

Cornutus pauliński dodaje do materiału staropolskiego także nieznanne poświadczenia form gramatycznych różnych leksemów. Pozwala to na wzbogacenie katalogów Sstp i BLŚP o następujące rzeczownikowe formy fleksyjne:

- *dęgi* – bier. l.mn. rzeczownika *dęga*,
- *dny* – dop. l.poj. rzeczownika *dna*,
- (*w*) *gąszczu* – msc. l.poj. rzeczownika *gąszcz*,
- *kłamcy* – dop. l.poj. rzeczownika *kłamca*,
- (*między*) *karły* – narz. l.mn. rzeczownika *karzeł*,
- *łapkę* – bier. l.poj. rzeczownika *łapka*,
- *osy* – dop. l.poj. rzeczownika *osa*,
- *podołkow* – dop. l.mn. rzeczownika *podolek*,
- (*w*) *puzdrze* – msc. l.poj. rzeczownika *puzdro*,
- (*w*) *ubranii* – msc. l.poj. rzeczownika *ubranie*,
- *zbiegom* – cel. l.mn. rzeczownika *zbieg*.

Do wykazu trzeba włączyć również formy czasownikowe:

- *cisnąć* – im. przysł. czyn. cz.ter. czasownika *cisnąć*,
- *krzekcze* – 3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn. czasownika *krzekać* czy *krzekceć*.

Ostatnim zaś przykładem nowej formy gramatycznej jest przymiotnik *głupie* – mian. l.poj. r.n. przymiotnika *głupi*.

Starsze formy gramatyczne

W zapisanych w *Cornutusie paulińskim* glosach można znaleźć także formy gramatyczne, które są starsze niż te odnotowane w Sstp. Choć nie stanowią one *novum* pod kątem leksykalnym, semantycznym czy fleksyjnym, to wpływają na chronologizację poszczególnych form. Należą do nich:

- *bąk* – mian. l.poj. rzeczownika *bąk*,
- *bielmo* – mian. l.poj. rzeczownika *bielmo*,
- *chytrością* – narz. l.poj. rzeczownika *chytrość*,
- *korce* – bier. l.mn. rzeczownika *korzec*,
- *łagwica* – mian. l.poj. rzeczownika *łagwica*,
- *łoś* – mian. l.poj. rzeczownika *łoś*,
- *miotła* – mian. l.poj. rzeczownika *miotła*,
- (*w*) *okrasie* – msc. l.poj. rzeczownika *okrasa*,
- *podeszwę* – bier. l.poj. rzeczownika *podeszwa*,
- *pragnienie* – mian. l.poj. rzeczownika *pragnienie*,
- *słoń* – mian. l.poj. rzeczownika *słoń*,
- *wieczor* – mian. l.poj. rzeczownika *wieczor*,
- *wiła* – mian. l.poj. rzeczownika *wiła*;
- *blaskooki* – mian. l.poj. r.m. przymiotnika *blaskooki*,
- *głodny* – mian. l.poj. r.m. przymiotnika *głodny*,
- *szczudłowaty* – mian. l.poj. r.m. przymiotnika *szczudłowaty*;

- *ryczy* – 3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn. czasownika *ryczeć*,
- *rzwie* a. *rzuje* – 3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn. czasownika *rzwieć* czy *rzuc*,
- *udręcza* – 3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn. czasownika *udręczać*,
- *upada* – 3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn. czasownika *upadać*.

8. Możliwe źródła polskich glos

Cornutus pauliński nie jest tekstem oryginalnym – w połowie XV w. został przepisany z innego egzemplarza dzieła przez Andrzeja ze Skrzyzny. Prawdopodobnie wówczas też manuskrypt opatrzone łacińskimi i polskimi glosami, choć w niektórych przypadkach trudno jednoznacznie określić chronologię i rękę pisarską objaśnień marginalnych i dodatkowych wyrazów wprowadzonych do obszaru dystychów. Wernakularne ekwiwalenty znajdujące się w części leksykograficznej dzieła musiały zostać napisane synchronicznie ze słownikiem, ponieważ są wciągnięte do tekstu. Obecność glos wewnętrznych świadczy o tym, że zostały one skopiowane z innego przekazu (Belcarzowa 1995: 167, Wanicowa 2020b: 195). Znaczącą jednak praktyki średniowieczne, wysoce prawdopodobne jest, że również pozostałe dopiski wernakularne, tj. glosy marginalne i glosy w obrębie dystychów, przynajmniej częściowo, mają źródło zewnętrzne.

Jak wskazywałam już wcześniej²⁵¹, znane mi rękopisy *Cornutusa* z polskimi glosami nie wykazują podobieństw w kwestii elementu wernakularnego. Tylko jeden egzemplarz dzieła, przekaz pauliński, zawiera znaczną liczbę rodzimych dopisek, pozostałe poświadczają po jednym ojczystym odpowiedniku. Nie ma zatem solidnych podstaw do przeprowadzenia analizy porównawczej. Z tego względu postanowiłam poszukać związków rękopisu z innymi tekstami źródłowymi; rozszerzyłam badania na rękopisy dzieła zawierające czeskie odpowiedniki, które mogły być inspiracją dla skryby²⁵². Dodatkowo w analizie uwzględniłam *Rozariusz pauliński* – dzieło leksykograficzne poświadczające liczne polskie wyrazy, a którego rękopis znajduje się w tym samym kodeksie co *Cornutus pauliński*. *Rozariusz* został przepisany przez tego samego skrybę, Andrzeja ze Skrzyzny, dzięki czemu może stanowić kolejny potencjalny tekst, z którego zaczerpnięto polskie glosy do *Cornutusa*.

8.1. Czeskie przekazy *Cornutusa*

Analiza struktury pięciu przekazów *Cornutusa* z czeskimi glosami uwidacznia różnice między nimi a rękopisem paulińskim²⁵³. Nie ma wśród nich bowiem takiego manuskryptu, który posiadałby wszystkie elementy tak jak polski egzemplarz. *SlovRohA* jest przekazem bardzo rozbudowanym, jednak brakuje w nim pełnego komentarza leksykograficznego. Dodatkowo został przepisany ponad 30 lat później, więc nie mógł być bezpośrednio związany z rękopisem paulińskim. Zbliżony do polskiego manuskryptu czas powstania – połowa

²⁵¹ Por. Cz. II. *Przekazy Cornutusa w polskich bibliotekach. 3. Porównanie przekazów Cornutusa w polskich bibliotekach.*

²⁵² Odnośnie do możliwego kierunku przenikania tekstów łacińskich na ziemię polskie (por. pp. 122).

²⁵³ Por. zestawienie zawartości *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu z przekazami *Cornutusa* z czeskimi glosami znajdujące się w Aneksie.

XV w. – jest przypisywany przekazowi SlovRohB. Z tego względu również nie powinien być brany pod uwagę jako możliwe źródło *Cornutusa paulińskiego*.

Spśród pozostałych przekazów, wcześniejszych od polskiego egzemplarza, najwięcej strukturalnych cech wspólnych wykazuje SlovRohD. Powstały na przełomie XIV i XV w. rękopis zawiera księgi *Cornutus Antiquus*²⁵⁴ i *Cornutus Novus* z zamknięciem oraz komentarzem leksykograficznym, a także systematyczne glosy łacińskie i czeskie. Nie ma w nim tylko cyfr reprezentujących *ordo simplex*. Dość podobny do polskiego jest również przekaz SlovRohC z końca XIV w. Zawiera fragmenty obu ksiąg, część słownikową oraz sporadyczne łacińskie glosy, do tego dopiski wernakularne. Nie można jednak w pełni ocenić podobieństw między nim a polskim rękopisem, ponieważ jest niekompletny. SlovRohE, czyli najstarszy z manuskryptów z czeskimi glosami, rejestruje pełny tekst ksiąg *Cornutus Antiquus* i *Cornutus Novus* z zamknięciem. W przeciwieństwie do *Cornutusa paulińskiego* łacińskie ekwiwalenty są w rękopisie dopisywane wyjątkowo, nie ma w nim również cyfr oznaczających *ordo simplex* ani komentarza leksykograficznego. Mało prawdopodobne zatem, by SlovRohE był źródłem polskiego przekazu.

Porównując wernakularne glosy w poszczególnych rękopisach²⁵⁵, można zauważyć, że nie ma między nimi zbyt wiele zbieżności. Te same wybory leksykalne glosatorów²⁵⁶ wynikają raczej z automatyzmu przekładu niż ze wspólnego źródła. Przykładami ilustrującymi ten fakt mogą być: odpowiedniki podstawy *elephas* ‘słoń’ – polski *słoń* i czeski *slon*, wyrażenia przyimkowe tłumaczące formę *antris* ‘w jaskiniach’ – polskie *w askiniach* i czeskie *v jěskyniech* || *v jeskyních* czy ekwiwalenty łacińskiego *soleam* ‘podeszwę’ – polskie *podeszwę* i czeskie *podšev* || *podešvú*.

W kilku przypadkach wernakularne dopiski pojawiające się w polskim rękopisie są podobne tylko do jednego lub dwóch z przekazów czeskich, nie ma w tym jednak żadnej regularności. Dotyczy to m.in. odpowiedników podstawy *corinto* ‘w futerale na broń’. Po polsku została ona oddana za pomocą wyrażenia przyimkowego *w puzdrze*. W dwóch czeskich przekazach znajdują się paralelne glosy: *u púzdře* (SlovRohC) oraz *u puzdro* (SlovRohE), w pozostałych rękopisach natomiast glosatorzy wybrali inny ekwiwalent – *v hulstře* (SlovRohA) || *v holstry* (SlovRohB) || *holstra* (SlovRohD). Kolejny przykład odnosi się do tłumaczenia łacińskiego *astu* ‘przebiegłością’. Polskim odpowiednikiem jest forma *chytróścią*, podobnie jak w SlovRohA i SlovRohD – *chytrostí*, podczas gdy SlovRohB rejestruje ekwiwalent *múdrostí*. W przypadku ojczystych glos do podstawy (*sine*) *limbis* ‘(bez) brzegów’ polskie tłumaczenie *podółkow* ma paralelę w przekazach SlovRohD i SlovRohE, poświadczających wyrażenie przyimkowe *bez podolków*; w SlovRohA i SlovRohB odpowiednikiem jest *bez klinów*.

Zdecydowanie więcej jest różnic między wernakularnym słownictwem zapisanym w polskim przekazie a tym odnotowanym w czeskich rękopisach. Przykładowo polski glosator, tłumacząc wyraz *cantabra* ‘kasza z tłuczonego ziarna’, wybrał wyraz *parzenie*. Tymczasem

²⁵⁴ Manuskrypt przepisywany był nieuważnie, stąd powtórzenia niektórych dystychów w starszej księdze dzieła.

²⁵⁵ Por. zestawienie polskich glos z *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu z przekazami *Cornutusa* z czeskimi glosami znajdujące się w Aneksie.

²⁵⁶ Rozumiem przez nie paralelne polskie i czeskie wyrazy z typową dla danego języka fonetyką, pochodzące ze wspólnego źródła.

wszystkie czeskie przekazy notują odpowiednik *tluč*. Co więcej, wyraz ten ma swój dokładny polski ekwiwalent – *tlucz* ‘kasza z tłuczonego zboża’ (Sstp IX: 162). Odwrotnie jest w przypadku odpowiedników łacińskiego *cadus* ‘naczynie do przechowywania wina, dzban’. Czeskie glosy są zróżnicowane: *tyna*, *báně* (SlovRohA), *olejný hrnček* (SlovRohB), *olejný čbán* (SlovRohC), *olejník* (SlovRohD, SlovRohE), jednak w żadnym z przekazów nie ma bezpośredniego nawiązania do polskiej glosy – *łagwica* – mimo że w staroczeskim zasobie leksykalnym funkcjonował paralelny wyraz *láhvicě* (VW: s.v.).

Zdarza się, że glosatorzy tłumaczą różne znaczenia czy odcienie znaczeniowe tych samych łacińskich podstaw. Ilustruje to przykład ekwiwalentów łacińskiego rzeczownika *siccarius* ‘1. morderca; 2. bandyta’. Czeskie tłumaczenia są takie same i oddają pierwsze znaczenie – *morděř*, natomiast polski odpowiednik, *zbojca*, jest semantycznie bliższy drugiej definicji²⁵⁷. Wyraźniej widać to w wypadku wernakularnych dopisek przy wyrazie *cironomon* ‘1. podstoli; 2. pantomin’. Czeskie ekwiwalenty odnoszą się do pierwszego znaczenia podstawy: *stolní sluha*, *kajklěř* (SlovRohA), *stolní služebník* (SlovRohB), *stolní sluha* (SlovRohD), *podstolě* (SlovRohE). Polskie odpowiedniki, *wiła* oraz *polizacz*, są natomiast semantycznie bliższe drugiej definicji.

Na podstawie analizy tej wąskiej próbki materiałowej można stwierdzić, że różnice leksykalne między polskim rękopisem *Cornutusa* a czeskimi przekazami świadczą o ich niezależnym powstaniu. Brak miejsc paralelnych w warstwie słownictwa, z wyjątkiem tożsamych glos powstałych na skutek automatyzmu przekładu, sugeruje, że podobieństwa wynikają raczej z równoległych procesów tłumaczeniowych niż z bezpośrednich związków między rękopisami. Niewykluczone, choć mało prawdopodobne jest natomiast to, że tekst podstawowy przedostał się do przekazu paulińskiego z któregoś z manuskryptów czeskich.

8.2. Rozariusz pauliński

Dodatkowym punktem odniesienia w kwestii źródła polskich glos w *Cornutusie paulińskim* może być inny zabytek pisany ręką Andrzeja ze Skrzyżny – *Rozariusz pauliński* – stanowiący jedno z kilku dzieł gramatycznych ujętych w tym samym klocek introligatorskim. W tym łacińskim słowniku objaśniającym zostało odnotowanych ponad 270 glos (Frodyma 2020: 128). Ich szczegółowe omówienie znajduje się w internetowej bazie danych RPG i dzięki temu możliwe było porównanie tekstów z dwóch perspektyw. W pierwszym kroku analizowałam odpowiedniość semantyczną polskich wyrazów i różnorodność ich podstawy tłumaczeniowej, tj. badałam, jakie są łacińskie podstawy tych samych rodzimych glos w obu zabytkach. W drugim kroku natomiast skupiłam się na prześledzeniu wariantywności wernakularnych odpowiedników do tych samych podstaw glosowania, tj. sprawdzałam, jakie polskie glosy zostały wybrane podczas tłumaczenia tych samych wyrazów łacińskich²⁵⁸.

²⁵⁷ *Nota bene* Sstp notuje odpowiedni względem czeskiego wyraz polski *morderz* ‘morderca, zabójca, rozbójnik’ (Sstp IV: 326, s.v. *Mordarz*).

²⁵⁸ Por. wykaz polskiego słownictwa *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu ze słownictwem *Rozariusza paulińskiego* znajdujący się w Aneksie. Jest on podzielony na dwie części: łacińskie podstawy tych samych wyrazów oraz polskie odpowiedniki łacińskich podstaw. W tabelach dodatkowo umieściłam dane z pozostałych słowników opracowanych w bazie RPG celem zaznaczenia, jak polskie glosy i łacińskie podstawy glosowania były wykorzystywane w innych zabytkach leksykograficznych tego okresu.

W zasobie leksykalnym obu zabytków powtarzają się zaledwie cztery polskie odpowiedniki – *chytrość*, *sitowie*, *dudło* oraz *polizacz*. Zgodność semantyczna występuje w jednym z nich, mianowicie w rzeczowniku *chytrość*, w obu zabytkach oznaczającym podstępność, przebiegłość. Jedną z jego podstaw glosowania zarówno w rozariuszu, jak i *Cornutusie*, jest łaciński wyraz *astucia* ‘chytrość, przebiegłość’²⁵⁹.

Inną wspólną dla obu tekstów glosą jest kolektywny rzeczownik *sitowie*. Jego podstawy są jednak w zabytkach różne – w rozariuszu to *iuncus* ‘sitowie’ oraz *cirpus* ‘t.s.’²⁶⁰, a w *Cornutusie* jest nią *alga* ‘trawa morska’. Łaciński kontekst z *Cornutusa paulińskiego* wskazywałby na jakąś roślinę morską: *Alga... dicitur herba uel maris uel muscus marinus frigore natura* (k. 313v)²⁶¹, jednak ze względu na ukonstytuowane znaczenie wyrazu bardziej możliwe jest to, że glosa odnosi się do rośliny rosnącej w pobliżu wody. Wydaje się zatem, że w obu przypadkach *sitowie* oznacza roślinę rosnącą na brzegach wód, tworzącą gęste zarośla (w bazie RPG definiowaną jako ‘oczeret jeziorny, też inne rośliny błotne z rodzaju *Scirpus* i *Juncus*’, RPG: *Sitowie*).

Powtarzające się w zabytkach glosy *dudło* oraz *polizacz* wykazują natomiast nieco większe różnice znaczeniowe. W *Cornutusie paulińskim* oba wyrazy zostały dopisane do tej samej podstawy – *cinedus* ‘rozpustnik’, przy której umieszczono również dodatkowe objaśnienia, tj. *leccator* ‘hulaka, rozpustnik’ oraz *histrion* ‘błazen, oszust’. Na ich podstawie dla wyrazów *dudło* oraz *polizacz* można zaproponować znaczenie ‘rozpustnik, hulaka’. Natomiast zapisany w *Rozariuszu paulińskim* leksem *dudło* jest definiowany jako ‘ten, kto nieumiarkowanie je i pije, czy też ten, kto żyje cudzym kosztem’ (RPG: *Dudło*), bowiem stanowi odpowiednik innego łacińskiego rzeczownika, tj. *parassitus* ‘pasożyt, darmozjad’²⁶².

Wyraz *polizacz* odnotowany jest w *Cornutusie paulińskim* dwukrotnie – raz jako wspomniany odpowiednik łacińskiego *cinedus*, drugi raz jako ekwiwalent *cironomon*, przy którym znajdują się dodatkowe łacińskie objaśnienia: *iaculator* ‘kuglarz’, *mimus* ‘komediant, błazen’ oraz *histrion* ‘błazen, oszust’; w tym wypadku kontekstowe znaczenie polskiego leksemu jest zwrócone bardziej w kierunku ‘kuglarza, komedianta, także błazna, głupca’. W *Rozariuszu paulińskim* rzeczownik *polizacz* został odnotowany raz, jako odpowiednik łacińskich rzeczowników *abligurio* ‘żarłok’ i *comedo* ‘t.s.’²⁶³. Jego znaczenie ‘żarłok, obżartuch’ jest zatem inne od znaczeń wyrazu poświadczonych w *Cornutusie*.

Materiał do analizy odpowiedników tych samych podstaw glosowania w przedstawianych zabytkach jest równie niewielki. Można w nim znaleźć jedynie cztery te same dla obu tekstów łacińskie wyrazy, do których dopisano polskie odpowiedniki: *astucia*, *cauma*, *alga*,

²⁵⁹ Por. poświadczenie z *Rozariusza paulińskiego*, k. 77v: *Dolus... est [es] calliditas mentis uel astucia proprie chytrosc et pertinet ad mercatores... Quia mercatores dolando id est ornando verba sua minuunt precium eis et hoc modo vlg. potest dici llszywosc* (RPG: *Chytrość*).

²⁶⁰ Por. poświadczenie z *Rozariusza paulińskiego*, k. 143r: *Ivncus... est quedam herba crescens in humido alio modo dicitur cirpus vlg. szythowye* (RPG: *Sitowie*).

²⁶¹ *Thum.*: *Alga... nazywana jest albo rośliną morską, albo morskim mchem, z natury zimnym*.

²⁶² Por. poświadczenie z *Rozariusza paulińskiego*, k. 191v: *Parassitus... est histrion uel leccator vlg. dudlo* (RPG: *Dudło*).

²⁶³ Por. poświadczenie z *Rozariusza paulińskiego*, k. 4v: *Abligurio, onis, pro eodem sc. comedo proprie polyszacz* (RPG: *Polizacz*).

cirogra. Omówiony wcześniej łaciński wyraz *astucia* z tym samym ekwiwalentem *chytrość* jest jedynym przykładem na pełną odpowiedniość w obu tekstach.

Różne glosy pojawiają się przy łacińskim leksemie *cauma*. Rozariusz tłumaczy go za pomocą rzeczownika *śrzejoga* || *grzezaga*²⁶⁴ ‘upał, gorąco, żar słoneczny’. W *Cornutusie* natomiast przy wyrazie *cauma* z tekstu podstawowego dopisana została łacińska glosa objaśniająca, *sitis*. Znajdujący się obok niej polski ekwiwalent *pragnienie* ‘doznawanie przykrego pragnienia z powodu braku wody w organizmie’ odnosi się właściwie do tej łacińskiej dopiski, a nie do tekstu głównego²⁶⁵. W tym przypadku nie można właściwie mówić o wspólnej podstawie glosowania.

Kolejnym łacińskim wyrazem, przy którym dopisane są rodzime odpowiedniki w obu zabytkach, jest *alga*. W *Cornutusie paulińskim* jej polskim ekwiwalentem jest *sitowie*, a w *Rozariuszu paulińskim* – *grzybienie* ‘lilia wodna’²⁶⁶. Różnica w desygnacie wynika z różnych kontekstów, jakimi otoczona została podstawa glosowania²⁶⁷.

Podobnie jest w przypadku łacińskiego *cirogra* przetłumaczonego w zabytkach w różny sposób. W *Cornutusie paulińskim* wyraz ten został opatrzony wyjaśnieniem *rei infirmitate* ‘z powodu słabości rzeczy’ i wernakularnym odpowiednikiem *kurcz* czy *kurcza*, który w tym przypadku oznacza ‘chorobliwy stan mimowolnego i przewlekłego napięcia mięśni i naczyń krwionośnych’. W *Rozariuszu paulińskim* wyraz *cirogra* jest objaśniany dwojako (k. 51v). Jako pierwsza podana jest definicja *passio manum* ‘cierpienie dłoni’, jako druga – *furca que alio nomine dicitur tridens* ‘widły, które nazywane są także trójzębem’. Polski odpowiednik *osęka* ‘widły, trójzab’ (RPG: *Osięka*) został umieszczony przy drugim znaczeniu, tym samym jest on daleki od glosy z *Cornutusa* zapisanej przy tym samym wyrazie.

Porównanie *Cornutusa paulińskiego* i *Rozariusza paulińskiego* pokazuje brak zbieżności między oboma zabytkami, co wyklucza przyjęcie hipotezy, by jeden z tekstów był źródłem dla drugiego. Widoczna rozbieżność między nimi może z jednej strony wskazywać na to, że glosator celowo starał się różnicować tłumaczenia wernakularne, dobierając je w zależności od specyficznego kontekstu. Z drugiej zaś mógł bezkrytycznie przepisywać wcześniejsze kopie dzieł, w których zawarte były rodzime ekwiwalenty.

²⁶⁴ Por. poświadczenie z *Rozariusza paulińskiego*, k. 46r: *Cavma... est calor uel incendium uel pluuiua calida et est proprie caliditas aeris proveniens a sole vlg. srzez[[a]]oga uel grzezaga* (RPG: *Śrzejoga*).

²⁶⁵ Więcej na temat tego miejsca rękopisu w podrozdziale 3. *Polskie glosy a ich podstawy glosowania* w tej części monografii.

²⁶⁶ Por. poświadczenie z *Rozariusza paulińskiego*, k. 12r: *Alga... est herba frigidissima... grzybyenye* (RPG: *Grzybienie*).

²⁶⁷ Por. pp. 261 oraz wcześniejszy fragment tego podrozdziału.

Część IV

Edycja polskich glos w *Cornutusie paulińskim*

W niniejszej edycji prezentuję polskie glosy zapisane w *Cornutusie paulińskim* wraz z przynależnym im kontekstem łacińskim, pozwalającym na ich zrozumienie i identyfikację gramatyczną. Wydanie nie obejmuje tym samym całego dzieła, jednak ze względu na wielowarstwową strukturę utworu umieściłam w Aneksie dodatkowo wykaz dystychów tekstu podstawowego przepisanych z zabytku. W moim zamierzeniu ma on ułatwić poruszanie się po poszczególnych elementach dzieła, których identyfikacja w edycji może być utrudniona.

Tekst został podzielony na trzy kolumny. W środkowej znajdują się dwuwiersze, komentarze i notatki marginalne, w których zapisane są polskie glosy. Każdy segment został opatrzony numerem dystychu i skrótem nazwy księgi, zgodnie z kolejnością, w jakiej pojawia się w zabytku. Komentarze oznaczono dodatkowo skrótem *Com.*, a dopiski na marginesie poprzedzono zapisem *In marg.*, żeby uwypuklić, o którą część dzieła chodzi. Wernakularne glosy są wyróżnione przez podkreślenie. W prawej kolumnie prezentowana jest ich proponowana transkrypcja. W lewej kolumnie, przy każdym dystychu, komentarzu i dopisie marginalnej podany został numer karty, na której jest zapisany przywoływany tekst zabytku.

Edycję wieńczy alfabetyczny indeks polskich wyrazów odnotowanych w *Cornutusie paulińskim*. Hasła wykazu zostały zaczerpnięte ze Sstp i BLŚP, żeby umożliwić łatwiejsze znalezienie wyrazów we wskazanych źródłach. Jeśli forma z *Cornutusa* stanowi wariant fonetyczny staropolskiego leksemu, na pierwszym miejscu podaję w nawiasie jej podstawową formę, na drugim – wariant. Glosy przedstawiane są w transliteracji wraz z odpowiadającym im numerem dystychu i skrótem księgi z ewentualną informacją o tym, że wyraz znajduje się w komentarzu do dystychu (*com.*) lub w dopisie marginalnej (*marg.*). Następnie podana jest lokalizacja glosy w rękopisie. Wyrazy są poprzedzone informacją o ich interpretacji gramatycznej.

1. Szczegółowe zasady edycji

Kontekst

Łaciński kontekst dla polskich głos stanowią pełne dystychy, umożliwiające odniesienie się do całości adekwatnej jednostki tekstowej. Do kontekstu dwuwiersza opatrzonego polskimi głosami włączam również dopiski łacińskie odnoszące się do tego samego wyrazu z tekstu podstawowego w takiej kolejności, w jakiej pojawiają się w zabytku. Zostały one oznaczone skrótem *gl.*, np. ... astu, *gl. astucia*, *chytrosczą*. Jeśli polski wyraz jest zapisany w komentarzu albo na marginesie, najpierw podany jest dystych, do którego pośrednio odnosi się dopiska, a następnie cytat wraz z adnotacją *Com.* (komentarz) lub *In marg.* (na marginesie).

Poprawki pisarza, uszkodzenia tekstu, emendacje

Poprawki skryby dotyczące dystychu, takie jak powtórzenie wyrazu, dopisanie jego wariantu fonetycznego itd. odnotowywane są w przypisach. Ingerencje pisarskie w tekst oznaczane są przy użyciu odpowiednich znaków: {...} – nadpisana litera bądź wyraz, np. *Ru{m}po*; [...] – skreślenie, np. *[[curcz]]*. Emendacje są sygnalizowane na różny sposób. Zbędne litery są ujmowane w nawias kwadratowy, np. *[prz]parzenie*, natomiast brakujące znaki – w nawias ostry, np. *mo<r>tuorum*. Wyrazy uszkodzone oznaczane są za pomocą asterisku (*) i komentowane w przypisach, np. **ladwycza*.

Pisownia łączna i rozdzielna, wielka i mała litera, interpunkcja, znaki delimitacji tekstu

Wydanie podąża za współczesnymi zasadami pisowni łącznej i rozdzielnej. Reguły te znalazły zastosowanie głównie w wyrażeniach przyimkowych, oryginalnie odnotowanych w rękopisie łącznie, np. *wpwszdrze*. Zapis wielkich i małych liter odzwierciedla stan średniowieczny. Znaki interpunkcyjne wprowadzane są wtedy, kiedy konieczna jest segmentacja tekstu celem jego lepszego zrozumienia. W związku z tym przecinki oddzielają glosy od dystychu, a także wydzielają synonimy (np. *ryczy*, *rzwyę*), jednak sam dwuwiersz nie jest opatrzony interpunkcją. Na oznaczenie końca wiersza (tekstu głównego lub komentarza) przyjąłem znak |, natomiast na oznaczenie końca karty – znak ||.

Varia

W edycji nie sygnalizowałam, które fragmenty pisane są jaśniejszym, a które ciemniejszym kolorem atramentu, i, co się z tym łączy, nie wskazywałam na możliwą zmianę rąk pisarskich. Wyjątkiem są przypadki, w których wpływa to na odbiór tekstu (np. dwukrotne wprowadzenie tej samej glosy w różnym czasie). Wówczas odnotowuję to w przypisie, np. *cerui*. Wyróżnienia rubrą również nie są oznaczane. Sporadycznie pojawiają się uwagi porównujące *Cornutus pauliński* z innymi przekazami dzieła. W zależności od wymogów gramatyki łacińskiej allograf *ÿ* na końcu wyrazu oddawany jest przez *i* albo *ii*, natomiast w środku wyrazu przez *y*.

2. Edycja

- 1 CA
- k. 302r Cespitat in falleris, *gl.* in ornamentis, w ubranyy, w okrasze, ipus w ubraniu,
blactaque supinus | Glossa velut themeto labet hemus infatuato w okrasie
- 3 CA
- k. 303r Qui cupide condis ypogeum gazophilantem²⁶⁸ | Cardus ad vranici
scandens²⁶⁹ algamata regni
- In marg.:*
czlowy<e>cze²⁷⁰ człowiecze
- 5 CA
- k. 304r Terga laphi, *gl.* cerui, cerui²⁷¹, yelenye, dorceque²⁷² latus delata jelenie
popine | An²⁷³ sint elixa uel assa²⁷⁴ scit bene lixa
- 7 CA
- k. 305r Cironomon, *gl.* sc. sicut id est iaculator, mimus, histrio, vyla, wiła,
polyszacz, mensis lectis intendit aliptes | Dumetis, *gl.* in silvis polizacz
parwis²⁷⁵ vlg. *gwasczw²⁷⁶, rubetis, we krzu, auceps latet et sicca- w gąszczu, we
rius, *gl.* sc. sici latro, vlg. szyoycza, vel falsus peregrinus, antris, *gl.* krzu; zbojca
sc. latet in speluncis w asczynyach, oculitis w askiniach
- 8 CA
- k. 305r Pusio reumaticus pullus lapp{a}tus²⁷⁷ et hyrtus | hynulus heredi²⁷⁸
numquam spernantur herili
- Com.:*
- k. 305v Pusio... | dicitur esse parws puer vlg. pascrzewye... Inde tunc pascrzewie
| puerpera et est imago de panniculum facta vlg. *lunthka²⁷⁹ | łątka
mediante qua ludunt puella propter temporis deduccionem

²⁶⁸ *gazophilantem*: nad wyrazem dopisane *cem*.

²⁶⁹ *scandens*: nad wyrazem dopisane *scandis*.

²⁷⁰ *czlowyche*: polski wyraz znajduje się tuż obok łacińskiej glosy do wyrazu *Qui* z tekstu głównego: *quicumque avari homines, sc. homo*.

²⁷¹ *cerui*: druga łacińska glosa *cerui* pisana jaśniejszym atramentem, prawdopodobnie została dodana wtedy, kiedy polska dopiska *yelenye*.

²⁷² *dorceque*: nad wyrazem powtórzone *dorce*, w tekście głównym o rozsmazane.

²⁷³ *An*: na marginesie powtórzone *an*.

²⁷⁴ *assa*: nad wyrazem dopisane *assata*.

²⁷⁵ *parwis*: glosa zapisana na marginesie.

²⁷⁶ *gwasczw*: tak w rękopisie, bł. zam. *wgasczw*.

²⁷⁷ *lappatus*: nad wyrazem powtórzone *lappatus* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym abrewiatura na *us* i nadpisane *a*).

²⁷⁸ *heredi*: nad wyrazem dopisane *herede*.

²⁷⁹ *lunthka*: tak w rękopisie, bł. zam. *lanthka*.

- 9 CA
- k. 305v Hinc elephas, *gl.* tale animal, Szlon, barrit, *gl.* clamat, ryczy, słoń; ryczy,
rzwyę, onogratulus²⁸⁰, *gl.* talis avis existens circa aquas, rzwie *a.* rzuje
 vlg. bank, hiccine bombit | Ast onager, *gl.* sc. asinus siluestris, bąk
losz, rudit, ranunculus inde quoaxat²⁸¹, *gl.* post hoc sonat, talem łoś
 sonum facit, krzekcze krzekcze
In marg.: miekcze czy
 turpitem sonat *Nyekcze²⁸² rzekcze czy
 krzekcze
- 15 CA
- k. 308r Inter pigmeos, *gl.* inter tales homines bicubitos, myedzy karly, między karły
 regnat gnanus strabo, *gl.* sc. id est homo parum videns vel oblique videns, rozoky, rozoki
 luscus, *gl.* sc. regnat inter homines parum videntes blaszkooky[[my]], blaskooki
 vel inter homines malevidentes, lloripes²⁸³, *gl.* sc. homo habens ligneum pedem, homo ligatos
 pedes habens, szczudlowathy, extalos monotalmus {sic} quoque szczudłowaty
 cecos
- 16 CA
- k. 308r Assit plena sero michi seria teca lio | Promus²⁸⁴ arthocopis
 acerwa popina ferinis
- In marg.:*
 <...> sic promptuarium, camera, spyzarnya spizarnia
 teca id est item vasculum sc. flaszka flaszka
- 17 CA
- k. 308v Hernia prawa proco²⁸⁵, spurtum genus et vola cassa | Et polipus
 rini malus [[et]] {est} glauconia, *gl.* talis alba macula alba vel pel- bielmo
 lis, byelmo, talmi
- Com.:*
- k. 309r Sed polipus... Versus: Polipus est piscis, polipus est fedacio | naris
 vlg. *vkraya²⁸⁶ ukleja

²⁸⁰ *onogratulus*: nad wyrazem dopisane *onocraculus*.

²⁸¹ *quoaxat*: nad wyrazem dopisane *coaxat*.

²⁸² *Nyekcze*: tak w rękopisie, może bł. zam. *myekcze* lub *rzyekcze*, lub *krzyekcze*.

²⁸³ *lloripes*: podwójne *l* użyte na oznaczenie dużej litery (*L*).

²⁸⁴ *Promus*: obok wyrazu, na lewym marginesie powtórzone *promus* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym abrewiatura na *pro*).

²⁸⁵ *proco*: nad wyrazem powtórzone *proco* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym abrewiatura na *pro*).

²⁸⁶ *vkraya*: tak w rękopisie, bł. zam. *ukleja*.

- 18 CA
- k. 309r Fert anaphos pincerna bathos, *gl.* sc. fert, tales mensuras, corcze, korce
 abatis coquus orcam | Et puer onophorum²⁸⁷ capsam capser
 armiger arpem
- 19 CA
- k. 309v Ydria fert latrices oleum cadus, *gl.* vas olei, sc. fert, [[id est
 amfora]], id est lechitus, *ladwycza²⁸⁸, amphora vinum | Et telum łągwica
 pharetra corinto, *gl.* in tali reseruaculo, w pwszdrze, coreo, condi- w puzdrze
 tur que arcus, *gl.* balista, pars pro toto persia psinodochem poni-
 tur, tale instrvmentum, lanczysko, als ensis²⁸⁹ łączysko
- 20 CA
- k. 310r Fecula non acinum sed caupo cauma, *gl.* incendia sitis et ardorem
 bibendi, id est sitim, pragnyeny, id est *colorem²⁹⁰ estialem, pragnienie
 repellit | Et bibulus musti bibiones arcet²⁹¹ amurca
- 21 CA
- k. 310v Archimandrita sit celeps, *gl.* castus, pius et celestem vitam ducens,
bogoboyny, eusebiusque | Atque crosis corde sit ei bolismus {in bogobojny
 ore}
- 1 CN
- k. 311r Phisis orexiam²⁹² peyon alers horret orexim | Vritur incenis²⁹³,
gl. ieionus, homo sine cena, famellus, glodny, enceniati et polifa- głodny
 gus
- 2 CN
- k. 311v Arquitis simul aripedis vola pesque morantur, *gl.* retardantur,
 negliguntur, inpeduntur, Szstawaya | Pernicis arthesis, *gl.* nociue sstawają
 infirmitatis membrorum pedum et manuum, dny, vi membra dny
 ligante cirogra, *gl.* rei infirmitate sc. curczą kurczą
In marg.:
 vlg. dna [[curcz]] dna, kurcz

²⁸⁷ *onophorum*: nad wyrazem dopisane *onoforum*.

²⁸⁸ *ladwycza*: tak w rękopisie, bł. zam. *lagwycza*.

²⁸⁹ *als ensis*: fragment nie występuje w kanonicznym dystychu 19 CA (Habel 1908: 27); w *Cornutisie paulińskim* oddzielony pionową kreską.

²⁹⁰ *colorem*: tak w rękopisie, bł. zam. *calorem*.

²⁹¹ *arcet*: nad wyrazem powtórzone *arcet* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym abrewiatura na *et*).

²⁹² *orexiam*: nad wyrazem powtórzone *orexiam* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym abrewiatura na *am*).

²⁹³ *incenis*: nad wyrazem powtórzone *incenis* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym pisana ciemniejszym atramentem linia łącząca litery *n* i *c*).

- 3 CN
- k. 312r Nullus arelator²⁹⁴ quem non tenet argia menceps | Quin²⁹⁵ studet
ut asse centasses²⁹⁶ procreat astu, *gl.* astucia, chytrasczą chytrością
- 4 CN
- k. 312r Ad studium solers matutina²⁹⁷ manicat hora | Sed petit
anfractum, *gl.* speluncam, locum obscurum ut abscondetur,
z aszkyny, farago discolus mane z askini
- 5 CN
- k. 312v Ob biberam biga vectus vaffer cano varrus | Bachina bachal-
lum, *gl.* feretrum mortem libitinam, vlg. mary, bilem scruxere²⁹⁸ mary
bulbulci
- Com.:*
- k. 313r Sed bachallum, {mary}... est proprie | feratum uete quo homi-
nes mortem portatur ad sepulcris | Et dicitur a bachus... qui in
festo bachi prout sequitur procurat sibi bac|allum id est feratrum
proprie ma<r>y mary
- 6 CN
- k. 313r Syrma game sirtim scopis atria squalida scalpit | Atrocis stiga
doctoris stigmata, *gl.* signum cicatricum sc. dagy, stringit, degi
gl. inpungit, imprimit, vdracza, comprimit udręcza
- 7 CN
- k. 313v Algotem tyria tignis impenssa²⁹⁹ figurat | Ru{m}po scrupo
soleam, *gl.* calcem sotularis, podeszwa, tero me trudendo, podeszwę
gl. caput imponendo supra ponendo capiti meo, czyszczacz, trudo, cisnąć
caleptram, *gl.* talem pileum uel mitram ferream, vlg. galeam, lapka łapkę
- Com.:*
- k. 313v Algor... Inde alga... dicitur herba uel maris uel mucus marinus
frigore natura vlg. Szythowye sitowie
- k. 314r Caleptra... est pileus sine galea quo pileo uel galea mulieres
vtuntur tempore asciludii Et dicitur a nomine calips calibtis et
lepros pileus qui pileus de calibe factus vlg. Clobucecz kłobuczek

²⁹⁴ *arelator*: nad wyrazem dopisane *vel arilator*.

²⁹⁵ *Quin*: nad wyrazem dopisane *Qui*.

²⁹⁶ *centasses*: nad wyrazem dopisane *sem*.

²⁹⁷ *matutina*: nad wyrazem dopisane *matura*.

²⁹⁸ *scruxere*: nad wyrazem dopisane *struxere*.

²⁹⁹ *impenssa*: nad wyrazem dopisane *vel impensa* (zapisane bez skrótów, w tekście głównym abrewia-
tura na *en* oraz zapis przez podwójne s).

- 8 CN
- k. 314r {ffilocopus}³⁰⁰ doxa se prefert, *gl.* proponit, przekłada, oricus oda || przekłada
Herebus abque base³⁰¹ torris tostas facit illos³⁰²
- 9 CN
- k. 314v Leticie pragma fit plectum, *gl.* magnus cifus habens duas aures
seu crater, czasza, plecta doloris | Plodo puram papando popam czasza
dyplo³⁰³ papillam
- 10 CN
- k. 315r Pusus erit sipidus frictus prurigine verpi | Polina³⁰⁴ rara mole
per ristrum, *gl.* id est per tale foramen, per rimam, per talem
instrvmentum, przez zarnow, multa feruntur przez żarnow
- 11 CN
- k. 315v Oblitus ob litus ob littus³⁰⁵ neumo celeuma | Cantabra, *gl.* cibus
canum, parzenye, cantabria³⁰⁶ sint lugubra, *gl.* lamentaciones uel parzenie
lumina ipsorum mortuorum, vyczor, mors cinedis wieczor
- In marg.:*
parzenye parzenie
- Com.:*
Sed Cantabra... dicitur cibus canum... Et dicitur a nomine canis
et teneo quia tenet canes | in vita proprie [prz]parzenye parzenie
Sed Cantabrida... Et dicitur a vermibus corrodens corpora
mortuorum et se|pultorum proprie panrow panrow
Sed llugubra³⁰⁷... id est vigilie | soletum fieri circa corpora
mo<r>tuorum vel ecciam lugubro | sc. de nocte circa lumen
studere vlg. pwsty pusty
Sed | Cinedus... dicitur lecor | uel histrio proprie dominus
quemlibet licite virorum debere in pu|blica *sconsequi³⁰⁸ seu
in manifesto vxorem conia|tere secum coire ad modum sicut
faciuntur canes vlg. dudlo albo polys[c]zac albo powszynoga dudło albo
polizacz albo
powsinoga

³⁰⁰ *ffilocopus*: wyraz nadpisany nad przekreślonym *Philochopus*. Podwójne *f* użyte na oznaczenie dużej litery (*F*).

³⁰¹ *base*: wyraz nadpisany nad przekreślonym *base*.

³⁰² *illos*: wyraz nadpisany nad przekreślonym *icos*.

³⁰³ *dyplo*: nad wyrazem dopisane *displodo*.

³⁰⁴ *Polina*: nad wyrazem dopisane *v*.

³⁰⁵ *ob littus*: nad wyrazem dopisane *oblitus* (pisownia łączna, w tekście głównym zapisane oddzielnie).

³⁰⁶ *cantabria*: nad wyrazem dopisane *vel brida*.

³⁰⁷ *llugubra*: podwójne *l* użyte na oznaczenie dużej litery (*L*).

³⁰⁸ *sconsequi*: tak w rękopisie, bł. zam. *consequi*.

- 13 CN
- k. 316r Seria [[sepida]] sepedia fugitiuis³⁰⁹, *gl.* szbyegom, fugacibus, zbiegom
hominibus fumentibus, sermo disertis | Syphon erit fissus anus fit
semis hiatus als multus³¹⁰
- 14 CN
- k. 316v Trena struit scilopum me sedula strena serenum | llipperus³¹¹,
gl. aliquis homo delicate vivens, roszkoszny, absque lisi fit listes rozkoszny
ni fuerit pres
- 16 CN
- k. 317v/ Illex illectat se casu loripes occat || Gliscera macra tusum pungit,
k. 318r glabram flagra cusam
- In marg.:*
Glabra przedzal przedział
- Com.:*
Sed fflagra³¹²... est virga parwa uel sumitas virgaris vlg. myotla miotła
- 18 CN
- k. 318v Fonicus atque cirex nec centrum nec cile cilens | Officium fuci,
gl. illius vermis, osszy, faciunt famico macerati osy
- 19 CN
- k. 319r Noster gasgadeus epirdus nauci sine gra praxi | In badio baffer³¹³
ballat, *gl.* vacillat, cadit, vpada, dum bagulla laxat graus upada
- 20 CN
- k. 319v Xenia collobia balatroni, *gl.* histrioni, latroni, leicatori, ioculatori,
klamczy, dono balascrum | Cricam non tenacam³¹⁴ socio sine sce- kłamczy
mate vasto
- 21 CN
- k. 320r Stipus edat sumen strictam baiulat sine limbis³¹⁵, *gl.* sine
ornamentis, sine fimbris, podolkow | Vncius³¹⁶ insulina lagus est podołkow
quam transfuga tesqua³¹⁷

³⁰⁹ *fugitiuis*: pod wyrazem dopisane *gi*.

³¹⁰ *als multus*: fragment nie występuje w kanonicznym dystychu 13 CN (Habel 1909a: 19); w *Cornutusie paulińskim* wzięty w ramkę.

³¹¹ *llipperus*: podwójne *l* użyte na oznaczenie dużej litery (*L*).

³¹² *fflagra*: podwójne *f* użyte na oznaczenie dużej litery (*F*).

³¹³ *baffer*: nad wyrazem dopisane *vaffer*.

³¹⁴ *tenacam*: nad wyrazem nadpisane *tencam*.

³¹⁵ *limbis*: nad wyrazem nadpisane *lvmbis*.

³¹⁶ *Vncius*: obok wyrazu, na lewym marginesie powtórzono: *vncius*.

³¹⁷ *tesqua*: nad wyrazem dopisane *t*.

- MIOTŁA – *mian. l.poj.*: myotła 318r 16 CN com.
- NYEKTCZE (!) – *3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: nyektcze 305v 9 CA com.
- OKRASA – *msc. l.poj.*: (w) okrasze 302r 1 CA
- OSA – *dop. l.poj.*: osszy 318v 18 CN
- (PANDRÓW) PANRÓW – *mian. l.poj.*: panrow 315v 11 CN com.
- PARZENIE – *mian. l.poj.*: parzenye 315v 11 CN, 11 CN marg., [prz]parzenye 315v 11 CN com.
- (PASTRZEWIE) PASCZRZEWIE – *mian. l.poj.*: pasczrewye 305v 8 CA com.
- PODESZWA – *bier. l.poj.*: podeszwa 313v 7 CN
- PODOŁEK – *dop. l.mn.*: podolkow 320r 21 CN
- POLIZACZ – *mian. l.poj.*: polyszacz 305r 7 CA, polys[c]zacz 315v 11 CN com.
- POWSINOGA – *mian. l.poj.*: powszynoga 315v 11 CN com.
- PRAGNIENIE – *bier. l.poj.*: pragnyenye 310r 20 CA
- PRZEDZIAŁ – *mian. l.poj.*: przedzał 318r 16 CN marg.
- PRZEKŁADAĆ – *3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: przeklada 314r 8 CN
- PRZEZ – przez 315r 10 CN
- PRZYRODZENIE – *mian. l.poj.*: przyrodzenye 320v 6 CC marg.
- PUSTY – *mian. l.poj. r.m.*: pwsty 315v 11 CN com.
- PUZDRO – *msc. l.poj.*: (w) pwszdrze 309v 19 CA
- ROZKOSZNY – *mian. l.poj. r.m.*: roszkoszny 316v 14 CN
- ROZOKI – *mian. l.poj. r.m.*: rozoky 308r 15 CA
- RYCZEĆ – *3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: ryczy 305v 9 CA
- RZWIEĆ czy RZUĆ – *3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: rzwye 305v 9 CA
- SITOWIE *coll.* – *mian.*: Szythowye 313v 7 CN com.
- SŁOŃ – *mian. l.poj.*: Szlon 305v 9 CA
- SPIŻARNIA – *mian. l.poj.*: spyzarnya 308r 16 CA marg.
- (STAWAĆ) SSTAWAĆ – *3.os. l.mn. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: Sztawaya 311v 2 CN
- SZCZUDŁOWATY – *mian. l.poj. r.m.*: szczudlowathy 308r 15 CA
- UBRANIE – *msc. l.poj.*: (w) ubranyv 302r 1 CA
- UDRĘCZAĆ – *3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: vdracza 313r 6 CN
- UKLEJA – *mian. l.poj.*: vkraya (!) 309r 17 CA com.
- UPADAĆ – *3.os. l.poj. cz.ter. tr.ozn. str.czyn.*: vpada 319r 19 CN
- w – w 302r 1 CA, 305r 7 CA, 309v 19 CA; we 305r 7 CA
- WIECZÓR – *mian. l.poj.*: vyczor 315v 11 CN
- WIŁA – *mian. l.poj.*: vyła 305r 7 CA
- z – z 312r 4 CN
- ZBIEG – *cel. l.mn.*: szbygom 316r 13 CN
- ZBÓJCA – *mian. l.poj.*: szboycza 305r 7 CA
- ŻARNÓW – *bier. l.poj.*: zarnow 315r 10 CN

Zakończenie

Cornutus pauliński to z jednej strony przekaz jeden z wielu, a z drugiej – wyjątkowy. Jego oryginalność polega przede wszystkim na udokumentowaniu wernakularnego słownictwa. Ponad 80 polskich wyrazów zapisanych w zabytku stanowi zbiór niejednorodny pod względem gramatycznym, semantycznym i etymologicznym. Wśród nich znajdują się dwa nowe wyrazy nienotowane w *Słowniku staropolskim*, prezentującym zasób leksykalny najstarszej fazy rozwoju polszczyzny – *parzenie* ‘pokarm dla psów (zaparzony lub gotowany)’ oraz *powsinoga* ‘rozpuśnik, hulaka, może też włóczęga’. Ich obecność w *Cornutusie paulińskim* zmienia chronologizację wyrazów, z których jeden przestał być używany (*parzenie*), a drugi nadal funkcjonuje w polszczyźnie (*powsinoga*).

Pozostałe glosy zapisane w zabytku wzbogacają materiał staropolski w innych obszarach. Ze względu na fakt, że rodzime ekwiwalenty dopasowują się do łacińskiej podstawy glosowania pod względem gramatycznym, reprezentują różne formy gramatyczne, np. rzeczowniki: dopełniacz liczby pojedynczej *klamcy*, biernik liczby pojedynczej *łapkę*, mianownik liczby mnogiej *mary* (rzeczownika stanowiącego *plurale tantum*), narzędnik liczby mnogiej *karty*; czasowniki: *cisnąć* – imiesłów przysłówkowy czynny czasu teraźniejszego, *krzekcze* – 3. osoba liczby pojedynczej czasu teraźniejszego; przymiotniki: *głupie* – mianownik liczby pojedynczej rodzaju nijakiego, *szczudłowaty* – mianownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego. Część z nich to nowe i starsze formy fleksyjne w porównaniu z poświadczeniami udokumentowanymi w *Słowniku staropolskim* i *Bazie leksykalnej średniowiecznej polszczyzny*.

Różnorodność semantyczna polskich glos zawartych w *Cornutusie paulińskim* wynika z podstawy tekstowej, w której każda najmniejsza jednostka – dystych – dotyczy innego tematu. Tym samym rodzime odpowiedniki poświadczają słownictwo określające m.in.: choroby i ułomności, np. *dna* ‘artretyzm’, *rozoki* ‘zezowaty’; ludzi o wątpliwej moralności, np. *dudło* ‘rozpuśnik, hulaka’, *zbojca* ‘rozbójnik, łotr’; naczynia, np. *czasza* ‘naczynie służące do picia’, *łagwica* ‘drewniane lub skórzane naczynie na płyny’; faunę, np. *jeleń* ‘*Cervus elephus* L.’, *stoń* ‘*Elephas indicus* L.’; florę, np. *gąszcz* ‘gęstwina, gaj, zarośla’, *sitowie* ‘roślina rosnąca na brzegach wód, tworząca gęste zarośla, prawdopodobnie z rodzaju sit albo sitowie’. Oprócz nazw konkretnych są w zabytku także leksemy odnoszące się do pojęć abstrakcyjnych, np.

chytrość ‘podstępność, przebiegłość’, *przekładać* ‘kłaść, stawiać ponad coś (kogoś), cenić więcej, woleć’. Niektóre glosy występują ponadto w nieznanymi *Słownikowi staropolskiemu* znaczeniach, jak chociażby *ubranie* ‘ozdoba, przybranie, tu o przykryciu na konia’.

W tekście głównym *Cornutusa* znaleźć można liczne wyrazy rzadkie, niełacińskiego pochodzenia, tzw. *vocabula exotica*, jednak wernakularne odpowiedniki zapisane w zabytku w większości są reprezentowane przez wyrazy odziedziczone. Struktura etymologiczna leksyki zapisanej w zabytku jest zatem dość jednorodna – składają się na nią przede wszystkim residua prasłowiańskie i praindoeuropejskie, a jedynie kilka glos to zapożyczenia z innych języków. Są wśród nich germanizmy oraz derywaty od nich utworzone: *flaszka*, *łagwica*, *spiżarnia*, *szczudłowaty*, orientalizmy i ich wyrazy pochodne: *stoń*, *kłobuczek* oraz jeden bohemizm – *mary*.

Zdarzają się wśród polskich ekwiwalentów leksemów trudne do zinterpretowania – zarówno pod kątem semantycznym czy gramatycznym, jak i graficznym. Niektóre z zapisów są zanotowane w sposób wyraźnie błędny, a inne budzą wątpliwości co do możliwych emendacji. Tak jest m.in. w przypadku glosy **nyekcze*, której nagłos może być rekonstruowany na trzy różne sposoby: jako *rzyekcze*, *myekcze* oraz *krzyekcze*. Ze względu na zbyt ogólną podstawę głosowania, odnoszącą się do wydawania nieprzyjemnego dźwięku, zdecydowanie o właściwej rektyfikacji zapisu jest niemożliwe do rozstrzygnięcia. Nie pomaga w tym również brak paralelnych przekazów *Cornutusa* z polskimi glosami.

Nie można jednak mówić o zupełnym zindywidualizowaniu przekazu – dotyczy ono jedynie kwestii rodzimych wyrazów. Łacińska podstawa tekstowa *Cornutusa paulińskiego* prezentuje zaawansowaną strukturę, typową dla najpóźniejszych egzemplarzy dzieła. Manuskrypt zawiera księgę *Cornutus Antiquus* z przedmową, księgę *Cornutus Novus* z zamknięciem, cyfry na oznaczenie *ordo simplex* oraz łacińskie i wernakularne glosy w obszarze dwuwierszy, a także komentarz leksykograficzny, którego lematy stanowią poszczególne wyrazy dystychów.

Jak zaznaczyłam na początku, *Cornutus pauliński* jest rękopisem jednym z wielu. Oznacza to, że wpisuje się on w dłuższą tradycję tekstową. Polski głosowany przekaz stanowi ostatnie ogniwo transmisji tekstu z Europy Zachodniej do Środkowej. Utwór, który powstał w XIII w. we Francji jako księga składająca się z dwudziestu jeden dystychów (*Cornutus Antiquus*), rozprzestrzenił się najpierw w kierunku Anglii, następnie przedostał się do Niemiec. Tam też dopisano kolejną księgę dzieła (*Cornutus Novus*). Komentarze leksykograficzne zostały dodane do tekstu dość wcześnie. Z Niemiec *Cornutus* zawędrował do Czech i Polski, gdzie był używany jako czytanka do nauki łaciny.

Dzięki swojej unikatowej strukturze tekst odgrywał istotną rolę w edukacji średnio-wiecznej. Dystychy składające się na *Cornutus* nie tylko uwzględniały liczne wyrazy trudne, szczególnie obcego pochodzenia, ale także niosły ze sobą lekcje moralne. Dwufunkcyjność dzieła polegała zatem nie tylko na wzbogaceniu zasobu leksykalnego, ale także oddziaływała na kształtowanie postaw moralnych uczniów.

Wydanie i omówienie polskiego materiału z *Cornutusa paulińskiego* jest swego rodzaju domknięciem, zakończeniem prac nad tym konkretnym rękopisem. Nie oznacza to jednak, że nie może być punktem wyjścia do dalszych badań. Naturalne wydaje się dalsze poszukiwanie innych rękopisów dzieła. Biorąc pod uwagę popularność utworu, wysoce prawdopodobne jest, że istniał inny przekaz zawierający odpowiedniki w języku polskim. Być

może w miarę postępu prac nad digitalizacją zabytków przechowywanych w różnych polskich i zagranicznych bibliotekach uda się taki odnaleźć. Z pewnością warto byłoby również pogłębić porównanie przekazów *Cornutusa* zawierających ekwiwalenty w różnych językach wernakularnych, nie tylko w językach słowiańskich, by pokazać ewentualne wzajemne wpływy. Pożądana byłaby kompleksowa edycja, zawierająca nie tylko tekst podstawowy, ale również komentarze leksykograficzne i łacińskie glosy.

Kolejnym krokiem może być także podjęcie szczegółowych badań nad innymi tekstami szkolnymi okresu średniowiecza. Możliwości są rozmaite. Pierwszą z nich jest wpisanie *Cornutusa* w twórczość Jana z Garlandii. Dużo tekstów jego autorstwa, także tych zawierających polskie słownictwo, nie zostało jeszcze opracowanych. Przykładem są *Composita verborum*, traktat o łacińskich czasownikach złożonych, którego obficie glosowany przekaz znajduje się w tym samym kodeksie co *Cornutus pauliński*. Inną z opcji jest porównanie dzieła z innymi utworami skupiającymi się wokół *vocabula exotica*, jak np. *Graecismus* i *Exoticon*. Ciekawe byłoby również przeanalizowanie pozostałych średniowiecznych czytanek i utworów mnemotechnicznych pod kątem lekcji moralnych i wydobyć elementów, które są wspólne z *Cornutusem*.

Mam nadzieję, że wydanie *Cornutusa paulińskiego* przyczyni się do dalszego pogłębiania badań nad średniowiecznymi tekstami dydaktycznymi i ich rolą w średniowiecznym systemie edukacji, a także pokaże kierunek, jakim można podążać przy analizie łacińskich szkolnych tekstów glosowanych polskimi dopiskami. Ukazanie wielowarstwowości i sposobów użytkowania tego typu dzieł pozwala bowiem lepiej zrozumieć procesy transmisji kulturowej i językowej w Europie Środkowej. Być może *Cornutus* stanie się w przyszłości również inspiracją do nowych odkryć i reinterpretacji, zarówno w kontekście leksykalnym, jak i dydaktycznym.

Aneks

Tekst podstawowy *Cornutus* z podziałem na dystychy

CORNUTUS ANTIQUUS

1. Cespitat in falleris, ipus blactaque supinus,
Glossa velut themeto labet hemus infatuato.
2. Qui calus in praxi, simul est et pisticus hemo,
Illius oda placet, hic recte theologizat.
3. Qui cupide condis ypogeum gazophilantem,
Cardus ad vranici scandens algamata regni.
4. Pseustes et ambrones sicophantes, vispilonos
Stix et chochitus lethes flagetonque rotabunt.
5. Terga laphi dorceque latus delata popine
An sint elixa uel assa scit bene lixa.
6. Bulla velut proceres, stola sic eburnea nuptas,
Vtque cubile toral decusat, gausape mensam.
7. Cironomon mensis, lectis intendit aliptes,
Dumetis auceps latet et siccarius antris.
8. Pusio reumaticus pullus lappatus et hyrtus
Hynulus heredi numquam spernantur herili.
9. Hinc elephas barrit, onogratulus hiccine bombit,
Ast onager rudit, ranunculus inde quoaxat.
10. Abra tenens speculum sese speculatur et heram,
Vtque magirus hero sic sibi preparat escas.
11. Stipes in andena sustentans deperit ardens,
Seruicio sic sepe dulires tabet herilis.
12. Qui multis duliā promittit heris placituram.
Pseudulus alterius fiet, non asecla verus.

13. Barritonans onoma cum debeat exytonare,
Non est orthographus, agramatus esse probatur.
14. Hic non est ayos, quem cenodoxia tangit,
Quemque premit cathesis, non prodest dyasnaxis.
15. Inter pigmeos regnat gnanus strabo luscus,
Loripes extalos monotalmus sic quoque cecos.
16. Assit plena sero michi seria teca lieo,
Promus arthocopis acerwa popina ferinis.
17. Hernia prawa proco, spurtum genus et vola cassa
Et polipus rini malus est glauconia talmi.
18. Fert anaphos pincerna bathos abatis coquus orcam
Et puer onophorum capsam capser armiger arpem.
19. Ydria fert latrices oleum cadus amphora vinum,
Et telum pharetra corinto conditur que arcus als ensis.
20. Fecula non acinum sed caupo cauma repellit,
Et bibulus musti bibones arcet amurca.
21. Archimandrita sit celeps eusebiusque,
Atque cresis corde sit ei bolismus in ore.

CORNUTUS NOVUS

1. Phisis orexiam peyon alers horret orexim;
Vritur incenis enceniat et polifagus.
2. Arquitis simul aripedis vola pesque morantur
Pernicis arthesis vi membra ligante cirogra.
3. Nullus arelator quem non tenet argia menceps,
Quin studet ut asse centasses procreat astu.
4. Ad studium solers matutina manicat hora,
Sed petit anfractum farago discolus mane.
5. Ob biberam biga vectus vaffer cano varrus;
Bachina bachallum bilem scruxere bubulci.
6. Syrma game sirtim scopis atria squalida scalpit;
Atrocis stiga doctoris stigmata stringit.
7. Algorem tyria tignis impenssa figurat;
Rumpo scrupo soleam, tero me trudendo caleptram.
8. Ffilocopus doxa se prefert oricus oda;
Herebus abque base torris tostas facit illos.
9. Leticie pragma fit plectum plecta doloris;
Plodo puram papando popam displodo papillam.
10. Pusus erit sipidus frictus prurigine verpi;
Polina rara mole per ristrum multa feruntur.
11. Oblitus ob litus ob littus neumo celeuma:
Cantabra cantabria sint lugubra mors cinedis.

12. In biga tenues in plauscro duco philaces;
Insudat ploye dis pleyda nosse magorum.
13. Seria sepedia fugitiuis sermo disertis;
Syphon erit fissus, anus fit semis hiatus.
14. Trena struit scilopum me sedula strena serenum;
Lipperus absque lisi fit listes ni fuerit pres.
15. Delubra devitet et ganeo lustra subintrat;
Gillo gophum tractat gymnasya gymnaphisca.
16. Illex illectat se casu loripes occat;
Gliscera macra tusum pungit, glabram flagra cusam.
17. Lictor et antistes ex libis scandaphilorum
Pascitur hinc fartus fit forulus vncta popina.
18. Fonicus atque cirex nec centrum nec cile cilens
Officium fuci faciunt famico macerati.
19. Noster gasgadeus epirdus nauci sine gra praxi;
In badio baffer ballat dum bagulla laxat graus.
20. Xenia collobia balatroni dono balascrum;
Cricam non tenacam socio sine scemate vasto.
21. Stipus edat sumen strictam baiulat sine limbis;
Vncius insulina lagus est quam transfuga tesqua.

CONCLUSIO

1. A thanathea phisis, quo te rapuit tua brisis!
2. Faucibris oblisit postquam ruit inclola disis,
3. Te protoplaustus his subiecit et emus athisis,
4. Vt dubito que sit tibi iuno colatur et hisis:
5. Tussis et ydropisis, spasmus, squinax et opisit,
6. Bilis, parapisis, post omnia nescia phisis,
7. In loca dura lisis ipsa sociaque recessis
8. Fraudeque derisis nimis eridua scandere nisis.
9. Inde cupido crisis nec rerum sit tibi scisis.
10. Hinc te palisis vexat, lepra lurida, thisis.
11. Te suprema scisis leti rapiat indeque, nisis.
12. Insons, atris is, quorum est durissima crisis.
13. Anticam, gazam ne cleps clepet, obstrue clatro,
14. Hanc latro clepsit gazam, quam theca recondit,
15. Finit Cornutus graphus non resqua solutus.

(*Cornutus pauliński*, k. 302r–323r)

Zestawienie elementów *Cornutus* na poszczególnych etapach transmisji tekstu

	ETAP 1 FRANCJA XIII w.	ETAP 2 ANGLIA XIII w.	ETAP 3 NIEMCY XIV w.	ETAP 4A CZECHY XIV w.	ETAP 4B POLSKA XIV w.	ETAP 5 DRUK XV w.
Powstanie/ przeniknięcie	XIII–XV w.	XIII–XV w.	XIV–XV w.	XV w.	XV w.	XV w.
Rozpowszechnienie	XIII–XV w.	XIII–XV w.	XIV–XV w.	XV w.	XV w.	XV w.
Elementy dzieła	<i>Cornutus Antiquus</i> komentarz głosy łacińskie	<i>Cornutus Antiquus</i> komentarz głosy łacińskie	<i>Cornutus Antiquus</i> <i>Cornutus Novus</i> komentarz <i>ordo simplex</i> głosy łacińskie	<i>Cornutus Antiquus</i> <i>Cornutus Novus</i> komentarz <i>ordo simplex</i> głosy łacińskie	<i>Cornutus Antiquus</i> <i>Cornutus Novus</i> komentarz <i>ordo simplex</i> głosy łacińskie	<i>Cornutus Antiquus</i> <i>Cornutus Novus</i> komentarz <i>ordo simplex</i> głosy łacińskie
Element wernakularny	głosy	głosy	głosy przekład	głosy	głosy	–

Zestawienie zawartości przekazów *Cornutusa* znajdujących się w polskich bibliotekach

REKOPIS	DATAJA	CORNUTUS ANTIQUUS	CORNUTUS NOVUS	ORDO SIMPLEX	SŁOWNIK	ŁACIŃSKIE GŁOSY	POLSKIE GŁOSY
CornPaul (ArchJasn Ms II-25)	ca 1440	1-21	1-21 + zamknięcie	+ (częściowo)	+	+	+
BUWr IV Q 64, k. 22v-25r	XIV w.	1-21	1-21 + zamknięcie	-	-	-	+
BUWr IV Q 64, k. 47r-48v	XIV w.	1-21	1-16	-	-	-	-
BUWr IV Q 126	XV <i>p. post.</i>	1-21	1-5	-	+	+	+
BJ 2035	1383	1-21	1-20 (zaburzona kolejność)	-	-	-	-
BJ 1294	XIV w.	2-7	-	-	-	-	-
BRacz 1360/I	ca 1412	1-21	1-21 + zamknięcie	+ (częściowo)	+	+ (częściowo)	- (niemieckie glosy)

Zestawienie zawartości *Cornutus paulińskiego* w porównaniu z przekazami *Cornutusa z czeskimi głosami*

REKOPIS	DATA	CORNUTUS ANTIQVVS	CORNUTVS NOVVS	ORDO SIMPLEX	SŁOWNIK	ŁACIŃSKIE GŁOSY
CornPaul	ca 1440	1-21	1-21 + zamknięcie	+ (częściowo)	+	+ (systematyczne)
SlovRohA	1478	1-21	1-21 + zamknięcie	+	- (komentarz moralistyczny)	+ (systematyczne)
SlovRohB	XV med.	1-21	1-21 + zamknięcie	+	-	+ (sporadyczne)
SlovRohC	XIV ex.	11, 12, 15-19, 21	1, 2, 6-8, 14	-	+	+ (sporadyczne)
SlovRohD	XIV/XV w.	1-4, 1 (powt.), 12, 2-4 (powt.), 5-11, 12 (powt.), 13-21	1-21 + zamknięcie	-	+	+ (systematyczne)
SlovRohE	XIV p. post.	1-21	1-21 + zamknięcie (1-12, dodatkowy wers, 21)	-	-	+ (sporadyczne)

Polskie glosy *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu z glosami z czeskich przekazów *Cornutusa* (wybór)

DYSTYCH	ŁACIŃSKA PODSTAWA	CORN- PAUL	SLOV- ROHA	SLOV- ROHB	SLOV- ROHC	SLOV- ROHD	SLOV- ROHE
1 CA	<i>in falleris</i>	<i>w ubraniu, w okrasie</i>	<i>v deku</i>	<i>v dekách</i>	–	<i>v okrasných deciech</i>	<i>v deciech</i>
7 CA	<i>cironomon</i>	<i>wiła, polizacz</i>	<i>stolní sluha, kajklěř</i>	<i>stolní služebník</i>	–	<i>stolní sluha</i>	<i>podstolě</i>
7 CA	<i>dumetis</i>	<i>w gąszczu, we krzu</i>	<i>v křoví</i>	<i>k chrasti- nám</i>	–	<i>v chrastech</i>	<i>ve křeví</i>
7 CA	<i>siccarius</i>	<i>zbojca</i>	<i>morděř</i>	<i>pocestný morděř</i>	–	<i>morděř</i>	<i>morděř</i>
7 CA	<i>antris</i>	<i>w aski- niach</i>	<i>v jeskyních</i>	<i>v jěsky- niech</i>	–	<i>v jěskyniech</i>	<i>v jěsky- niech</i>
9 CA	<i>elephas</i>	<i>śłoń</i>	<i>slon</i>	<i>slon</i>	–	<i>slon</i>	<i>slon</i>
9 CA	<i>barrit</i>	<i>ryczy, rzwie czy rzuje</i>	<i>řive</i>	<i>búká</i>	–	<i>řeve</i>	<i>řeve</i>
9 CA	<i>onager</i>	<i>łoś</i>	<i>divoký osel</i>	<i>divoký osel</i>	–	<i>divoký osel</i>	<i>lesní osel</i>
9 CA	<i>quoaxat</i>	<i>krzekcze</i>	<i>křičí</i>	<i>škřehce</i>	–	<i>skřehce</i>	<i>řehce</i>
15 CA	<i>inter pigmeos</i>	<i>miedzy karly</i>	<i>mezi pidi- mužiky</i>	<i>mezi pidi- mužiky</i>	<i>mezi</i>	<i>mezi pidi- mužiky</i>	<i>mezi pidi- mužikami</i>
15 CA	<i>strabo</i>	<i>rozoki</i>	<i>šilhavý, brlovoký</i>	<i>blíkavec</i>	<i>rozdrooký</i>	<i>šilhavý, šilhěř</i>	–
15 CA	<i>luscus</i>	<i>blaskooki</i>	<i>šilhavými</i>	<i>šilhavými</i>	<i>šilhavými</i>	<i>slepými, mhúravými, rozokými</i>	<i>mezi málo vidovým</i>
15 CA	<i>loripes</i>	<i>szczudło- waty</i>	<i>ščidlák</i>	<i>beznohý</i>	<i>beznohý</i>	<i>ščidlák, štolcír</i>	<i>panciěř</i>
19 CA	<i>cadus</i>	<i>łagwica</i>	<i>tyna, báně</i>	<i>olejný hrněček</i>	<i>olejný čbán</i>	<i>olejník</i>	<i>olejník</i>
19 CA	<i>corinto</i>	<i>w puzdrze</i>	<i>v hulstře</i>	<i>v holstry</i>	<i>u púzdře</i>	<i>holstra (?)</i>	<i>u púzdro</i>
19 CA	<i>arcus</i>	<i>łęczysko</i>	<i>lučiště, samostříl</i>	<i>lučiště</i>	<i>lučišče</i>	<i>lučišče</i>	<i>lučišče</i>

DYSTYCH	ĽACIŇSKA PODSTAWA	CORN- PAUL	SLOV- ROHA	SLOV- ROHB	SLOV- ROHC	SLOV- ROHD	SLOV- ROHE
21 CA	<i>celeps</i>	<i>bogobojny</i>	<i>čistý</i>	<i>nebesák</i>	<i>cichý</i>	<i>čistý</i>	–
2 CN	<i>morantur</i>	<i>sstawają</i>	<i>meškány bývají</i>	<i>zmeškány bývají</i>	<i>zameškány</i>	<i>opozděny bývají, vstávají</i>	<i>meškány bývají</i>
2 CN	<i>arthesis</i>	<i>dny</i>	<i>hřbenie</i>	<i>pakostnici nožné</i>	–	<i>nožnú nemocí</i>	<i>nožné</i>
2 CN	<i>cirogra</i>	<i>kurczą</i>	<i>křečem</i>	<i>ruční pakostnice</i>	<i>krůče [sic!]</i>	<i>křeče, ručnú nemocí</i>	<i>ručné</i>
3 CN	<i>astu</i>	<i>chytróścią</i>	<i>chytrostí</i>	<i>múdrostí</i>	–	<i>chytrostí</i>	–
5 CN	<i>bachallum</i>	<i>mary</i>	<i>mord, vraždu</i>	<i>máry</i>	–	<i>smrt</i>	<i>páry</i>
6 CN	<i>stigmata</i>	<i>dęgi</i>	<i>pruhy</i>	<i>pruhy</i>	<i>pruhy</i>	<i>pruhy</i>	<i>duhy</i>
6 CN	<i>stringit</i>	<i>udręcza</i>	<i>učíňuje</i>	<i>vtiskuje</i>	–	<i>stahuje točís vtiskuje</i>	<i>vtiskuje</i>
7 CN	<i>soleam</i>	<i>podeszwę</i>	<i>podešvú</i>	<i>podšev</i>	<i>podšev</i>	<i>podšev</i>	–
7 CN	<i>trudendo</i>	<i>cisnąc</i>	<i>vtiskuje</i>	<i>utiskuje</i>	<i>ciskna</i>	<i>vtiskujě</i>	<i>tíská</i>
7 CN	<i>caleptram</i>	<i>łapkę</i>	<i>přilbici, helm</i>	<i>lebku</i>	–	<i>železný koblúk</i>	<i>železný klobúček</i>
8 CN	<i>profert</i>	<i>przeklada</i>	<i>přenáší</i>	<i>převyšuje</i>	<i>vynášie</i>	–	<i>přenášie</i>
10 CN	<i>per ristrum</i>	<i>przez żar- now</i>	<i>žernova</i>	<i>skrže múčnici</i>	–	<i>skrže síto</i>	–
11 CN	<i>cantabra</i>	<i>parzenie</i>	<i>tluč</i>	<i>(žádám) tluči</i>	–	<i>tluč</i>	<i>tluč</i>
13 CN	<i>fugitinis</i>	<i>zbiegom</i>	<i>lotróm</i>	<i>utěkačóm</i>	–	–	<i>varujícím</i>
14 CN	<i>lipperus</i>	<i>rozkoszny</i>	<i>rozkošný</i>	<i>rozkošník</i>	–	<i>v rozkoši schovaný</i>	<i>rozkošně živ sa</i>
18 CN	<i>fuci</i>	<i>osy</i>	<i>čmelové</i>	<i>šče mele</i>	–	<i>trúpa</i>	–
20 CN	<i>balatroni</i>	<i>klamcy</i>	<i>žertěři</i>	<i>žertěřovi</i>	–	<i>bláznivému herci</i>	<i>herci</i>
21 CN	<i>limbis</i>	<i>podółkow</i>	<i>bez klínów</i>	<i>bez klínów</i>	–	<i>bez podółków</i>	<i>bez podółków</i>

Polskie słownictwo *Cornutusa paulińskiego* w porównaniu ze słownictwem *Rozariusza paulińskiego*

Łacińskie podstawy tych samych wyrazów

POLSKI WYRAZ	ŁACIŃSKA PODSTAWA		
	CORNPAUL	ROZPAUL	INNE
<i>askinia</i>	1. <i>antrum</i> 2. <i>anfractum</i>	–	WokLub: <i>specus</i>
<i>bąk</i>	<i>onogratalus</i>	–	WokRacz: <i>alitutus</i> ; WokPet II, WokLub: <i>bubo</i>
<i>bielmo</i>	<i>glauconia</i>	–	RozKap: <i>glauconia, glaucula, glaucoma</i>
<i>blaskooki</i>	<i>luscus</i>	–	WokLub: <i>strabo, luscus</i>
<i>bogobojny</i>	<i>celeps</i>	–	–
<i>chytrość</i>	<i>astus/astucia</i>	<i>dolus, astucia</i>	RozKap, RozOss II, III: <i>dolus, astucia</i> , WokPet II: <i>dolus</i> , WokLub: <i>astutia</i>
<i>cisnąć</i>	<i>trudo</i>	–	–
<i>czasza</i>	<i>plectum</i>	–	WokPet I: <i>picarius</i> , WokLub: <i>paterna</i>
<i>człowiek</i>	1. <i>qui</i> 2. <i>te</i>	–	–
<i>dęga</i>	<i>stigma</i>	–	WokLub: <i>vibex</i>
<i>dna</i>	<i>arthesis</i>	–	–
<i>dudło</i>	<i>cinedus, leculator, histrio</i>	<i>parasittus, histrio, leculator</i>	–
<i>flaszka</i>	<i>vasculum</i>	–	–
<i>gąszcz</i>	<i>dumetum</i>	–	WokLub: <i>dumus</i>
<i>głodny</i>	<i>incenis</i>	–	–
<i>głupi</i>	<i>nescius</i>	–	WokLub: <i>stoligus</i>
<i>jeleń</i>	<i>laphus</i>	–	WokLub: <i>cervus</i>
<i>karzeł</i>	<i>pigmeus</i>	–	WokRacz, RozKap: <i>gnavus</i> , WokLub: <i>pigmeus</i>
<i>kierz</i>	<i>dumetum/rubetum</i>	–	WokLub: <i>rubus</i>
<i>klamca</i>	<i>balatro</i>	–	–
<i>kłobuczek</i>	<i>caleptra</i>	–	–
<i>korzec</i>	<i>bathus</i>	–	–
<i>krzekać</i> czy <i>krzekcząć</i>	<i>coaxo</i>	–	–
<i>łagwica</i>	(<i>oleum</i>) <i>cadus</i>	–	WokLub: <i>lagena</i>
<i>łapka</i>	<i>caleptra</i>	–	–

POLSKI WYRAZ	ŁACIŃSKA PODSTAWA		
	CORNPAUL	ROZPAUL	INNE
<i>lątka</i>	<i>puerpera</i>	–	WokLub, WokPet II: <i>pupa</i>
<i>łączysko</i>	<i>arcus</i>	–	–
<i>łoś</i>	<i>onager</i>	–	WokLub: <i>onager, asinus siluestris</i>
<i>mary</i>	<i>bachallum/feretrum</i>	–	WokLub: <i>feretrum, libitina</i>
<i>miotła</i>	<i>flagra</i>	–	WokLub: <i>scoba</i>
<i>okrasa</i>	<i>falerae</i>	–	WokLub: <i>condimentum</i>
<i>osa</i>	<i>fucus</i>	–	WokRacz: <i>fuccus</i> , WokLub: <i>fucus, vespa</i>
<i>panrow</i>	<i>cantabrida</i>	–	WokLub: <i>tarma</i>
<i>parzenie</i>	<i>cantabra</i>	–	–
<i>pasczczewie</i>	<i>pusio</i>	–	–
<i>podeszwa</i>	<i>solea</i>	–	WokLub: <i>calcaneus, pedica, planta</i> , WokPet IV: <i>callus</i>
<i>podolek</i>	<i>limbus</i>	–	–
<i>polizacz</i>	1. <i>cironomon, iaculator, mimus, histrio</i> 2. <i>cinedus, lecator, histrio</i>	<i>abligurio, comedo</i>	RozKap, RozOss I, II, WokPet III: <i>abligurio</i>
<i>powsinoga</i>	<i>cinedus, lecator, histrio</i>	–	–
<i>pragnienie</i>	<i>cauma</i>	–	WokLub: <i>sitis</i>
<i>przedział</i>	<i>glabra</i>	<i>glabella</i>	WokRacz: <i>glaba, glabella</i> , WokPet I: <i>glaba, cesaries</i>
<i>przekłada</i>	<i>profero</i>	–	–
<i>przyrodzenie</i>	<i>physis</i>	–	–
<i>pusty wieczor</i>	<i>lugubra</i>	–	–
<i>puzdro</i>	<i>corintus</i>	–	–
<i>rozkoszny</i>	<i>lipperus</i>	–	WokRacz: <i>delactabilis, delectabilitas</i> , WokLub: <i>delectabilis, voluptuosus</i>
<i>rozoki</i>	<i>strabo</i>	–	–
<i>ryczeń</i>	<i>barrio</i>	–	WokLub: <i>boo</i>
<i>rzwieć czy rzuć</i>	<i>barrio</i>	–	WokLub: <i>rudo, rugio</i>
<i>sitowie</i>	<i>alga</i>	<i>iuncus, cirpus</i>	WokLub: <i>cirpus, scirpus</i> , WokPet I: <i>ulva</i>
<i>słoń</i>	<i>elephas</i>	–	WokLub: <i>barrus, elephas</i>
<i>spiżarnia</i>	<i>promptuarium</i>	–	WokLub: <i>promptuarium</i>
<i>sstawać</i>	<i>moror</i>	–	–
<i>szczudłowaty</i>	<i>loripes</i>	–	WokLub: <i>loripes</i>
<i>ubranie</i>	<i>falerae</i>	–	–
<i>udręczać</i>	<i>stringo</i>	–	–

POLSKI WYRAZ	ŁACIŃSKA PODSTAWA		
	CORNPAUL	ROZPAUL	INNE
<i>ukleja</i>	<i>polipus</i>	–	WokLub: <i>polipus</i>
<i>upadać</i>	<i>ballo</i>	–	–
<i>wiła</i>	<i>cironomon</i>	–	WokLub: <i>histrion, mimus</i>
<i>zbieg</i>	<i>fugitiuis</i>	–	WokLub: <i>fugitivus, profugus</i>
<i>zbojca</i>	<i>siccarius</i>	–	WokLub: <i>latro</i>
<i>żarnow</i>	<i>ristrum</i>	–	WokPet II: <i>trapeta</i> , WokLub: <i>incumbale, molaris</i>

Polskie odpowiedniki łacińskich podstaw

ŁACIŃSKA PODSTAWA	POLSKI ODPOWIEDNIK		
	CORNPAUL	ROZPAUL	INNE
<i>alga</i>	<i>sitowie</i>	<i>grzybienie</i>	WokLub: <i>rogozie, rogoża</i>
<i>anfractum</i>	<i>askinia</i>	–	–
<i>antrum</i>	<i>askinia</i>	–	WokLub: <i>jama koinowa, dziura, dura</i>
<i>arcus/balista</i>	<i>łączyisko</i>	–	WokLub: <i>kusza (balista)</i>
<i>arthesis</i>	<i>dna</i>	–	–
<i>astus/astucia</i>	<i>chytrość</i>	<i>chytrość</i>	RozKap, RozOss II, III, WokLub: <i>chytrość</i>
<i>bachallum/feretrum</i>	<i>mary</i>	–	WokLub: <i>mary (feretrum)</i>
<i>balatro/histrio/latro/ioculator</i>	<i>klamca</i>	–	WokLub: <i>wiła (histrio), zbojca (latro), szpilman (ioculator),</i> Wok Pet VII: <i>morderz (histrio)</i>
<i>ballo</i>	<i>upadać</i>	–	–
<i>barrio</i>	<i>ryczeć, rzwieć czy rzuć</i>	–	WokLub: <i>barczeń czy barczyć, miekotać</i>
<i>bathus</i>	<i>korzec</i>	–	–
<i>(oleum) cadus/amphora</i>	<i>łagwica</i>	–	WokLub: <i>dzban (amphora)</i>
<i>caleptra</i>	1. <i>łapka</i> 2. <i>kłobuczek</i>	–	–
<i>cantabra</i>	<i>parzenie</i>	–	–
<i>cantabrida</i>	<i>panrow</i>	–	–
<i>cauma/sitis</i>	<i>pragnienie</i>	<i>śrżeżoga, jrżeżaga</i>	RozOss I–III, WokPet III: <i>śrżeżoga (cauma),</i> WokLub: <i>pragnienie (sitis)</i>
<i>celeps</i>	<i>bogobojny</i>	–	–
<i>cinedus/histrio</i>	<i>dudło, polizacz, powsinoga</i>	–	WokLub: <i>wiła (histrio)</i>
<i>cirogra</i>	<i>kurcz czy kurcza</i>	<i>osęka</i>	WokLub: <i>osęka, osęka łodna</i>
<i>cironomon</i>	<i>wiła, polizacz</i>	–	–
<i>coaxo</i>	<i>krzekać czy krzekceć</i>	–	–
<i>corintus</i>	<i>puzdro</i>	–	–
<i>dumetum</i>	<i>gąszcz, kierz</i>	–	WokLub: <i>gęstwa</i>
<i>elephas</i>	<i>słoń</i>	–	–
<i>falerae</i>	<i>ubranie, okrasa</i>	–	–
<i>flagra</i>	<i>miotła</i>	–	–

ŁACIŃSKA PODSTAWA	POLSKI ODPOWIEDNIK		
	CORNPAUL	ROZPAUL	INNE
<i>fucus</i>	<i>osa</i>	–	WokRacz: <i>osa, trąd, pszcziel, rumienidło</i>
<i>fugitivus</i>	<i>zbieg</i>	–	WokRacz, WokPet I: <i>zbiegły</i> , WokLub: <i>zbieg</i>
<i>glabra</i>	<i>przedział</i>	–	–
<i>glauconia</i>	<i>bielmo</i>	–	RozKap: <i>bielmo</i>
<i>incenis</i>	<i>głodny</i>	–	–
<i>laphus</i>	<i>jeleń</i>	–	–
<i>limbus</i>	<i>podolek</i>	–	–
<i>lipperus</i>	<i>rozkoszny</i>	–	–
<i>loripes</i>	<i>szczudłowaty</i>	–	WokLub: <i>szczudłowaty</i>
<i>lugubra</i>	<i>pusty wieczor</i>	–	–
<i>luscus</i>	<i>blaskooki</i>	–	WokLub: <i>blaskooki, blaskaty, szyl</i>
<i>moror</i>	<i>sstawać</i>	–	–
<i>nescius</i>	<i>głupi</i>	–	–
<i>onager</i>	<i>łoś</i>	–	WokLub: <i>łoś</i>
<i>onogratulus</i>	<i>bąk</i>	–	WokLub: <i>sojka</i>
<i>physis</i>	<i>przyrodzenie</i>	–	–
<i>pigmeus</i>	<i>karzeł</i>	–	WokLub: <i>karzeł, na piędzi mąż</i>
<i>plectum/cifus</i>	<i>czasza</i>	–	WokPet VII: <i>kubek</i> , WokLub: <i>kubek (cifus)</i>
<i>profero/propono</i>	<i>przekładać</i>	–	WokLub: <i>zadawać (proponere)</i>
<i>promptuarium/ camera</i>	<i>spiżarnia</i>	–	WokLub: <i>spiżarnia (promptuarium), komora (camera)</i>
<i>puerpera</i>	<i>łątka</i>	–	–
<i>polipus</i>	<i>ukleja</i>	–	RozkKap, RozOss III, WokPet II, III, VII: <i>mientus</i> , RozOss I, WokLub: <i>ukleja</i>
<i>pusio</i>	<i>pasczrzewie</i>	–	–
<i>qui</i>	<i>człowiek</i>	–	–
<i>ristrum</i>	<i>żarnow</i>	–	RozOss I: <i>paprzyca</i>
<i>siccarius</i>	<i>zbojca</i>	–	WokPet VII: <i>morderz</i> , WokLub: <i>zbojca</i>
<i>solea</i>	<i>podeszwa</i>	–	WokPet I: <i>cholewa</i> , WokLub: <i>piłśnianka</i>
<i>stigma</i>	<i>dęga</i>	–	WokLub: <i>blizna, piętno</i>
<i>strabus</i>	<i>rozoki</i>	–	WokLub: <i>blaskooki</i>
<i>stringo</i>	<i>udręczać</i>	–	–

ŁACIŃSKA PODSTAWA	POLSKI ODPOWIEDNIK		
	CORNPAUL	ROZPAUL	INNE
<i>te</i>	<i>człowiek</i>	–	–
<i>trudo</i>	<i>cisnąć</i>	–	–
<i>vasculum</i>	<i>flaszka</i>	–	–

Spis fotografii

<i>Fot. 1.</i> Dystych 1 CA w rękopisie BJ 2035, s. 249 (1383 r.).....	35
<i>Fot. 2.</i> Dystychy 1–3 CA w rękopisie BNF Lat. 8317, k. 62v (XV w.).....	36
<i>Fot. 3.</i> Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohE, k. 78v (druga połowa XIV w.)	36
<i>Fot. 4.</i> Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohB, k. 305r (połowa XV w.).....	37
<i>Fot. 5.</i> Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohA, k. 170v (1478 r.).....	37
<i>Fot. 6.</i> Dystych 1 CA w rękopisie ULBT Cod. 355, k. 70r (1344 r.).....	38
<i>Fot. 7.</i> Dystych 1 CA w inkunabule z Zwolle, k. a2r (1481 r.)	38
<i>Fot. 8.</i> Dystych 1 CA w rękopisie BAV, Pal. Lat. 1767, k. 216r (1419 r.).....	39
<i>Fot. 9.</i> Dystych 1 CN w rękopisie BMelk Cod. 777, k. 201r (1464–1468 r.).....	39
<i>Fot. 10.</i> Dystych 1 CA w rękopisie BSB Clm 7649 II, k. 143r–143v (XV w.).....	40
<i>Fot. 11.</i> Dystych 1 CA w rękopisie SlovRohD, k. 107r (XIV/XV w.).....	40
<i>Fot. 12.</i> Dystych 1 CA w rękopisie BnF Lat. 8207, k. 10v (XIII w.?)	41
<i>Fot. 13.</i> <i>Registrum vocabulorum Cornuti</i> w inkunabule z Hagenau (1489 r.)	50
<i>Fot. 14.</i> Układ graficzny <i>Cornutusa paulińskiego</i> na przykładzie dystychu 19 CA, k. 309v	55
<i>Fot. 15.</i> Dystych 1 CA w <i>Cornutusie paulińskim</i> , k. 302r	56
<i>Fot. 16.</i> Odcięcie części słownikowej od dwuwiersza za pomocą rubrykowanej linii w dystychu 15 CA <i>Cornutusa paulińskiego</i> , k. 308r	56
<i>Fot. 17.</i> Eksplicyt w rękopisie BUWr IV Q 64, k. 25r	58
<i>Fot. 18.</i> Niedokończony tekst <i>Cornutusa</i> w rękopisie BUWr IV Q 126, k. 152v	60
<i>Fot. 19.</i> Eksplicyt w rękopisie BJ 2035, s. 255	61
<i>Fot. 20.</i> Dystych 4 CA wraz z komentarzem leksykograficznym na marginesie oraz przekładem niemieckim pod dystychem w rękopisie BRacz 1360/I, k. 258r	63
<i>Fot. 21.</i> Dystych 4 CA wraz z komentarzem leksykograficznym na marginesie oraz przekładem niemieckim pod dystychem w rękopisie BAV Pal. Lat. 1767, k. 221r	63
<i>Fot. 22.</i> Głosy <i>Szlon, ryczy, rzwyę, losz</i> w dystychu 9 CA, k. 305v.....	70
<i>Fot. 23.</i> Polski wyraz <i>Szythowye</i> pisany dużą literą, k. 313v.....	73

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne i drukowane

PRZEKAZY CORNUTUSA

Rękopisy

- Cornutus pauliński* (CornPaul) – Archiwum Jasnogórskie w Częstochowie, sygn. Ms II-25, k. 302r–323r.
- BA Qu 63 – Bibliotheca Amploniana, Biblioteka Uniwersytecka w Erfurcie (Universitätsbibliothek Erfurt), sygn. Qu 63.
- BAV Pal. Lat. 1767 – Biblioteca Apostolica Vaticana w Watykanie, sygn. Pal Lat. 1767, 1419, <https://doi.org/10.11588/diglit.10273#0435> [online].
- BBB MS 519 – Burgerbibliothek w Bernie, sygn. 519.
- BJ 1294 – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 1294, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/edition/744517> [online].
- BJ 2035 – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 2035, <https://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/edition/190431> [online].
- BL MS Harley 1002 – Biblioteka Brytyjska w Londynie (British Library), sygn. Ms Harley 1002.
- BMelk Cod. 654 – Benediktinerstift w Melk, sygn. Cod. 654 (164, C 42), https://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=40457 [fragmenty online].
- BMelk Cod. 777 – Benediktinerstift w Melk, sygn. Cod. 777 (166, D 2), https://manuscripta.at/hs_detail.php?ID=39942 [fragmenty online].
- BnF Lat. 8207 – Biblioteka Narodowa Francji w Paryżu (Bibliothèque nationale de France), sygn. Lat. 8207, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067225n> [online].
- BnF Lat. 8317 – Biblioteka Narodowa Francji w Paryżu (Bibliothèque nationale de France), sygn. Lat. 8317, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b100388475> [online].
- BnF Lat. 15037 – Biblioteka Narodowa Francji w Paryżu (Bibliothèque nationale de France), sygn. Lat. 15037, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10035305p> [online].
- BRacz 1360/I – Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 1360/I.
- BSB 676 – Bawarska Biblioteka Państwowa w Monachium (Bayerische Staatsbibliothek), sygn. 676.
- BSB Clm 7649 II – Bawarska Biblioteka Państwowa w Monachium (Bayerische Staatsbibliothek), sygn. Clm 7649 II, <https://www.digitale-sammlungen.de/en/details/bsb00145111> [online].
- BSB 7678 – Bawarska Biblioteka Państwowa w Monachium (Bayerische Staatsbibliothek), sygn. 7678.
- BSB 14958 – Bawarska Biblioteka Państwowa w Monachium (Bayerische Staatsbibliothek), sygn. 14958, <https://mdz-nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bvb:12-bsb00078285-8> [online].

- BSB 24566 – Bawarska Biblioteka Państwowa w Monachium (Bayerische Staatsbibliothek), sygn. 24566.
- BUWr IV Q 64 – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IV Q 64, <https://pinax.bu.uni.wroc.pl/prod/?id=2457> [online].
- BUWr IV Q 126 – Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, sygn. IV Q 126.
- FAU 264 – Biblioteka Uniwersytecka w Erlangen (Friedrich-Alexander-Universität Universitätsbibliothek), sygn. 264.
- GCC 136 – Gonville and Caius College w Cambridge, sygn. 136.
- HAB 604 – Herzogliche Bibliothek w Wolfenbüttel, sygn. 604.
- HAB 1198 – Herzogliche Bibliothek w Wolfenbüttel, sygn. 1198.
- ÖNB 13 001 – Austriacka Biblioteka Narodowa w Wiedniu (Österreichische Nationalbibliothek), sygn. 13001.
- ÖNB 12 840 – Austriacka Biblioteka Narodowa w Wiedniu (Österreichische Nationalbibliothek), sygn. 12840.
- SlovRohA – Biblioteka Narodowa Czeskiej Republiki w Pradze (Národní knihovna České republiky), sygn. XI. C.1, https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=RTRTR4-NKCR_XI_C_1_____0JGOUA3-xx [online].
- SlovRohB – Zemský archiv v Opavě, pobočka Olomouc w Ołomuńcu, sygn. CO. 300.
- SlovRohC – Archiv Pražského hradu, Rukopisy knihovny Metropolitní kapituly u Sv. Víta w Pradze, sygn. O 59.
- SlovRohD – Biblioteka Narodowa Czeskiej Republiki w Pradze (Národní knihovna České republiky), sygn. VIII G 29a.
- SlovRohE – Archiv Pražského hradu, Rukopisy knihovny Metropolitní kapituly u Sv. Víta w Pradze, sygn. N 17.
- SUB Luneb. 69 – Dolnosaksońska Biblioteka Państwowa i Uniwersytecka w Getyndze (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen), sygn. Luneb. 69.
- ULBT Cod. 355 – Universitäts- und Landesbibliothek Tirol w Innsbrucku, sygn. Cod. 355, <https://ulb-digital.uibk.ac.at/urn/urn:nbn:at:at-ubi:5-2990> [online].

Inkunabuły

- Garlandia, Johannes de – Otto de Lunenborch (add.) – Johannes Drolshagen (comm.). 1481: Cornutus. Cornutus novus. Zwolle: Peter van Os, <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/objects/da9c09cb-4fa5-4854-9270-48c81fa53e07/> [online].
- Garlandia, Johannes de. 1489: Cornutus cum commento, Hagenau: Heinrich Gran., <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k8709453m/f7.item.r=cornutus> [online].
- Garlandia, Johannes de. ca 1497: Cornutus cum commento, Paryż: Etienne Jehannot.

INNE

- BAlt Ab 13 B 2 – rękopis Benediktinerstift w Alteburgu, sygn. AB 13 B 2 (Cod. 304).
- Rozariusz kapitulny* (RozKap) – rękopis Archiwum i Biblioteki Krakowskiej Kapituły Katedralnej, sygn. Ms 224.

- Rozariusz Ossolińskich I* (RozOss I) – rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, sygn. Fond 5 DE-520.
- Rozariusz Ossolińskich II* (RozOss II) – rękopis Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, sygn. Fond 5 DE-520.
- Rozariusz Ossolińskich III* (RozOss III) – rękopis Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, sygn. 1630/I.
- Rozariusz pauliński* (RozPaul) – rękopis Archiwum Jasnogórskiego w Częstochowie, sygn. Ms II-25, k. 3r–275r.
- TC 1285 – rękopis Trinity College w Cambridge, sygn. 1285.
- Wokabularz Petersburski I* (WokPet I) – niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.33.
- Wokabularz Petersburski II* (WokPet II) – niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.F.ch.XVI.12.
- Wokabularz Petersburski III* (WokPet III) – niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.XVI.32.
- Wokabularz Petersburski VII* (WokPet VII) – niezachowany rękopis Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu, sygn. Lat.Q.ch.I.100.
- Wokabularz Raczyńskich* (WokRacz) – rękopis Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, sygn. 1360/I.
- Wokabularz Lubiński* (WokLub) – inkunabuł Archiwum i Biblioteki Kapitulnej w Gnieźnie, sygn. Inc. 78d.

Edycje

- Habel, Edwin. 1908: *Der Deutsche Cornutus. I. Teil: Der Cornutus des Johannes de Garlandia, ein Schulbuch des 13. Jahrhunderts*, Berlin.
- Habel, Edwin. 1909a: *Der Deutsche Cornutus. II. Teil: Der Novus Cornutus des Otto von Lüneburg*, Berlin.
- Hall, Martin. 2019: *John of Garland's „De Triumphis Ecclesie”: A New Critical Edition with Introduction and Translation*, Turnhout.
- Hunt, Tony. 1991: *Teaching and Learning Latin in Thirteenth-Century England, I–III*, Cambridge.
- Lawler, Traugott. 1974: *The Parisiana Poetria of John of Garland*, New Haven–Londyn.
- Liebl, Hans. 1888: *Die Disticha Cornuti auch Cornutus oder Distigium des Jo[hannes] v[on] Garlandia genannt und der Scholiast Cornutus*, Straubing.
- Wright, Thomas. 1857: *A Volume of Vocabularies: Illustrating the Condition and Manners of Our Forefathers, as Well as the History of the Forms of Elementary Education and of the Languages Spoken in this Island from the Tenth Century to the Fifteenth*, [Londyn: nakładem własnym].
- Wright, Thomas – Wülcker, Richard P. 1884: *Anglo-Saxon and Old English Vocabularies*, Londyn.

Słowniki, encyklopedie, leksykalne bazy danych

- Aa, Abraham J. van – Harderwijk, Karel J.R. van – Schotel, Gilles D.J. (red.). 1867: Biographisch Woordenboek der Nederlanden: bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, t. 14, Haarlem.
- ARLIMA – Les Archives de littérature du Moyen Âge, <https://www.arlima.net/> [online].
- Basaj, Mieczysław – Siatkowski, Janusz 2006: Bohemizmy w języku polskim. Słownik, Warszawa.
- BBKL – Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon, <https://www.bbkl.de/> [online].
- BLŚP – Baza leksykalna średniowiecznej polszczyzny, <https://blsp.ijppan.pl> [online].
- Brittanica – Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/> [online].
- DB – Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/> [online].
- DBI – Dizionario Biografico degli Italiani, 1960–2020, t. 1–100, Padwa, <https://www.treccani.it/biografico/> [online].
- DLM – Ruh, Kurt – Keil, Gundolf – Schröder, Werner – Wachinger, Burghart – Worstbrock, Franz J. (red.). 1978–2008: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon, t. 1–14, Berlin–Nowy Jork.
- ESJČ – Machek, Václav. 1971: Etymologický slovník jazyka českého, Praga.
- ESSČ – Elektronický slovník staré češtiny, Praha, <http://vokabular.ujc.cas.cz> [online].
- Hartmann, Reinhard R.K. – James, Gregory. 1998: Dictionary of lexicography, Londyn–Nowy Jork.
- Jougan, Alojzy. 1992: Słownik kościelny łacińsko-polski, Warszawa.
- Malm, Mike. 2014: Otto von Lüneburg, [w:] W. Achnitz (red.), Deutsches Literatur-Lexicon Das Mittelalter, t. 6, Berlin–Boston.
- Mirabile. Archivio digitale della cultura medievale, <https://mirabileweb.it/> [online].
- OCD – Oxford Classical Dictionary, <https://oxfordre.com/classics/> [online].
- ODNB – Oxford Dictionary of National Biography, <https://www.oxforddnb.com/> [online].
- Plezia, Marian. 1998–1999: Słownik łacińsko-polski, t. I–V, Warszawa.
- Plezia, Marian – Weyssenhoff-Brożkova, Krystyna – Rzepiela, Michał (red.). 1953–: Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, t. I–VIII, Wrocław–Kraków.
- RPG – Rozariusze z polskimi glosami, <https://rozariusze.ijp.pan.pl/> [online].
- Schmidt, Rudolf. 1903: Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker, t. 2, Berlin–Eberswalde.
- SEJP – Boryś, Wiesław. 2005: Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków.
- Slovník středověké latiny v českých zemích: elektronická verze 2.0, <http://lb.ics.cas.cz> [online].
- Sstp – Urbańczyk, Stanisław (red.). 1953–2002: Słownik staropolski, t. I–XI, Wrocław–Kraków.
- SWar – Karłowicz, Jan – Kryński, Adam – Niedźwiedzki, Władysław. 1900–1927: Słownik języka polskiego, t. I–VIII, Warszawa.
- S I – Deptuchowa, Ewa (red.). 2014: Słownik staropolski. Suplement cz. I (verba absentia), Kraków.

SXVI – Mayenowa, Maria R. – Mrowcewicz, Krzysztof (red.). 1966–: Słownik polszczyzny XVI w., t. I–, Wrocław–Warszawa, <https://spxvi.edu.pl/> [online].

WSJP – Żmigrodzki, Piotr (red.): Wielki słownik języka polskiego, <https://wsjp.pl/> [online].

Katalogi i internetowe bazy rękopisów oraz inkunabułów

Doležalová, Lucie – Dragoun, Michal – Ebersonová, Adéla. 2021a: Středověké knihovny augustiniánských kanonií v Třeboni a Borovanech. III. Soupis rukopisů a inkunabulí s autografy Kříže z Telče, Dolní Břežany.

GW – Gesamtkatalog der Wiegendrucke, <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> [online].

Handschriftenportal, <https://handschriftenportal.de/> [online].

Handschriftencensus. Eine Bestandsaufnahme der handschriftlichen Überlieferung deutschsprachiger Texte des Mittelalters, <https://handschriftencensus.de/> [online].

Hermans, Jos M.M. 2004: Zwolse boeken voor een markt zonder grenzen, 1477–1523: Met een catalogus van de verschenen edities en gegevens over de bewaard gebleven exemplaren, Lejda.

InRkpsBUWr – Inwentarz Rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, <https://pinax.bu.uni.wroc.pl/prod/> [online].

ISTC – Incunabula Short Title Catalogue, <https://data.cerl.org/istc/ig00081900> [online].

KatBUWr – Göber, Willi – Klapper, Joseph. 1920–1944: Katalog rękopisów dawnej Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, t. 1–26, Wrocław [rękopis].

Kowalczyk, Maria – Kozłowska, Anna – Markowski, Mieczysław – Nowak, Lucyna – Sobańska, Anna – Tatarzyński, Ryszard – Włodek, Zofia – Zega, Włodzimierz – Zwercan, Marian. 2004: Katalog łacińskich rękopisów średniowiecznych Biblioteki Jagiellońskiej, t. VIII, Kraków.

Manuscripta.at. Mittelalterliche Handschriften in Österreich, <https://manuscripta.at/> [online].

Manuscripta.pl. Przewodnik po rękopisach średniowiecznych w zbiorach polskich, <https://manuscripta.pl/> [online].

Manuscriptorium. Digital Library of Written Cultural Heritage, <https://www.manuscriptorium.com/> [online].

Thomson, David. 1979: A Descriptive Catalogue of Middle English Grammatical Texts, Nowy Jork.

Wiślocki, Władysław. 1877–1881: Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego, cz. 1–2, Kraków.

Literatura przedmiotu

Batko-Tokarz, Barbara. 2019: Tematyczny podział słownictwa współczesnego języka polskiego. Teoria, praktyka, leksykografia, Kraków.

Belcarzowa, Elżbieta. 1995: Jak w XV wieku tłumaczono łacińskie kazania na język polski, „Między oryginałem a przekładem”, I, Kraków, s. 165–173.

- Blom, Alderik H. 2017: *Glossing the Psalms: The Emergence of the Written Vernaculars in Western Europe from the Seventh to the Twelfth Centuries*, Berlin.
- Brückner, Aleksander. 1891: *Glossy wrocławskie*, „Prace Filologiczne”, III, s. 281–292.
- Brückner, Aleksander. 1895: *Z rękopisów petersburskich*, cz. II: *Średniowieczne słownictwo polskie*, „Prace Filologiczne”, V, s. 1–52.
- Bugajska, Maria. 2004: *Oboczność końcówek w mianowniku, bierniku i narzędniku w staropolskich rzeczownikach odsłownych*, [w:] E. Deptuchowa (red.), *Z badań nad staropolską fleksją*, Kraków, s. 35–39.
- Bursill-Hall, Geoffrey L. 1976: *Johannes de Garlandia – Forgotten Grammarian and the Manuscript Tradition*, „*Historiographia linguistica*”, 3, s. 155–177.
- Bursill-Hall, Geoffrey L. 1979: *Johannes de Garlandia: additional manuscript material*, „*Historiographia linguistica*”, 6, s. 77–86.
- Chase, Wayland J. 1922: *The Distichs of Cato. A famous medieval textbook*, Madison.
- Clemens, Raymond – Graham, Timothy. 2007: *Introduction to Manuscript Studies*, Nowy Jork.
- Copeland, Rita – Sluiter, Ineke (red.). 2012: *Medieval Grammar and Rhetoric*, Oksford.
- Czarnecki, Tomasz. 2014: *Die deutschen Lehnwörter im Polnischen Untersuchungen zur Chronologie und Geographie der Entlehnungen*, Warszawa.
- Deptuchowa, Ewa (red.). 2024: *Z badań nad staropolską fleksją*, Kraków.
- Doležalová, Lucie – Dragoun, Michal – Rivers, Kimberly. 2021b: *Passionate Copying in Late Medieval Bohemia. The Case of Crux of Telcz (1434–1504)*, Praga.
- Friend, Albert C. 1948: *Master Odo of Cheriton*, *Speculum* 23, nr 4, s. 641–658.
- Frodyła, Mariusz. 2018: *Słownictwo polskie w Rozariuszu paulińskim*. Uwagi wstępne, [w:] M. Mączyński, E. Horyń, E. Zmuda (red.), *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. V, Kraków, s. 179–187.
- Frodyła, Mariusz. 2020: *Rozariusz pauliński*, [w:] E. Deptuchowa (red.), *Rozariusze z polskimi głosami*, Kraków, s. 121–137.
- GHJP – Klemensiewicz, Zenon – Lehr-Splawiński, Tadeusz – Urbańczyk, Stanisław. 1965: *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.
- Grubmüller, Klaus (red.). 2000: *Schulliteratur im späten Mittelalter*, Monachium.
- Habel, Edwin. 1909b: *Johannes de Garlandia, ein Schulmann des 13. Jahrhunderts*, [w:] K. Kehrbach (red.), *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte*, t. 19, s. 1–34, 118–130.
- Hauréau, Barthélemy. 1898: *Anonyme, auteur d'un commentaire sur le Distigium Cornuti*, [w:] P. Meyer (red.), *Histoire littéraire de la France*, t. XXXII, s. 463–466.
- Henkel, Nikolaus. 1979: *Mittelalterliche Übersetzungen lateinischer Schultexte ins Deutsche: Beobachtungen zum Verhältnis von Formtyp und Leistung*, [w:] V. Honemann (red.), *Poesie und Gebrauchsliteratur im deutschen Mittelalter: Würzburger Colloquium 1978*, Tübingen, s. 164–180.
- Hladká, Zdeňka. 2007: *Lexikografie*, [w:] J. Pleskalová, M. Krčmová, R. Večerka, P. Karlík (red.), *Kapitoly z dějin české jazykové a bohemistiky*, Praga, s. 164–198.
- Huntsman, Jeffrey F. 1983: *Grammar*, [w:] D.L. Wagner (red.), *The Seven Liberal Arts in the Middle Ages*, Bloomington, s. 58–95.

- Jasińska, Katarzyna. 2020: *Rozariusz Ossolińskich II*, [w:] E. Deptuchowa (red.), *Rozariusze z polskimi glosami*, Kraków, s. 77–98.
- Jasińska, Katarzyna – Klapper, Magdalena – Kołodziej, Dorota. 2020: *Czym właściwie jest rozariusz?*, [w:] E. Deptuchowa (red.), *Rozariusze z polskimi glosami*, Kraków, s. 23–33.
- Jasińska, Katarzyna. 2021a: *Znad badań nad wpływem języka czeskiego na język staropolski – łaciński Cornutus z glosami polskimi i czeskimi*, [w:] L. Bednarczuk, W. Boryś, M. Stachowski (red.), *Księga pamiątkowa profesora Stanisława Urbańczyka w 110. rocznicę urodzin*, Kraków, s. 132–138.
- Jasińska, Katarzyna. 2021b: *Dziedzictwo indoeuropejskie w staropolszczyźnie*. Rzewoniki. Kraków.
- Jasińska, Katarzyna – Kołodziej, Dorota – Leńczuk, Mariusz. 2022: *Dwa łacińskie rozariusze z polskimi glosami. Rozariusz dominikański. Rozariusz wrocławski*, Kraków.
- Jasińska-Różycka, Katarzyna – Voleková, Kateřina. w druku a: *Looking for the Perfect Equivalents of the Latin Rare Words: The Vernacular Glosses in the Didactic Work of Middle Ages Cornutus*, [w:] V. Knoll (red.), *Multilingualism in Medieval and Early Modern Europe: Areas of Contact and Overlap* [w druku].
- Jasińska-Różycka, Katarzyna – Voleková, Kateřina. w druku b: *Cornutus: a Lexicographical and Didactic Tool in Medieval Latin Education*, [w:] *Dictionaries as Tools for Language Learning* [w druku].
- Karbowiak, Antoni. 1898: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich. Część pierwsza: od 966 do 1363 r.*, t. I, Petersburg.
- Karbowiak, Antoni. 1903: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce. Wieki średnie: część druga. Okres trzeci od 1364 do 1432 r.*, t. II, Petersburg.
- Karbowiak, Antoni. 1923: *Dzieje wychowania i szkół w Polsce. Okres przejściowy od 1433 do 1510 r.*, t. III, Lwów.
- Klein, Dorothea. 2000: *Wortsammlung und Versgrammatik. Das ‚Speculum grammaticae‘ Hugo und Konrad Spechtsharts aus Reutlingen und seine Quellen*, [w:] K. Grubmüller (red.), *Schulliteratur im späten Mittelalter*, Monachium, s. 99–164.
- Kołodziej, Dorota. 2024: *Opracowanie form gramatycznych wybranych rzeczowników z obocznością rodzajową w Bazie Leksykalnej Średniowiecznej Polszczyzny*, [w:] E. Horyń, M. Olma, E. Zmuda (red.), *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. VIII, Kraków, s. 149–164.
- Law, Vivien. 1999: *Why Write a Verse Grammar*, „*The Journal of Medieval Latin*”, 9, s. 46–76.
- Lehr-Spławiński, Tadeusz. 1954: *Element prasłowiański w dzisiejszym słownictwie polskim*, [w:] T. Lehr-Spławiński (red.), *Rozprawy i szkice z kultury Słowian*, Warszawa, s. 138–148.
- Lendinara, Patrizia. 1986: *The third book of the Bella Parisiaca Urbis by Abbo of Saint-Germain-des-Prés and its Old English gloss*, „*Anglo-Saxon England*”, 15, s. 73–89.
- Lendinara, Patrizia. 1991: *Competing with Abbo: The Third Book of the Bella Parisiaca Urbis of Abbo of Saint-Germain and the Distigium of John of Garland*, „*ANQ: A Quarterly Journal of Short Articles, Notes and Reviews*”, 4 (1), s. 6–11.
- Łoś, Jan. 1922a: *Gramatyka polska. Cz. 1. Głosownia historyczna*, Lwów.
- Łoś, Jan. 1922b: *Początki piśmiennictwa polskiego (przegląd zabytków językowych)*, Lwów–Warszawa–Kraków.

- Marguin-Hamon, Elsa. 2006: Tradition manuscrite de l'œuvre de Jean de Garlande, „Revue d'histoire des textes”, N.S. 1, s. 189–257.
- Maslej, Dorota. 2018: Glosa – problemy definicyjne i terminologiczne, [w:] P. Stalmaszczyk (red.), *Metodologie językoznawstwa. Od diachronii do panchronii*, Łódź, s. 53–63.
- Michałowska, Teresa (red.). 2007: *Septem Artes w kształtowaniu kultury umysłowej w Polsce średniowiecznej*, Wrocław.
- OżSstp – Twardzik, Waclaw (red.), Deptuchowa, Ewa – Szelachowska-Winiarzowa, Ludwika (współp.). 2005: *Opis źródeł Słownika staropolskiego*, Kraków.
- Pagan, Heather – Seiler, Annina – Wallis, Christine. 2023: Linguistic layers in John of Garland's *Dictionarius*, „*Études Médiévales Anglaises*”, 102, s. 65–110.
- Páta, Josef. 1911: Česká lexikografie. Stručný nástin dějin českého slovníkářství, „*Časopis pro moderní filologii*”, 1, s. 6–10.
- Praet, Stijn. 2021: *Asinarius, or The Donkey Tale*, „*Marvels & Tales*”, nr 34.2 [online].
- Rashdall, Hastings. 1895: *The universities of Europe in the Middle Ages*, t. 1–2, Oksford.
- Sheffler, David L. 2008: *Schools and Schooling in Late Medieval Germany: Regensburg 1250–1500*, Lejda.
- Sieradzka-Baziur, Bożena. 2020: Onomazjologiczny słownik online. Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”, Kraków.
- Stachowski, Marek. 2015: Raport o turkijskim albo chińskim pochodzeniu słowiańskiego *sloнъ ‘słoń’, „*Rocznik Sławistyczny*”, t. LXIV, s. 115–122.
- Vidmanová, Anežka. 1994: *Laborintus: Latinská literatura středověkých Čech*, Praha.
- Voleková, Kateřina. 2015: Česká lexikografie 15. století, Praga.
- Voleková, Kateřina – Jasińska-Różycka, Katarzyna. 2025: *Cornutus with Old Czech Glosses from the Library of Crux of Telč (Critical Edition)*, „*Listy filologické*”, 148 (3–4), s. 461–513.
- Wanicowa, Zofia. 2020a: *Cruces philologorum, czyli glosy polskie w Rozariuszu Raczynskich*, [w:] E. Horyń, E. Zmuda (red.), *W kręgu dawnej polszczyzny*, t. VII, Kraków, s. 277–287.
- Wanicowa, Zofia. 2020b: *Wokabularz Raczynskich*, [w:] E. Deptuchowa (red.), *Rozariusze z polskimi glosami*, Kraków, s. 191–202.
- Żurowska-Górecka, Wanda. 1979: *Słowniki polskie przed Bartłojem z Bydgoszczy*, [w:] H. Popowska-Taborska (red.), *Bartłoj z Bydgoszczy i jego dzieło*, Warszawa–Poznań, s. 59–69.

Wykaz stosowanych skrótów i znaków

a. – albo

bier. – biernik

bł. – błędnie

ca – circa (około)

CA – *Cornutus Antiquus*

CC – *Cornutus Conclusio*

cel. – celownik

CN – *Cornutus Novus*

coll. – collectivum

com. – commentarius (komentarz)

cz.przyszl. – czas przyszły

cz.ter. – czas teraźniejszy

czyt. – czytaj

dop. – dopełniacz

dosł. – dosłownie

fot. – fotografia

gr. – grecki

im. przyszl. czyn. cz.ter. – imiesłów przysłówkowy czynny czasu teraźniejszego

in marg. – in margine (na marginesie)

k. – karta

l.mn. – liczba mnoga

l.poj. – liczba pojedyncza

łac. – łaciński

marg. – margines

mian. – mianownik

msc. – miejscownik

narz. – narzędnik

os. – osoba

pl. tantum – plurale tantum

por. – porównaj

r – recto

r.m. – rodzaj męski

r.n. – rodzaj nijaki

red. – redaktor

sc. – scilicet (to znaczy)

str.czyn. – strona czynna

s.v. – sub verbo (pod hasłem)

sygn. – sygnatura

tłum. – tłumaczenie

tr.ozn. – tryb oznajmujący

t.s. – to samo
v – verso
vlg. – vulgariter (pospolicie)
w. – wiek
woł. – wołacz
wyd. – wydał, wydanie
z. – zeszyt
zam. – zamiast
zob. – zobacz

XIV *ex.* – saeculo quarto decimo exeunte (koniec XIV w.)
XV *med.* – saeculo quinto decimo medio (połowa XV w.)
XV *p. post.* – saeculi quinti decimi pars posterior (druga połowa XV w.)

[] – ujmuje litery bądź wyrazy, które należy usunąć
< > – ujmuje litery bądź wyrazy uzupełnione
<...> – ujmuje lukę w tekście, która powstała na skutek uszkodzenia i której wydawca nie potrafi uzupełnić, albo którą nie wiadomo, jak odczytać
[[]] – obejmuje litery bądź wyrazy wykreślone przez kopistę
* – oznacza zapisy osobliwe, podejrzone lub zepsute
† – oznacza wyraz zniekształcony, którego pierwotna postać jest niemożliwa do ustalenia
... – oznacza pominięcie zbędnego fragmentu kontekstu
{ } – ujmuje w transliteracji litery bądź wyrazy dopisane przez kopistę w interlinii lub na marginesie
| – oznacza granicę wiersza
|| – 1. oznacza granicę karty; 2. oznacza formy wariantywne
'...' – wprowadza definicję wyrazu lub tłumaczenie dłuższego fragmentu tekstu

Wykaz polskich wyrazów omawianych w tekście

A

albo 69, 72, 73, 77, 83, 87, 103, 105

B

barczęć 122

 bąrczy 75

bąk 71, 84, 85, 90, 100, 105, 119, 123

 bank 71, 100, 105

beylka! 58

 belka 58

 biełka 58

bielmo 22, 71, 80, 84, 90, 100, 105, 119, 123

 byelmo 71, 72, 73, 100, 105

blaszkooki 71, 82, 83, 84, 88, 90, 100, 105, 117, 119, 123

 blaszkooky 71, 72, 73

 blaszkooky[[my]] 82, 100, 105

 blaszkookymy 83

bogobojny 54, 71, 82, 83, 85, 101, 105, 118, 119, 122

 bogoboyny 54, 71, 72, 101, 105

C

chycz 89

chytrość 83, 85, 90, 94, 105, 108, 119, 122

 chytrością 71, 72, 73, 98, 102, 105

 chytrością 71, 80, 90, 92, 102, 118

cieśla

 cieśle 81

cisnąć 71, 76, 81, 90, 102, 105, 107, 118, 119

 cisnąć 84, 85, 90, 105, 124

 czyszczacz 71, 72, 102, 105

czasza 71, 72, 73, 80, 84, 103, 105, 107, 119, 123

człowiek 84, 85, 105, 119, 123, 124

 *człowycze 75, 99

 człowycze<e>cze 75, 99, 105

 człowycze 75, 105

 człowicze 75

 człowicze 75, 79, 80, 81, 99, 105

D

dawca

 dawce 80

dęga 84, 90, 105, 119, 123

 dągy 71, 72, 73, 102, 105

 dęgi 71, 80, 90, 102, 118

dna 72, 79, 80, 84, 90, 101, 105, 107, 119, 122

 dny 72, 80, 90, 101, 105, 118

drapieźca

 drapieźce 80

dudło 69, 72, 77, 80, 83, 84, 87, 88, 94, 103, 105, 107

 dudło 72, 77, 103, 105, 119, 122

dzierżawca

 dżirżawce 80

 dżirżawcy 80

 dżirżewce 81

F

fłaszka 71, 72, 73, 79, 80, 84, 86, 100, 105, 108, 119, 124

G

gąszcz 84, 85, 90, 105, 107, 119, 122

 (w) gąszczu 69, 73, 76, 78, 80, 83, 90, 99, 117

 *gwasczw 73, 99, 105

gicz 89

głodny 71, 78, 82, 84, 90, 101, 105, 119, 123

 głodny 71, 72, 73, 101, 105

głupi 83, 85, 90, 105, 119, 123

 głupy 72, 73, 105

 głupie 72, 77, 82, 90, 105, 107

grzybienie 95, 122

 grzybyenye 95

J

jaskinia 89, 105

 askinia 84, 85, 88, 89, 105, 119, 122

 askinię 81

 jaskini 89

 (w) asczyniach 71, 73, 99, 105

 (w) askiniach 71, 76, 78, 80, 89, 92, 99, 117

 (z) askini 71, 80, 81, 83, 89, 102

 (z) aszkyny 71, 72, 102, 105

jeleń 84, 85, 86, 105, 107, 119, 123

 jelenia 81

 jelenie 71, 81, 99

 yelenye 12, 71, 72, 73, 99, 105

K

karzeł 84, 86, 90, 105, 119, 123
 (myędzy) karły 12, 71, 73, 82, 100, 105
 (miedzy) karły 69, 71, 80, 83, 90, 100, 107, 117
 kierz 84, 85, 86, 105, 119, 122
 (we) krzu 69, 72, 73, 76, 78, 80, 83, 99, 105, 117
 kłamca 84, 90, 105, 119, 122
 kłamczy 71, 72, 104, 105
 kłamcy 71, 80, 90, 104, 107, 118
 kłobuczek 72, 80, 84, 86, 102, 105, 108, 119, 122
 Clobucecz 72, 73, 102, 105
 clobuczec 12
 kłobuk 86
 korzec 84, 85, 86, 90, 105, 119, 122
 corcze 72, 73, 101, 105
 korce 72, 80, 90, 101
 kropierz 59
 (w) kropierzu 59, 66
 (w) kropyerzu 59, 66
 krzekzczęć 84, 85, 90, 105, 119, 122
 krzektać 84, 85, 90, 105, 119, 122
 krzekcze 72, 75, 79, 81, 90, 100, 105, 107, 117
 krzykczye 75, 100, 108
 kurcz 84, 88, 89, 95, 101, 105, 122
 curcz 98, 101, 105
 curczą 71, 72, 73, 101, 105
 kurczą 71, 80, 89, 101, 118
 kurcza 84, 89, 95, 105, 122

L

łściwość
 llszywosc 94

Ł

łagwica 80, 84, 86, 90, 93, 101, 105, 107, 108, 117, 119, 122
 *ładwycza 74, 86, 98, 101, 105
 łagwicę 74
 łątka 74, 77, 80, 84, 85, 99, 105, 120, 123
 *lunthka 74, 77, 99, 105
 lantka 99
 łebka 105
 łapka 72, 73, 102, 105
 łapka 71, 84, 90, 105, 119, 122
 łapkę 71, 76, 80, 90, 102, 107, 118
 łączysko 71, 80, 84, 101, 105, 117, 120, 122

lanczysko 71, 72, 73, 101, 105
 łoś 71, 80, 84, 85, 86, 90, 100, 105, 117, 120, 123
 losz 70, 71, 72, 100, 105

M

mary 22, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 80, 81, 84, 86, 102, 105, 107, 108, 118, 120, 122
 *may 74
 ma<r>y 75, 102, 105
 mężobójca
 mężobojce 80
 miekać 75
 miekotać 75, 122
 mykocze 75
 miektać 75
 miekcze 75, 100
 mykczye 75, 100, 108
 między 90, 105
 miedzy 69, 71, 80, 83, 100, 105, 117
 myedzy 12, 71, 72, 82, 100, 105
 miotła 71, 77, 84, 85, 90, 104, 106, 120, 122
 myotla 71, 72, 77, 104, 106
 mordarz 93
 morderz 93

N

*Nyekcze 75, 100, 106, 108

O

obmówca
 obmowce 80
 obręcz 89
 okrasa 84, 85, 90, 106, 120, 122
 (w) okrasie 66, 69, 71, 80, 83, 90, 99, 117
 (w) okrasze 12, 66, 71, 72, 73, 99, 106
 oprawca
 oprawce 80
 osa 84, 85, 90, 106, 120, 123
 osszy 104, 106
 osy 80, 90, 104, 118
 osęka 95, 122

P

pandrów 88, 106
 panrow 69, 72, 79, 80, 84, 85, 88, 103, 106, 120, 122
 panrów 106
 parzenie 71, 74, 77, 79, 80, 84, 85, 87, 92, 103, 106, 107, 118, 120, 122

- [prz]parzene 74, 87, 98, 103, 106,
parzenye 71, 72, 73, 74, 103, 106
- pastrzewie 11, 106
- pascrzewye 11, 55, 71, 99, 106
- pasczrzewie 11, 55, 71, 78, 80, 84, 99, 106,
120, 123
- pijawica
- pijawice 81
- podeszwa 71, 72, 84, 85, 86, 90, 102, 106,
120, 123
- podeszwę 71, 76, 80, 90, 92, 102, 118
- podolek 84, 85, 90, 106, 120, 123
- podolkow 72, 73
- podolkow 72, 80, 90, 92, 104, 118
- pokuśca
- pokuśce 80
- polizacz 69, 71, 74, 76, 77, 80, 83, 84, 87, 88,
93, 94, 99, 103, 106, 117, 120, 122
- polys[c]zacz 74, 77, 87, 103, 106
- polyszacz 71, 72, 73, 74, 94, 99, 106
- popaśca
- popaśce 80
- powsinoga 69, 71, 77, 80, 83, 84, 87, 88, 103,
106, 107, 120, 122
- powszynoga 71, 72, 73, 77, 87, 103, 106
- pragnienie 72, 79, 80, 84, 90, 95, 101, 106,
120, 122
- pragnyenye 72, 73, 101, 106
- przedział 55, 72, 77, 79, 80, 84, 104, 106,
120, 123
- przedzał 55, 72, 73, 104, 106
- przekładać 83, 85, 106, 108, 123
- przekłada 72, 103, 106
- przekłada 72, 103, 118, 120
- przez 69, 71, 80, 103, 106, 118
- przyrodzenie 72, 77, 80, 82, 83, 85, 105, 106,
120, 123
- przyrodzenye 72, 105, 106
- pusty 71, 77, 82, 84, 103, 106, 120, 123
- pwsty 71, 72, 103, 106
- puzdro 84, 85, 90, 106, 120, 122
- (w) puzdrze 71, 80, 83, 90, 92, 101, 117
- (w) pwszdrze 71, 72, 73, 101, 106
- R**
- radca
- radce 80, 81
- rajdcę 80
- rozkoszny 71, 82, 83, 85, 104, 106, 118, 120, 123
- roszkoszny 71, 72, 73, 104, 106
- rozoki 71, 82, 84, 100, 106, 107, 117, 120,
123
- rozoky 71, 72, 73, 82, 100, 106
- rozprawca
- rozprawce 80
- ryczeń 84, 85, 91, 106, 120, 122
- ryczy 12, 69, 70, 71, 73, 81, 91, 98, 100,
106, 117
- rządźca
- rządźce 80
- rzecz 89
- rzektać 75
- rzekcze 75, 100
- rzyekcze 75, 100, 108
- rzuć 84, 85, 91, 106, 120, 122
- rzuje 69, 81, 91, 100, 117
- rzwieć 84, 85, 91, 106, 120, 122
- rzwie 69, 81, 91, 100, 106, 117, 120, 122
- rzwy 70, 98, 100, 106
- rzyśca
- rzyścicy 80
- S**
- sąpierca
- sąpierce 80, 81
- sienica
- sienice 80
- sieńce 80
- sitowie 71, 77, 80, 84, 85, 94, 95, 102, 106,
107, 120, 122
- Szythowye 12, 71, 72, 73, 94, 102, 106
- słaniać się 86
- słodycz 89
- słonić 86
- słoń 71, 79, 80, 84, 85, 86, 90, 92, 100, 106,
107, 108, 117, 120, 122
- Szlon 70, 71, 73, 100, 106
- spizarnia 71, 77, 79, 80, 84, 85, 86, 100, 106,
108, 120, 123
- spyzarnya 71, 100, 106
- stać 89
- sstać 89
- stać się 89
- sstać się 89
- stawać 89, 106
- sstawać 84, 88, 89, 106, 120, 123
- sstawają 71, 81, 89, 101, 118
- Szstawaya 71, 72, 73, 89, 101, 106
- stradźca
- stradźce 80

szczudłowaty 71, 82, 84, 86, 90, 100, 106,
107, 108, 117, 120, 123

szczudłowathy 71, 72, 73, 82, 100, 106

szukać 81

Ś

śreżoga 95

grzezaga 95

jrzeżaga 95, 122

srzez[[a]]oga 95

śrzeżoga 95, 122

T

tłucz 93

tycz 89

U

ubocz 89

ubranie 84, 85, 88, 90, 106, 108, 120, 122

(w) ubranium 66, 72, 80, 83, 90, 99, 117

(w) ubranıv 12, 66, 72, 99, 106

udręczać 83, 85, 91, 106, 120, 123

udręcza 71, 81, 83, 91, 102, 106, 118

vdracza 71, 72, 102, 106

ukleja 74, 80, 84, 85, 100, 106, 121, 123

*vkraya 74, 100, 106

vkleya 74

upadać 84, 85, 91, 106, 121, 122

upada 54, 72, 81, 91, 104, 106

vpada 72, 104, 106

W

w 12, 59, 69, 71, 76, 78, 80, 83, 89, 90, 92,
101, 105, 106, 117

wieczór 106

vyeczor 71, 73, 103, 106

wieczor 71, 77, 82, 84, 86, 90, 103, 120, 123

wierszotwórca

wirszotworce 80

wieśnica

wieśnice 80

wiła 69, 71, 76, 80, 84, 90, 93, 99, 106, 117,
121, 122

vyla 71, 72, 99, 106

wodźca

wodźce 80

wstecz 89

Z

z 80, 81, 89, 102, 105, 106

zachodźca

zachoce 80

zachodce 80

zachodźce 80

zachojce 80, 81

zasadźca

zasadźce 80

zastawca

zastawce 80

zbieg 84, 90, 106, 121, 123

szbygom 71, 72, 104, 106

zbiegom 71, 80, 90, 104, 118

zbójca 71, 106

szboycza 71, 72, 99, 106

zbojca 71, 76, 80, 84, 93, 99, 107, 117, 121,
122, 123

zbojce 80

zdrajca

zdrace 80

zdradźce 80, 81

zdrajce 80

zestawać 89

zstawać 89

zstawają 89

złomca

złomcy 80

Ż

żarnów 106

(przez) żarnow 71, 72, 103, 106

(przez) żarnow 69, 71, 80, 84, 85, 104,
118, 121, 123

Summary

The research conducted in this monograph on *Cornutus*, particularly its manuscript enriched with Polish glosses, has provided an in-depth portrayal of this work as not only a part of the didactic tradition but also a significant historical document. The analysis revealed the text's multifaceted nature, its role in education, and the unique characteristics of the Polish glosses, which enhance our understanding of the language and culture of medieval Poland.

Cornutus, with its unique structure combining elements of a metrical textbook and a lexicon of rare words, played a significant role in medieval education. Its dual purpose facilitated the learning of Latin grammar while shaping students' moral attitudes. On the Polish front, the Pauline manuscript becomes particularly intriguing due to the presence of Polish glosses, which enrich the history of Old Polish and provide insights into the mechanisms of adapting foreign texts to local contexts. These glosses also document contemporary life, reflecting both practical vocabulary and cultural context.

The introduction of Polish glosses into the *Cornutus* text demonstrates bidirectional cultural exchange. On the one hand, it shows that medieval schools in Poland utilized canonical European texts such as the works of John of Garlandia. On the other hand, it highlights the creative adaptation of these texts to local educational needs. Polish glosses, serving as both a tool for understanding the text and a valuable source for research into Old Polish vocabulary and orthography, reveal traces of the mentalities and cultural-linguistic processes of the region.

The manuscript Ms II-25, stored in the Jasna Góra Archives, served as a foundation for broader analysis of Polish glosses in the context of European tradition. Its uniqueness lies not only in the richness of the glosses but also in their nature: some of them are unregistered or low attested in the *Słownik staropolski (Old Polish Dictionary)*, thereby expanding our knowledge of the Old Polish lexis. The analysis showed that these glosses reflect scribe's interpretation of the Latin text, contributing to its local adaptation. Some glosses refer to specialized terminology, suggesting potential sources of inspiration for glossators and their intended audience.

One key finding from the research is the role of *Cornutus* as evidence of the transmission of knowledge and educational technologies across different European regions. The Polish version of this work with Polish glosses exemplifies the synthesis of local tradition with the European literary heritage. Moreover, the manuscript served as a medium for knowledge that, with Polish annotations, became more accessible to contemporary students and teachers.

Future research on *Cornutus* is broad and includes several key areas. Firstly, further investigation into the origins of the Polish glosses is essential, especially in relation to Czech versions of the text. Comparing manuscripts containing Old Polish and Old Czech glosses could yield new insights into the circulation of didactic texts between Poland and Bohemia in the 15th century. Such analyses could shed light on linguistic influences and mechanisms for adapting texts in diverse educational contexts.

Secondly, creating a comprehensive critical edition of the Pauline *Cornutus*, including both the Latin text and Polish glosses, is crucial. Such an edition could become an important tool for researchers studying the history of the Polish language, medieval education, and

codicology. Including comparative materials from other European versions would allow for a more thorough understanding of the role of *Cornutus* in medieval education.

Finally, expanding research on the codicological contexts of *Cornutus* manuscripts in Poland would be valuable. Analyzing marginalia, glosses, and borrowings could help us better understand how these texts functioned in both educational and non-educational settings, shaping linguistic and cultural awareness. This research could also include comparisons with other didactic texts to situate *Cornutus* within a broader educational framework.

In conclusion, *Cornutus* with Polish glosses is not only an intriguing research subject but also a vital testimony to the history of education and literary culture in medieval Poland. Its analysis opens new research avenues that can offer significant findings on cultural and linguistic processes in Central Europe during the 15th century. The importance of this work extends beyond the narrow confines of literary history or linguistics, pointing to dynamic relationships between local culture and European educational heritage. Through further research, *Cornutus* could become a key reference point for understanding the educational processes shaping medieval Europe and analyzing the interactions between languages and cultures during this period.

Podziękowania

Powstanie książki nie byłoby możliwe, gdyby nie wsparcie i pomoc wielu osób, którym w tym miejscu chciałabym podziękować. Recenzentom pracy, Pani Profesor Aleksandrze Janowskiej i Panu Profesorowi Krzysztofowi Pawłowskiemu dziękuję za wnikliwą lekturę monografii oraz cenne uwagi, które przyczyniły się do podniesienia jej wartości naukowej. Panu Profesorowi Wojciechowi Sowie dziękuję za kontrolę przekładu łacińskiego i wszelkie poprawki, dzięki którym tłumaczenia nabrały odpowiedniego kolorytu. Pani Magister Iwonie Krawczyk dziękuję za konsultacje paleograficzne i propozycje odczytań trudnych fragmentów tekstu.

Składam serdeczne podziękowania Pani Profesor Ewie Deptuchowej, wieloletniej Kierownik Pracowni Języka Staropolskiego PAN, która była zaangażowana w moje prace nad *Cornutusem* od samego początku. Dziękuję za ogrom wsparcia – zarówno intelektualnego, jak i duchowego.

Dziękuję również Pani Doktor Kateřinie Volekovej, czeskiej mediewistce, a prywatnie mojej serdecznej przyjaciółce, z którą odkrywałyśmy tajemnice czeskich przekazów *Cornutusa*. Nasze wspólne badania były dla mnie niezwykle stymulujące.

Wreszcie – *last but not least* – dziękuję mojemu mężowi Michałowi, który przez ostatnie lata wykazywał ogromną cierpliwość i zrozumienie dla mojej, niekiedy wręcz obsesyjnej, pasji do średniowiecznych rękopisów. To dzięki niemu byłam w stanie skończyć tę monografię.

